

Életben tartott örökség A Debreceni Szemle közelmúltjáról

Orosz István

történész, akadémikus, Professor Emeritus, Debreceni Egyetem

A Debreceni Szemle történetében a 20–21. század fordulóján meghatározó szerepet játszott Berényi Dénes fizikus akadémikus, a debreceni Atommagkutató Intézet igazgatója, aki a Debreceni Szemle Alapítvány Kuratóriumának az újra alakulástól, 1993-tól kezdve egészen haláláig, 2012 nyaráig elnöke volt. Berényi Dénes szerteágazó tudományos ismeretei, elkötelezettsége a magyar kultúra és Debrecen város magyar művelődésben játszott szerepe mellett új felvirágzást eredményezett a folyóirat történetében. A kuratórium elnökeként ugyanakkor nagy tekintélyét kihasználva, megszerezte azokat az anyagi forrásokat is, amelyek biztonságossá tették a folyóirat rendszeres megjelenését. Joggal vélte úgy, hogy a Debreceni Szemle és mindazok, akik létrehozásán munkálkodnak, küldetést teljesítenek, mert egy olyan vidéki folyóirat gazdái, amely a mai szélsőséges és többnyire szükséges specializáció korában a tudományok egészét fogja át „a széles tudományos közvélemény” számára. Ennek a tudományos célnak az érdekében ő maga számos olyan cikket is írt folyóiratunkban, amelyek nem voltak kapcsolatban szorosabban vett kutatási területével.

Halálával új helyzet alakul ki. A kuratórium tagjai e sorok íróját választották elnökké, de valamennyien tudatában voltak annak, hogy a kuratóriumra és a Debreceni Szemlére nehezebb évek következnek. Ezek a nehézségek a 2010-évek elejétől datálódtak, amikor megcsappantak anyagi lehetőségeink. Folyóiratunkat döntő mértékben Debrecen Megyei Jogú Város támogatásából tartottuk fenn, bár más segítők is voltak, mindenek előtt a Debreceni Egyetem, Hajdú-Bihar Megye Önkormányzata, különböző társadalmi szervezetek, de olykor magánszemélyek is. (Talán mondanom sem kell, hogy Magyarországon nincsenek olyan vidéki folyóiratok, amelyek fenntartási költségüket az értékesítés árából fedeznék.) A gazdasági válság elapasztotta ezeket a forrásokat. Bazsa György professzor a kuratórium alelnöke, amikor 2013-ban áttekintette a Debreceni Szemle (1993-ban kezdődő) új folyamának húsz évét, nemcsak arról panaszkodott, hogy 2009 és 2013 között fokozatosan csökkent a folyóirat példányszáma, de arról is, hogy csaknem elfogytak anyagi támogatóink. Olyan helyzet alakul ki, hogy a kuratórium egyes tagjai saját pénztárcájukból adakoztak az Alapít-

vány bankszámlájára, hogy a következő szám megjelenhessen. Természetesen továbbra is próbálkoztunk pályázatokkal, de ezekre, bizonytalanságuk miatt nem lehetett a folyóirat jövőjét alapozni. Kétségtelenül volt néhány olyan hónap, amikor bizonytalanná vált a Debreceni Szemle megjelenése. Pedig azt senki nem vonta kétségbe, amit Bazsa György a megjelenés 20. évfordulóján úgy fogalmazott meg: „az eltelt két évtized értékeket teremtett”

Az értékteremtés folytatásának 2014-ben nem látszott más lehetősége, mint áttérni az internetes megjelenésre, amely összehasonlíthatatlanul gazdaságosabb a nyomtatott formánál. Ugyanakkor azt is tudtuk, hogy a nyomtatott forma feladása az olvasók többsége szemében ma még a folyóirat megszűnésével lett volna azonos. Ezért próbálkoztunk 2014-ben a négy internetes szám válogatásának nyomtatott változatával is.

Szerencsére azonban ez csak egy év próbálkozása volt. Hála Istennek azonban a Debreceni Szemle a válságos évek után még öt évvel is megjelenik, s van esély rá, hogy a következő években is meg fog jelenni. Köszönhető ez elsősorban alelnökünk találékonyságának és agilitásának, amely finanszírozási források (lásd a első borítólapon) felkutatásával 2014 után ismét lehetővé tette a folyamatos nyomtatott megjelenést.

A Berényi Dénes halála óta eltelt időszakban is következetesen törekedtünk rá, hogy folyóiratunk tájékoztasson a város és a tájegység legfontosabb történéseiről, a kulturális élet meghatározó eseményeiről, de a különböző tudományágak legújabb eredményeiről is. A Szemle örökségének ébrentartását tartottuk legfontosabb feladatunknak s hűséges olvasóink, ha visszatekintenek az elmúlt évekre, remélem azt állapítják meg, hogy ez a célkitűzésünk megvalósult.

Ha csak futólag is, abból a szempontból tekintjük át az elmúlt évek írásait, hogy mennyiben szóltak régióinkban és országosan is az újonnan elért tudományos eredményekről, meg kell állapítanunk, hogy a városról és régióról szóló cikkek többségben vannak az országos jellegűekkel szemben. Ez távolról sem hiba, hiszen a lokális jellegű írásoknak a Debreceni Szemléhez hasonló periodikáknak kell helyt adni.

A vidéki tudományosság szervezésében immár évtizedek óta meghatározó szerepet játszanak az MTA Területi Bizottságai. A Debreceni Akadémiai Bizottság (DAB), amely változatlanul folyóiratunk egyik támogatója, évenként ad számot tevékenységéről s ezt a Debreceni Szemle is rendszeresen közli.

A 2010-es évek a helyi tudományosság és közélet történetében fontos évfordulókat tartalmaztak. 1912-ben hozott törvényt magyar országgyűlés a debreceni (és pozsonyi) egyetem megalapításáról. Az évfordulóra emlékezés nem maradt ki a Debreceni Szemléből sem. Az oktatás megindulása az egyes karokon és szakokon szintén lehetőséget teremtett a centenáriumokról történő megemlékezésekre. Debrecen város életében fontos változást jelentett az 1715. esztendő, amikor országgyűlési kötelezte a várost, hogy ismét befogadja a katolikusokat.

A 300 éves évforduló megünneplése fontos eleme volt a debreceni katolikusok életének, az ezzel kapcsolatos események elemzése a Szemlében is megjelent.

2016-ban az 1956-évi forradalom és szabadságharc 60. évfordulója kapcsán folyóiratunk a megemlékezésnek sajátos formáját választotta: tanulmányok sora vizsgálta a határon túli magyarság magatartását, együtt érző mozgalmait és a megtorlásnak olykor az anyaországánál is súlyosabb formáit. Különleges volt az is, ahogy az egyetem emlékezett 1956-ra, a különböző tudományágak 50-es évekbeli helyzetét tekintették át a tudományok kiemelkedő képviselői. Természetes, hogy ezek az előadások folyóiratunkban is megjelentek.

Világtörténeti jelentőségű évforduló volt 2017-ben Luther Márton fellépésének 500. éve. A magyarországi reformáció legfontosabb központja mindmáig Debrecen városa. Természetesnek tekinthetjük, hogy a Debreceni Szemle a reformációt debreceni látószögből elemezte. Az évforduló kapcsán több tanulmány is vizsgálta a protestáns testvéregyházak történeti útját, a reformátorok kultúraformáló szerepét, vagy a reformáció debreceni kezdeteit.

Több kisebb évforduló is helyet kapott a folyóirat hasábjain. Így az MTA Debreceni Atomkutató Intézetének 60 éve, vagy az MTA Debreceni Akadémiai Bizottságának 40 éve teremtett alkalmat rá, hogy jeles tanulmány elemezze ezeknek az intézményeknek a munkáját.

Az egykori debreceni diák Arany János életművét is reflektorfénybe helyezte születésének 200. évfordulója. Ugyancsak tanulmány elemezte Debrecen írónőjének a 100 éve született Szabó Magdának az életművét is. Nem feledkezhetünk meg a „nagy háború”, az I. világháború centenáriumáról sem. Debreceni tudós társunk mellett országos hírű kutató elemezte, hogy mit jelent az I. világháború „100 év távlatából”.

Fontosnak tartottuk, hogy az egyházak helyzetében bekövetkezett változásokat is nyomon kövessük. Évszázadokon át Debrecen a magyar protestantizmus fellekvára volt, a más vallásúak aránya sokáig elenyésző maradt. A katolikusok száma 1715 után is csak lassan növekedett. Napjainkban azonban a reformátusok mellett a római és görög katolikusok létszáma is számottevő. A 2010-es években mindhárom felekezet életében komoly változások következtek be. A reformátusoknál Bölcskei Gusztáv püspök az egyházi szabályok szerint már nem volt újraválasztható, utóda: Fekete Károly folyóiratunk hasábjain is kifejtette elképzeléseit a Tiszántúli Egyházkerület jövőjéről. Több mint negyedszázados tevékenység után nyugalomba vonult Bosák Nándor katolikus püspök is, aki megszervezője és első vezetője volt a debrecen-nyíregyházi püspökségnek. Utóda, Palánki Ferenc, akit 2015. november 14-én iktattak be, ugyanúgy Egerből érkezett, mit Bosák Nándor. A legnagyobb átalakulás azonban a görög katolikus egyház életében következett be. Pápai döntés értelmében a magyar egyház vezetése metropolia (érsekség) rangra emelkedett s a korábbi hajdúdorogi püspök Kocsis Fülöp metropolita lett. Miskolc és Nyíregyháza székhellyel két újabb

püspökség is létrejött, a Hajdúdorogi Főegyházmegye (érsekség) székhelye pedig Debrecen lett. Az a sajátos helyzet alakult ki Magyarországon először, hogy Debrecen három felekezet területi vezetőjének is (református és római katolikus püspök és görög katolikus érsek) székvárosa lett. Kocsis Fülöp metropolita ugyancsak a Debreceni Szemlében is megfogalmazta elképzeléseit az érsekség jövőjéről.

Nincs módunk rá, hogy részletesen nyomon kövessük azokat a tudományos kérdéseket, amelyek a Debreceni Szemlében az utóbbi néhány évben az ember- és bölcséleti tudományokban valamint a természeti és műszaki tudományokban kifejtésre kerültek. Ha találomra válogatva arra hivatkozom, hogy az első nemzeti parkunk születése mellett tanulmányt közöltünk a klímaváltozás növényekre gyakorolt hatásáról, a mezőgazdaság alternatív tápanyagforrásairól, a gyümölcsösök „környezetkímélő” növényvédelméről, a gyökérszomszédokról, a hazai „növényörökléstan” történetéről, a növények nitrogénhasznosításáról, az agrárerdészet klíma tudatosságáról csak az agártudományok területén, kitűnik, hogy a természettudományok nem voltak mostoha gyermekei a szerkesztőknek. Ezt igazolják a kémiai, fizikai, informatikai tárgykörökben megjelent írások (az informatikus könyvtáros képzésről, a vízről, mint klasszikus oldószerről, a szénhidrát gyógyszerekről, a magfizikáról). Fizikus akadémikus kollégánk megmagyarázta mi az a Higgs-bozon, aminek ráadásul teológiai magyarázatát is olvashattuk, saját példáján bemutatta milyenek látja egy fizikus a világot: „rendezettnek, megismerhetőnek és kiszámíthatónak”. A természettudományokat elemző írások különlegessége Kossuth Lajosnak a Jupiter színváltozásáról szóló csillagászati munkájáról szól.

Az orvostudományok sok fontos kérdése is megjelent a Debreceni Szemlében. Néhány ezek közül: A stressz érrendszeri hatásai, az allergia, a kannabionid rendszer, a DNS genom szerkezet kutatásáról, az összejt kutatásokról, a szabad gyökökről stb.

Izgalmas eredményeket hozott az internet szerepéről szóló összeállítás, amely egy húsz évvel ezelőtti vita résztvevőit szembesítette két évtizeddel ezelőtti nézeteivel.

Azt tapasztaljuk, hogy az áttekintett hat év során sem volt egyoldalú a folyóirat profilja, bár a sok évforduló miatt a bölcsészet tárgykörébe tartozó írások valamelyest túlsúlyban vannak.

Hevenyészett áttekintésünkben még egy íráscsoportról kell szólnunk: a régió jeles tudósait megörökítő írásokról. A névsor igen hosszú a fiatalon elhunyt, mégis „üstökösszerű” pályát bejáró Szele Tibor matematikus professzortól a szintén 100 éve született Kesztyűs Lóránd orvosprofesszor rektoron át Beck Mihály vegyészprofesszorig, aki 1993-tól fogva volt Kuratóriumunk tagja. E sorba tartozik Gomba Szabolcs orvosprofesszor, aki szintén kuratóriumi tag volt, vagy Lipták András vegyészprofesszor a KLTE egykori rektora. A debreceni

pedagógiai tudományok jeles alakja volt Kiss Árpád, a felnőttoktatás karakteres képviselője Durkó Mátyás, a városi közelet hírességei közé tartozott Andrássy István városi főépítész, és Gulyás György a Kodály Kórus megalapítója.

Még egy tanulmány sorozatról kell szólnunk. Kuratóriumunk alelnöke módszeresen vizsgálta az egyetem professzori gárdájának szociológiáját, az egyetemi díszdoktorokat, az akadémikusokat, a debreceni egyetemi oktatók külföldi akadémiai tagságait és „honoris causa” címeit. Elemzései hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy a már több mint százéves debreceni egyetemet el tudjuk helyezni a hazai felsőoktatási intézmények rangsorában.

A Debreceni Szemle 1993 óta folyamatos történetében új szakasz kezdődik. Már az elmúlt negyedszázad is bizonyítéka, hogy ilyen hosszú időn át soha nem jelent meg a folyóirat, s minden remény meg van rá, hogy ez a folyamat nem szakad meg. Az elnök mellett a Kuratórium több tagja is jelezte, hogy nem kívánja folytatni tevékenységét. Új elnök, új összetételű kuratórium fogja irányítani a munkát. Az elmúlt hat év fő célkitűzése az volt, hogy a Berényi Dénes által létrehozott szilárd alapokra építkezzen, hogy életben tartsa örökségét. Lehet, hogy most olyan korszak kezdődik, amelyben már az életben tartás nem elég, amelyben új célok, új elképzelések valósulnak meg. Úgy legyen.

„A tízmillió nyelvész országa” – tények és tévhitek a magyar nyelv eredetéről

Maticsák Sándor

finnugor nyelvész, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

A mai Magyarországon sok embert foglalkoztat nyelvünk és népünk eredete, természetes, hogy szinte mindenki szeretné tudni, honnan jöttünk, kik voltak a felmenőink, hol éltek, milyen nyelven beszéltek. Sajnos, a közfelfogásban a tudomány álláspontja erősen visszaszorulóban van, s egyre inkább átadja helyét a tévhiteknek, ezoterikus tanoknak, képtelen felvetéseknek. Írásomban egyrészt azt szeretném körüljárni, mi okozza ezen nézetek születését és terjedését, másrészt pedig igyekszem röviden bemutatni a nyelvek rokonításának módszereit, a nyelvrokonság ismérveit.

1. Nép és nyelv nem azonos

Amikor a nyelvek rokonságáról beszélünk, az első és legfontosabb feladatunk annak tudatosítása, hogy *nép és nyelv nem azonos*. Egy népnek eredetei vannak, egy népesség soha nem homogén, soha nem egy komponensből tevődik össze. Amikor egy nép betelepszik egy adott területre, az ott talált népességet magába olvasztja, vagy éppen a jövevények olvadnak be a helyiekbe. Ékes példája ennek éppen a Kárpát-medence, ahol évezredek alatt számos nép, népcsoport megfordult, itt hagyva genetikai, embertani lenyomatát.

De amíg egy népnek sokféle összetevője lehet, addig minden nyelvnek csak egyetlen egy eredete van. Amikor mi a finnugor elméletről szólunk, akkor ezen *nyelvünk* finnugor eredetét értjük, s nem a magyar *népét*. A nyelv olyan, mint az emberi test: a csontváza, a legalapvetőbb tartószerkezete állandó, míg a ráarakódó izmok változnak, felszedjük és leadjuk őket. Minden nyelv „tartószerkezete” két fő részre bontható. Az egyik halmazt a szókincs alkotja, a másikat a nyelvtani szerkezet. A nyelv egyik legcsodálatosabb tulajdonsága, hogy állandó változása közepette is képes megőrizni a „csontvázát”, a legősibb rétegét. Nyelvtani elemeink (elsősorban a főnév- és igeragok és -jelek) nagy többsége visszavezethető az ún. alapnyelvre, a finnugor nyelvek egykori közös előzményére. Ezt a közös eredetet nem lehet laikus szemmel észrevenni, ehhez ismerni kell a nyelvek változásainak szabályszerűségeit, tisztában kell lenni a nyelvtörténet módszereivel. Ugyancsak nem lehet elsőre felfedezni a szavak rokonságát sem, hiszen a szavak sok ezer év alatt sokat változnak.

2. Ha nem értem, nem rokon? Objektív problémák

Ha ennyire egyértelműen bizonyítható a nyelvrokonság, miért nem fogadjuk el nyelvünk finnugor eredetét?

Ennek nyelvi és nyelven kívüli tényezői, objektív és szubjektív komponensei egyaránt vannak. Nyelvi adottságunk, hogy legközelebbi nyelvrokonaink, a Szibériában élő vogulok és az osztjákok nemcsak földrajzi értelemben vannak messze tőlünk, hanem nyelvüket se értjük. A magyar nyelv nagyon korán elszakadt társaitól, s a hosszú nyugati vándorlás alatt „elmagányosodott”.

Időben minél közelebb ment végbe két (vagy több) rokon nyelv elválása, az adott nyelvek annál kevésbé távolodtak el egymástól, azaz minél rövidebb az adott nyelvek önálló élete, annál jobban értik egymást. Az újlatin nyelvek csak a 9–12. századra lettek önállóak. 800–1000 év a nyelvtörténetben nem túl hosszú időszak, így ezek a nyelvek annyira hasonlítanak egymásra, hogy ezt nyelvészetben nem jártasak is könnyen észre tudják venni. Mindezek alapján nagyon valószínű, hogy nincs olyan „alternatív” újlatin nyelvtörténész, aki a franciát a sumérral rokonítaná, netán a spanyolt a japánhoz kapcsolná. Még közelebb állnak egymáshoz a szláv nyelvek. A közös szláv nyelvállapot csak a 6. században bomlott fel, az egyes csoportok (nyugati, déli és keleti szlávok) szétválása még később történt meg. A germán nyelvek közül különösen az északi (skandináv) nyelvek hasonlítanak nagyon egymásra, de könnyen felfedezhető a rokonság az angol, a holland és a német nyelvek között is. Világosan látszik, hogy az indoeurópai nyelvek ún. másodlagos, harmadlagos nyelvcsaládjainak nyelvei közel állnak egymáshoz, ezért nem lehet (nem érdemes) egyet közülük kiragadni, és azt valamilyen régi vagy mai dicső nyelvvel rokonítani.

Merőben más a helyzet azonban a finnugor nyelvekkel. Nekünk nincsenek közeli nyelvrokonaink, nemhogy a finneket, de még a hozzánk legközelebb álló vogulokat sem értjük. Ebből a laikusok – akik számára a nyelvrokonság fogalma egyenlő a megértéssel – rögtön le is vonják a következtetést: nem hasonlít, tehát nem rokon. Erre a leegyszerűsített gondolatmenetre nehéz reagálni, mert csak a nyelvészeti módszerek elsajátításával lehet(ne) megértetni a nyelvrokonság valódi jellegét. A magyarok és finnek elődei mintegy 4500 éve váltak el egymástól, rokonságunk kb. olyan fokú lehet, mint a svéd–portugál, norvég–görög, angol–spanyol reláció. Az pedig már a nyelvi kérdéseken túlmutató jelenség, hogy miközben a finnugor rokonságot elsősorban amiatt utasítjuk el, hogy nem értjük ezeket a nyelveket, a sumér/török/japán stb. rokonságelméletekben a megértés nem kritérium.

3. Ha nem értem, nem rokon! Szubjektív problémák

Az elutasítás elsődleges oka a dicső múlt keresése, a lenézett, megvetett „halszagu rokonság” elutasítása. Ez nem újkeletű, Magyarországon a finnugor nyelv-

eredet cáfolata régóta megszokott dolog. Amikor Sajnovics János 1770-ben közreadta a magyar és lapp nyelv rokonságát elsőként felvető híres művét (*Demonstratio idioma ungarorum et lapponum idem esse*. [Bizonyítása annak, hogy a magyar és a lapp nyelv azonos]) majd Gyarmathi Sámuel 1799-ben az összes finnugor nyelv rokonságát meglepően pontosan leíró *Affinitasát* (*Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata* [A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű népekkel]), az akkori tudományos közvélekedés lesújtóan nyilatkozott ezekről. Úgy vélték, hogy mi nem lehetünk a „halzsiros atyafiak” rokonai (ne feledjük, ebben az időben a finnek is rendkívül szegények voltak), nekünk, dicső magyaroknak több kell, jobb kell. Ez a szemlélet azóta is meghatározó, nekünk a dicső sumérok és hunok, a gazdag japánok kellene.

Az alternatív eredetkutatások meghatározó mozzanata a nyelvi presztízs.¹ A sumérokhoz fűződik a világ első írásbelisége; a hunok dicső múltja, Európát rettegettségben tartó hadai ma is elismerést váltanak ki bizonyos körökben, ezzel szemben a politikai, gazdasági, kulturális értelemben teljesen súlytalan oroszországi finnugor népek sem dicső múlttal, sem dicső jelennel nem rendelkeznek, velük nem érdemes semmiféle kapcsolatot fenntartani. (Itt jegyzem meg: ha nagyon nem szeretnénk a szegény, nehéz körülmények között élő szibériákat nyelvrokonainknak tudni, miért nem fogadjuk el rokonnak legalább Európa egyik jóléti társadalmának lakóit, a finneket?)²

4. Dicső rokonok keresése

Az alábbiakban röviden bemutatom az alternatív rokonságkeresés legfőbb mozzanatait. Ismét hangsúlyozom, hogy a finnugor nyelvészek csak nyelvünk finnugor rokonságát tekintik tudományos evidenciának, senki nem állítja azt, hogy a magyar nép finnugor lenne. De mint látni fogjuk, ezekben az alternatív nézetekben a nyelv- és néprokonság keveredik.

4.1. Hun rokonság

A Kaukázustól északra, a Fekete- és a Kaszpi-tenger közötti sztyeppevidéken a 370-es években tűnt fel egy új, rettegett hódító nép, a hun. Központjuk sokáig a Dontól keletre eső sztyeppevidéken volt, de már az 5. század elején felbukkantak a Kárpát-medencében is. A hun birodalom fénykora a 440-es években köszöntött be, ekkor birtokolták a legnagyobb területeket, keleten a Donig, nyugaton a Rajnáig terjeszkedve. Uralkodójuk Bleda (a magyar mon-

¹ Az Erdélyben (is) igen népszerű alternatív elméletek elsősorban a dáko-román elmélet ellensúlyozására, a magyar nyelv presztízsének emelésére szolgálnak.

² A finneknél, észteknél gyakorlatilag elenyésző a nem-finnugor elméletek megjelenése.

davilágban Buda³) volt, aki társuralkodónak maga mellé emelte testvérét, Attilát, aki 445-ben megölette fivérét. A rómaiak ellen indított hadjáratai azonban nem hoztak tartós sikert, a 451-ben vívott catalaunumi csata gyakorlatilag eldöntetlenül végződött, 452-es észak-itáliai hadjárata során – bár elfoglalta Padovát, Bresciát, Milánót – nem jutott el Rómáig. Attila 453-ban váratlanul – a nászészakáján – meghalt. A halál hivatalos oka orrvérzés volt, de valószínűbb, hogy gyilkosság áldozata lett. Halála után három fia között trónviszály tört ki. A hun államalakulat az 5. század végéig állt fenn, majd a sztyeppén élők beolvadtak a bolgárok, a Duna vidékén maradtak pedig az avarok közé.

A hunoktól való származás hite korán bekerült a magyar történeti irodalomba. A magyar történetírás első ismert műve, Anonymus *Gesta Hungarorum* a 12/13. század végén a honfoglalás történetét meséli el, fantáziadús történeteket alkotva. Célja a korabeli társadalmi viszonyok visszavetítésével a nemesség kiváltságos helyzetének igazolása volt. Figyelemre méltó, hogy az ősök között szerepel Attila király is, de a hunokról semmit nem szól. A *hungarus* nevet sem kapcsolta össze velük, hanem ezt Ung-vár (Hung-vár) nevéből vezeti le, ahol a vezérek sokáig tartózkodtak.

IV. (Kun) László király (1272–1290) udvari papja, Kézai Simon 1283–85 között keletkezett művében a hunok lényegesen nagyobb szerepet kapnak. Kézai művével hozzá akart járulni László király hatalmának megerősítéséhez (ehhez igazolnia kellett a történeti jogokat), meg akart felelni a nemesség érdekeinek is (egyre több családot kellett dicső, honfoglaláskori, vagy még korábbi múlttal „ellátni”), s be akarta bizonyítani, hogy az ellenséges külföldi krónikások rosszul ítélik meg a magyarságot. Mindezek érdekében állította, hogy a hunok és a magyarok azonosak. Mindehhez jól jött, hogy László, akinek anyja kun volt, vonzódott a pogány kunsághoz, környezetében a keleti (hun) rokonságot könnyebben el lehetett fogadtatni, mint valamelyik más, nyugatbarát, istenfélő király esetében.

Kézai műve első részében a „hunok első kijöveteléről ír” (Csodaszarvas, Meotisz, Szkítia, Dencia és Mogoria, majd nyugatra vándorlás). A vezérek közt említi Etelet, azaz Attilát, Budát, azaz Blédát, leírja a hadjáratokat, Attila udvarát, életét és halálát. Szerinte Etele kisebbik fia volt Csaba⁴ (aki Honorius görög császár lányától született), de őt legyőzte Aladár, a német anyától, Krimhildtől

³ Fővárosunk *Buda*- elötagjának semmi köze e névhez. A *Buda* név szláv eredetű, kimutatható a szerb-horvátból, csehéből és lengyelből is. Alapalakja a *Budimir*, *Budislav* lehetett (Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1997. 261).

⁴ Csaba valójában 10. századi magyar vitéz volt, aki részt vett az augsburgi csatában. A székely Csaba-mondakör kivirágzott, a 15. századra már ő a székelyek hun őse. Ehhez hozzájárult a 18–19. század romantikája, ami szépen tetten érhető a székely himnusz szövegében is.

származó „idegenszívű” testvér. Csaba királyfi Görögországba, majd Szkítiába menekült. Ő maga már sohasem tért vissza, de egyik fia igen, ez volt a magyarok honfoglalása. Háromezer hun a menekülés során egyben maradt, ők Árpádot Ruténiában megvárva együtt jöttek be az országba, de nem a központi részen telepedtek le, hanem a határvidék hegyei között – ők a székelyek (Kézai szerint a két honfoglalás között csak két emberöltő telt el). Kézai a rettegett, vad hunokból Szkítiából származó, fényes győzelmeket arató dicsőséges harcosokat kreált. Álmos nála Attila egyenesági leszármazottja, névmagyarításai is tudatosak, hiszen koncepciója szerint a hunok és a magyarok azonosak (ő is földrajzi nevekben alkotja meg a hősök neveit, mint Anonymus).

Ami a két nép között az egyik legerősebb kapcsolatot jelentette, az a csodaszarvas-monda volt. Jordanes leírásából tudjuk, hogy ez a hun hagyománynak is része volt, s ugyanúgy a magyar hagyományé is. Ez jelentette – Anonymustól, Kézaitól függetlenül – a honfoglalók eredetlegendáját. Ebből persze Kézai azonnal levonta a következtetést: őseink közösek. A helyzet persze nem ennyire egyértelmű, hiszen a szarvas-mítosz, a szarvas segítségével új hazát találó testvérpár mondája Eurázsia igen elterjedt vándormotívuma, megvolt az assziroknál, az irániaknál, a törököknél és a mongoloknál is, sőt, még a szibériai vogulok között is élt. Kézai ebből formálta meg a hun–magyar rokonságot, nála a beszélő nevű testvérek, Magor és Hunor lelnek új hazára.

A hunok/magyarok dicsőséges tetteinek leírása máig nem múló hatást gyakorolt a magyarság történeti tudatára. Kézai gesztájában megvan minden „kellék”: dicső, világverő ősök, a szabad hunoktól származó szabad magyarok, büszke nemzettudat. Fantáziadús, de ugyanakkor logikus, koherensnek tűnő történetvezetése teljesen hihető volt az egykori, s hihető a ma laikus embere számára is. A hunok történetében végső soron fellelhető a történetileg igazolható eseménysorozat, bejövetelük a Kárpát-medencébe, Buda és Attila viszállya, Buda megölése, Attila hadjáratai, halála, fiai viszállya, egyedül a végkifejlet, Csaba keletre költözése származik teljesen saját kútfőből.

A hun rokonításhoz hozzájárult népnévünk is, amely voltaképpen véletlen egybeesés. A finnugor népeknek általában van egy belső (saját, esetünkben ez a *magyar*) és egy külső (mások által használt) neve. A honfoglalás előtt az ótörök eredetű *onogurok* vezette törzsszövetségben éltünk, s kiszakadva ebből a közösségből, hoztuk magunkkal ezt a nevet (a hangfejlődés útja: *onogur* > *ongur* > *ungor* > *ungar*). A középkori latinban/franciában a szóeleji *h-* néma, így ha a nyugati forrásokban használt *ungarus* névből *hungarust* alkottak, a kiejtés nem változott, de könnyen össze lehetett kapcsolni a *hun*, *hunas* népnévvel, ezzel is erősítve a két nép összetartozásának teóriáját. A latin alakból jött létre a fr. *Hongrie*, ol. *Ungheria*, ném. *Ungarn*, sv. *Ungern* (> fi. *Unkari*), angol *Hungary* országnév.

A középkorban elsősorban a Budai Krónika és Thuróczi krónika vitte tovább a hun hagyományokat. A 16. századtól – nem utolsósorban a könyvnyomtatás elterjedésének köszönhetően – a hun hagyomány országszerte elterjedt, énekmondók dicsőítették régi eleinket, s a hunok emlékezete szépen beépült a mondavilágba és a helyi hagyományokba is. Teljesen általánossá vált az a nézet, hogy Attila volt a magyarok első királya.

A 19. század elején, a romantika térhódításával megerősödött a múltba fordulás, a kelet felé nézés, az egzotikum iránti érdeklődés. Míg más nyugati népeknek gyorsan „keleti kapcsolatok” után kellett néznie, nekünk ez már adott volt. Az Attila-kultusz a 19. században még nagyobb magaslatokra emelkedett. Költőink igyekeztek eposzokat alkotni, 1825-ben született meg Vörösmartyól a *Zalán futása*, majd 1863-ben jelent meg Arany János nagy műve, a *Buda halála*. (A század elején kezdte meg tevékenységét Horvát István, a magyar ősnyelv propagálója, aki köré jelentős tábor szerveződött. Egyidőben élt tehát a hun nemzettudat és a magyar mint ősnyelv eszméje.)

A hun nyelvről rendkívül kevés információval rendelkezünk. Abban minden tudós egyetért, hogy a nomád birodalmak nyelvileg nem voltak egységesek, az európai hunok közé iráni, germán (gót, gepida) és szláv népcsoportok egyaránt beletartoztak. A vezetők nevei sem segítenek a nyelv beazonosításában, hiszen ezek „divatnevek” lehettek (mint ahogy ma sem a név alapján tudjuk magyarnak definiálni a Dzszenifereket, Kevineket, Renátókat), ráadásul a nyugati forrásokban erősen torzítva jelenhettek meg (nem beszélve arról, hogy kevert népesség lévén az ismert hun személyek nem feltétlenül hun anyanyelvűek voltak). Az *Attila* gót eredetű név, az *atta* 'atya' szó *-ila* kicsinyítő képzős változata. Szintén gót eredetű a *Bleda* (ez a hun elit jelentős „elgótosodásáról” tesz tanúbizonyságot), török nevet viselt Attila apja, *Mundzsuk*, és főfelesége *Arikan* (> *Kréka* > *Réka*). Priszkosz rétor néhány közszót is feljegyzett: *kamosz* 'erjesztett köleslé', *medosz* 'mézsör', *sztrava* 'halotti tor'. Ezekkel is óvatosan kell bánni, hiszen valószínűleg vándorszók lehetnek. A kutatók megkockáztatják, hogy a hun az iráni vagy a törökségi (esetleg a paleoszibériai?) nyelvek sorába tartozhatott, de nyelvemlékek, adatok híján teljes bizonyossággal nem lehet megállapítani. (Persze, vannak, akiket a nyelvi adatok hiánya nem zavar, vállalkozó szellemű egyének képesek a semmiből is hun nyelvtant írni és hun szójegyzéket szerkeszteni⁵).

---

⁵ 2003-ben egy gyerekeknek szóló kifestőkönyvben publikálta egy Detre Csaba nevű geológus a Kr. u. 500 körül keletkezett ún. Iszfaháni kódex örmény–hun szójegyzékét („magyar fonetikus átírásban”), amelyet az iráni Iszfahán városának egy örmény kolostorában talált. A világszenzációként ható bejelentésről igen hamar kiderült, hogy hamis információkat tartalmaz. A kódexet senki nem látta, sem élőben, sem fényképen, szövegmutatvány sem készült belőle (mint ahogy a párjából, az állítólag Kr. u. 700 táján,

Összességében a hunokkal való összetartozás a középkor óta mélyen beleivódott a magyar nemzettudatba. Kézai fantáziadús krónikája adta meg a kezdő lökést, s ez a hit a következő évszázadokban töretlen volt. Általánosan elfogadottá vált, hogy Attila volt az első magyar király, s mi a hunok leszármazottai vagyunk. Ennek az eszmének sok előnye volt, geopolitikai (mi nem betolakodók vagyunk, csak az ősi jussunkat foglaltuk vissza) és nemzetpszichológiai (dicső nemzettől származó dicső nép vagyunk, eleink egész Európát leigázták) szempontból egyaránt. Annak ellenére sikerült a „pogány” hunokat beilleszteni a magyar tudatvilágba, hogy a tatárjárás, majd a török hódítás során mi voltunk a keresztény Európa védőbástyája.⁶

A mondavilágunkba kiirthatatlanul bevésődött ez a származástudat. Ezzel nincs is semmi probléma, egészen addig, amíg szét tudjuk választani a dicső múltkeresés mesevilágát az egzakt, tudományos tényektől. Mi soha nem voltunk hunok (az meglehet, hogy Meotisz környékén a sztyeppevilág forgatagában hun néptörredékekkel találkoztunk, de ez nem egyenlő az azonos származással). Persze, hogy szimpatikusabb a világverő hun harcost rokonunknak tudni, mint a vogul vadászt, de ne próbáljunk meg hamis nyelveredetet alkotni, hiszen a hun nyelvet nem ismerjük, semmi adatunk nincs róla, így tehát nem beszélhetünk hun–magyar nyelvrokonságról. Arról nem is szólva, hogy a nyelvrokonság többezer éves, míg a nemzettudat csak néhány száz, legfeljebb ezer évben mérhető.

4.2. A szittyia rokonság

A *szkíta* terminus gyűjtőnév, a délorosz sztyeppe-vidéken a Kr. e. 8–2. század között élt, kelet-iráni nyelveken beszélő törzseket jelöli, amelyek a Kr. e. 5–4. században a Kárpátokig, a Kaukázusig és a Fekete-tengerig, keleten az Altaj vidékéig terjeszkedtek. Hérodotosz kegyetlen, a nyíllal jól bánó, a harcokban diadalmaskodó lovas nomádoknak ábrázolta őket, akik sikereiket gyors, mozgékony hadaiknak köszönhetik. Miután Kr. e. 329-ben vereséget szenvedtek Nagy Sándor hadseregétől, birodalmuk lehanyatlott. Évszázadok múlva a hunok megjelenése vetett teljesen véget az iráni törzsek uralmának.

Az európai közvélemény a középkortól kezdve a keleti, harcias lovas nomádokat előszeretettel emlegette szkíta néven. Ebbe a képbe a honfoglaló magyarok is beleillettek, őseinket hunoknak, avaroknak, szarmatáknak, szkítáknak egyaránt nevezték. A lovas harci technikát magas szinten művelő kalandozó

---

görögül íródott, „a Kárpát-medencében és környékén élő szküthákról” szóló Krétai kódexből sem), sőt a kérdéses, Szurb Khács ’Szent Kereszt’ nevű kolostor sem létezik...

⁶ A hunokról, nyelvükről ld. Németh Gyula (szerk.): *Attila és hunjai*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986; Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 170–174; Sándor Klára: *Nyelvrokonság és néphagyomány*. Typotex Kiadó, Bp., 2011.

magyarok kétes hírnévre tettek szert, a nyugati források könnyűszerrel azonosították őket a szkítákkal. (Nemcsak viselkedésükben, kultúrájukban lógtak ki a magyarok az európai közegből, hanem nyelvünket sem tudták semmihez se kötni.)

Természetesen nemcsak a nyugati közvélemény azonosított minket a hunokkal és szkítákkal, ez a magyar uralkodó elitnek is érdekében állt. Például Antonio Bonfini, Mátyás király történésze a következőket írta: „a magyarok a legszkitább szkíták, hiszen az ő nyelvüket beszélik”. A 16–17. századi külhoni történétírók munkáiban rendszeresen feltűnik a magyar–szkíta/hun rokonság gondolata. Hazánkban a 18. század végefelé kapott erőre a szkíta (szitytya)/hun/avar rokonság kérdése. Jelenkorunkban a szitytya nézetek (is) sokadvirágzásukat élik.⁷

Az iráni nyelvek közé tartozó szkíta nyelvről szinte semmit nem tudunk, egy-két tulajdonnév maradt fenn asszír és görög átírásban. Elképzelhető, hogy a vándorló magyarságba szkíta néprészek is beolvadtak, de ez semmiféle alapot nem ad arra, hogy nyelvrokonságról beszéljünk, mint ahogy a sztyeppei kultúra hasonlósága sem jogosít fel erre.

4.3. A magyar–török rokonítás

A magyar–török rokonítási kísérletekről szólva három szintet kell elkülönítenünk: a) ural–altaji rokonság; b) ómagyar–ótörök kapcsolatok; c) magyar–török rokonításkísérletek. Ezek a szintek a közbeszédben keverednek egymással, ráadásul azt is figyelembe kell vennünk, hogy maga a *török* is gyűjtőfogalom, a mindennapi nyelvhasználatban jelölheti a törökségi (az altaji nyelvcsalád egyik ága), a türk (ótörök) és a mai török nyelveket egyaránt.

a) Az uráli és altaji nyelvek közös eredetének gondolata a 19. század közepe táján született meg. Ez a nézet hamar népszerűvé vált (hiszen egybeesett azzal az akkori meggyőződéssel, hogy az európaiak keletről jöttek), de ennek az elméletnek egzakt nyelvi igazolása nincs. A hasonlóságok csak tipológiai jellegűek, közös hangtani változásokat nem lehet kimutatni, közös ősi szótöveket csak fél tucatnyit lehet rekonstruálni, a grammatikai elemek nem vezethetők vissza közös ősrre. Elképzelhető ugyanakkor, hogy Észak-Eurázsia népei, nyelvei valaha egy összefüggő, nagy nyelvi egységet alkottak, de ezt nyelvészeti eszközökkel nem tudjuk bizonyítani. Az egyezéseket, hasonlóságokat nagyon régi, rokonságszerű kapcsolatokkal lehet magyarázni, de az eurázsiai paleolitikum koráig nyelvészeti eszközökkel nem tudunk visszakövetkeztetni.

b) Ómagyar–ótörök kapcsolatok. A magyar történelem – és a magyar nyelvtörténet – köztudomású ténye, hogy az Urál lábától a Kárpát-medencéig

⁷ A szitytya rokonságelméletéről: Hegedűs József: *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2003. 73–79.

történő vándorlásaink során, az 5. századtól kezdve különféle ótörök népekkel kerültünk kapcsolatba, s ennek nyomán a magyar nyelvben nagyon sok ótörök jövevényszó mutatható ki, külső népvünk (*onogur*, ld. fentebb) ótörök eredetű, törzsneveink túlnyomó része szintúgy. Kultúrájában, szokásaiban, hitvilágában a vándorló magyar nép rengeteg ótörök elemet szippantott magába. Ez a hatás olyan nagymérvű volt, hogy emiatt sokan ma is törökségi népnek tartanak minket (ld. Kurultaj-mozgalom), s innen csak egy lépés vezet oda, hogy nyelvünket is törökségi eredetűnek véljék.

Ez a nézet sem újkeletű, a 19. század második felében komoly nyelvészeti vita zajlott le a tudomány nyilvánossága előtt. A vita „ugor–török háború” néven került be a tudománytörténetbe (az ugor akkoriban finnugort jelentett), vezéralakjai török részről Vámbéry Ármin (1832–1913), finnugor oldalról pedig Budenz József (1836–1892) voltak. Tudományos vitájuk 1869 és 1895 között zajlott. Vámbéry a magyar nyelvet olyan kontaktusnyelvnek, „kevert nyelvnek” tartotta, amelynek két őse van: az ugor és a türk (azaz finnugor is, és törökségi is). Álláspontját több fázisban alakította ki, s végül azt vallotta, hogy a magyar nép és nyelv török eredetű, az esetleges finnugor elemek másodlagosak. 1895-ös munkájában árnyaltabban fogalmazott, úgy vélte, hogy a szókincs legnagyobb része török, „uralkodó ethnikai alkotórészeiben török-tatár eredetű”, de „nyelv-alakjai túlnyomóan ugor-jelleműek”. Budenz kritikájának legfőbb érve az volt, hogy Vámbéry nem alkalmazta a nyelvhasználat legalapvetőbb módszereit, nem vizsgálta a szabályos hangmegfelelések rendszerét és nem vetette egybe a grammatikai elemeket, holott ezek is meghatározó részei a nyelvek rokonításának. Csak a szókincs összevetése kevés!

A maga korában a közvélemény inkább Vámbéry pártján állt. A dicső (ó)török múlt, Levédia, Etelköz, a vérszerződés, a harcos-nomád, diadalmas magyarság romantikus ködképe sokkal inkább melengette hazánkfiái szívét, mint a primitív szibériai rokonok elborzasztó lehetősége. A tudomány azonban sem akkor nem felelt meg, sem mostanság nem felelhet meg ezeknek a vízióknak.

A törökségi nyelvekben sok olyan szó van, amelyeknek van magyar megfelelőjük. Vámbéry abban tévedett, hogy ez a szóhalmaz nem az ősi, genetikai rokonság maradványa, hanem – ahogy Budenz be is bizonyította – a vándorlások, a több évszázados együttélés során kerültek be nyelvünkbe a törökségi nyelvek ún. volgai-bolgár ágából (ennek mai egyetlen élő képviselője a csuvas). Ennek a jövevényszócsoporthoz a nagysága mintegy 400-ra tehető,⁸ ez jelentős mennyiség. Ez azzal magyarázható, hogy az Uráltól elvándorolva, a sztyeppei világ új környezetébe kerülve eleink egy sor addig sosem látott-tapasztalt dolog-

⁸ A legutóbbi nagy szintézis, Róna-Tas András és Berta Árpád *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* című lexikona 290 biztos, 56 vitatott és 38 lehetséges nyugati ótörök etimológiával számol. A biztos etimológiák több mint a fele megvan a mai csuvasban.

gal, jelenséggel ismerkedtek meg (a földműveléstől, állattenyésztéstől kezdve az öltözködésen át a hitvilágig). A hatás erejére jellemző, hogy testrésznevek és elemi cselekvésnevek is bőven kerültek be nyelvünkbe.⁹

A magyar nyelv az 5–9. század között, ótörök hatásra igen nagy változáson ment keresztül. Ez a változás elsősorban a szókészletet érintette (több száz új elem került be nyelvünkbe), s hatással volt a hangrendszerünkre is, de a nyelvtani rendszerünk nem változott, az az ómagyar korig tisztán megőrizte finnugor jellegét.

c) A jelenkor magyar–török rokonítási kísérletei. A török rokonság eszméje egyre népszerűbb, sokan vallják a néprokonságot, és ezzel együtt a nyelv-rokonságot is. A „török” terminus használata zavaros: vannak, akik törökségi népeket/nyelveket értenek rajta (így beszélnek magyar–kazah, magyar–baskír rokonságról), de vannak, akik a mai törökországi törökkel (oszmán-törökkel)¹⁰ rokonítják a magyart. (Ennek a tézisnek súlyos nehézségei vannak, hiszen az oszmán-törökök elődei csak a középkorban vándoroltak be jelenlegi lakóhelyükre Közép-Ázsiából.)

A magyar és a török csak tipológiai (szerkezeti) hasonlóságokat mutat (mindkét nyelv ismeri a magánhangzó-harmóniát, a ragozási sorok egyértelműen agglutináló jellegűt mutatnak, birtokos személyragokat használnak, hiányzik a birtoklást kifejező ige, nem egyeztetik a főnevet és a melléknevet, nincsenek a nyelvtani nemek), de ősi rokoni kapcsolat nincs köztük. A közös tipológiai jegy, az agglutináció alapján nem lehet a nyelvek genetikai rokonságát, közös ősről visszavezetését bizonyítani. A világ mintegy 7000 nyelvének kb. egynegyede egyötöde agglutináló, ilyen alapon tehát a magyarnak több mint ezer nyelv lehetne a rokona.

Talán nem haszontalan röviden megvizsgálni a mai törökországi helyzetet. Ismail Doğan, az Ankarai Egyetem Hungarológiai Intézetének tanára a következőképpen fogalmaz: „Minden elsőéves hallgatónak az az általános tévhite, hogy a magyarok török származásúak. [...] A nagyvilágon talán nincsen még két olyan nép, amelyet ennyire érdekelt volna a saját származása, és amely ilyen sok téveszmét gyártott volna saját múltjáról, nyelvéről és gyökereiről...” Mahmud Kasgari, a 11. századi híres történétíró Jáfet fiáig, Türkig vezeti vissza a törököket. A 19. században az árja elmélet az indoeurópai népek és nyelvek felsőbbrendűségét hirdette, ennek ellenhatása volt Törökországban (is) a nemzetépítés korában a sok dilettáns nézet. Kemal Atatürk idején vált hivatalossá az ún. „tö-

⁹ Pusztay János: *Az „ugor–török háború” után*. Gyorsuló idő, Bp., 1977. 92–107.

¹⁰ Első pillantásra azt hihetnénk, hogy a 16–17. századi oszmán-török megszállás 150 éve sok jövevényszóval gazdagította a magyar nyelvet, de ez nem így van, csak mintegy két tucatnyi szót vettünk át. A jövevényszavak elsősorban kereskedelmi kapcsolatok és vegyes házasságok révén, tartós együttélések során kerülnek be egyik nyelvből a másikba, de a háborús török idők egyik sem jellemezte, ez a gyér átvétel oka.

rök történelmi tézis”, amely szerint a török a legősibb nép/nyelv a világon, az összes árja népnek (is) őse. Manapság is sok párhuzamot lehet találni a magyar fantasztákkal: az aztékok és maják is török származásúak, Mu szigetét törökök lakták, a trójaiak is törökök. Ma is napirenden van a török–japán és a török–sumér rokonítás (elismert történészek és nyelvészek részéről is). Mindezek elsődleges oka ott is az aranykor elvesztése, a birodalom széthullása, a súlyos területvesztés okozta nemzeti trauma volt.¹¹

4.4. A magyar–sumér rokonítás

A sumér nép Mezopotámiában, a Tigris és az Eufrátesz folyók között, a mai Irak középső és déli részén élt a Kr. e. 4. évezred végétől a Kr. e. 2. évezred elejéig. A termékeny táj azonban újabb és újabb népeket vonzott, amelyek sorra hozták létre államaikat. A suméereket közvetlenül az akkádok követték, de a legnevezetesebbek a Kr. e. 2. évezredben létrejött Asszíria és Babilónia voltak. A térséget Kr. e. 539-ben foglalta el II. Kürosz perzsa király.

A sumér rokonság keresésének fő motívuma az, hogy az ékírásos sumér nyelvű szövegek – amelyek Kr. e. 3000 körül keletkeztek – a világ legrégebb ismert írásbeliségét jelentik. Kr. e. 2000 tájt, a sumér birodalom összeomlásával a sumér megszűnt beszélt nyelv lenni, de a tudomány, a vallás, az irodalom írott nyelveként egészen az időszámításunk kezdetéig létezett. A kétnyelvű írnokok minden sumér szöveget lefordítottak akkádra, így a felhalmozott tudás a hódítók nyelvén is elérhetővé vált. Az utolsó szövegeket az 1. század környékére datálják, utána teljesen feledésbe merült.

Megfejtésük legalább annyira érdekes, mint az egyiptomi hieroglifáké. Henry Rawlinson (1810–1895) a perzsa hadsereg kiképzőtisztje egyik utazása során egy sziklán háromnyelvű, babiloni, elámi és óperzsa szöveget fedezett fel, aminek segítségével sikerült megfejteni az óperzsa feliratokat, majd mások „visszafelé haladva” megfejtették az akkád szövegeket is, s ezután, a ninivei ásatásokon előkerült kétnyelvű, sumér–akkád szótárak segítségével feltárult a sumér nyelv titka is.

A sumér–magyar egybevetés nyelvi hátterében két ok áll. A sumér rokonatlan (genetikai osztályozás) és agglutináló nyelv (tipológiai csoportosítás). A sumért a világ egyetlen nyelvcsaládjába se tudják besorolni, azaz „szabad préda” a működvelő nyelvészeknek. Nem véletlen hogy a sumért felváltó, a sémi nyelvek közé tartozó akkád nem rokonítja a magyarral, hiszen abban az esetben az egész nyelvcsaládot is „megkapnánk”, az arabbal, a héberrel, a főniciaival, az etiópiai stb. nyelvekkel együtt.

¹¹ Részletesebben ld. Ismail Doğan: *Dilettáns nézetek Törökországban és Magyarországon*. In: Honti László (főszerk.) *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2010. 75–82.

A sumér agglutináló jellegét első látásra jól bizonyítja gazdag névszóragozása, nyolc esetet ismertek. Megtalálható benne az alanyi–tárgyas ragozás oppozíciója és az igekötők rendszere (bár ezek sok más nyelvre is jellemzőek). A rokonság melletti érvként szokták felhozni a magánhangzó-harmóniát, bár ez is másképp működik, mint a magyarban. Az ómagyar korban egy szóban vagy csak magas (palatális) vagy csak mély (veláris) magánhangzó fordulhatott elő, s a toldalékok kapcsolódása is e szerint történt (*ház-ban, kert-ben*). A sumérban viszont egy szón belül csak egyféle magánhangzó állhatott (pl. *ama* 'anya', *uru* 'közösség', *numun* 'mag?'), s a toldalékoknak sem volt illeszkedő változata.

De ezek csak tipológiai (szerkezeti) jegyek. A rokonságot a közös, ősi szókincs szabályos hangmegfelelései és a grammatikai elemek egyezése révén lehet bizonyítani (erről részletesen ld. később). Ha megnézzük például a sumér számneveket és a névmásokat (azaz az ősi szókincs két fontos halmazát), szembevetve a különbség. A sumér számnevek a következők: 1 *diš, dili, aš*, 2 *min*, 3 *eš*, 4 *limmu*, 5 *ia*, 6 *aš*, 7 *imin*, 8 *ussu*, 9 *ilimmu*, 10 *u*. A személyes névmások rendszere sem tartalmaz azonos elemeket: Sg 1 *ngae, ġe*, Sg 2 *zé, ze*, Sg 3 *ane, ene*, Pl 1 *menden*, Pl 2 *menzen*, Pl 3 *anene, enene*. Ugyanígy a mutató és a kérdő névmásokat sem lehet a magyarral összevetni: *ne* 'ez', *ri* 'az?'; *aba* 'ki', *ana* 'mi'. – Összességében sem a névszók, sem az igék kategóriájában nincsenek olyan elemek, amelyek anyagi egyezést mutatnának, így a sumér–magyar nyelvrokonság tényét ki kell zárunk a tudományos hipotézisek közül.

A sumér–magyar rokonságeszme nem sokkal a sumér feliratok megfejtése után keletkezett. A 19. század végén voltak kutatók, akik a sumért az ún. turáni¹² nyelvek közé sorolták be (ez később egyértelműen tévesnek bizonyult, s a sumér nyelv igazi tudósai hamar el is vetették). A turánit akkoriban összekapcsolták az urál–altaji nyelvekkel, így adódott a következtetés: rokonok vagyunk.

A sumér–magyar rokonítás nyelven kívüli oka a dicső múlt keresésében rejlik. A sumér a világ első írásos nyelve, tehát, ha egy ilyen ősi nyelvhez kötjük a mi nyelvünket, akkor máris a „presztízsranglista” élére ugrunk, megelőzve számos világnyelvet. Nem véletlen, hogy ez az eszme az emigráns magyarok körében szökkent szárba (elsősorban New Yorkban és Buenos Airesben): a hazájuktól megfosztott, gyökértelen menekültek a dicső álomvilágban találták meg a vigaszt. Szellemi vezetőjük az Egyesült Államokban élő Bobula Ida és a Buenos Aires-i Badinyi Jós Ferenc volt.¹³ Fogyatékoságuk, hogy sumérul nem tudnak, a

¹² Turán eredetileg az iráni forrásokban az ellenséges nomád törzsek földjét jelölte, akik a Kaszpi-tengertől északkeletre laktak.

¹³ Munkásságukat itt részletesen nem elemzem, ezt megtette többek között Hajdú Péter (*Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Bp., 1981. 178–185), Puszta János (*Az „ugor–török háború” után*. Gyorsuló idő, Bp., 1977. 42–58) és Rédei Károly (*Őstörténetünk kérdései*. Balassi Kiadó, Bp., 1998. 92–103). A legrészletesebben e kérdéskörrel Komoróczy Géza írt: *Sumer és magyar*. Gyorsuló idő, Bp., 1976.

sumér szövegeket nem tudják elolvasni, adataik másod-, harmadkézből valók, filológiai pontosságnak nyoma sincs. Csak szóösszehasonlításokkal foglalkoznak, a nyelvrokonság bizonyítása során elengedhetetlenül fontos grammatikai összevetésekre (pl. névszórágok, igei személyragok azonos elemeinek kimutatása) nem vállalkoznak, de a szabályos hangmegfelelések szabályait sem ismerik vagy nem alkalmazzák, így tkp. minden hangnak minden megfelelhet, szabad utat nyitva a képzelet végtelen szárnyalásának. Összességében – ha egyáltalán eljutnak nyelvészeti magyarázatokig – megelégszenek annak hangsúlyozásával, hogy mivel a sumér is és a magyar is agglutináló, ezért rokonok vagyunk.

A fentebb bemutatott nézetek a legfontosabbak az ún. „alternatív” nézetek közül. Nyelvünket ezeken kívül a világ számos más nyelvvel is megpróbálták rokonítani, például a héberrel, göröggel, latinnal, japánnal, angollal, etruszkkal. Sőt, olyan képtelenségekkel is előálltak, mint az új-zélandi maori, az indokínai munda, a nepáli magar, a Srí Lanka-i telugu.

4.5. Mindezen nyelvrokonítási kísérletek mellett meg kell említenünk azt a nézetet, amely szerint **a magyar volt az ősnyelv**, minden nyelvek ősatyja.

Az már az ősidőkben élt emberek számára is természetes volt, hogy az ő nyelvük az „igazi” nyelv (a görögök a xenofóbia szép példájaként az idegeneket barbároknak, azaz dadogóknak nevezték, a szlávok pedig a germánokat némának tekintették), s amikor a nyelvek keletkezésének kérdése felmerült, az is „világos” volt, hogy az övé a legrégebb nyelv.

Amikor a reformáció előtérbe helyezte az anyanyelveket, ennek hozadéaként kezdték el dicsőíteni az egyes nyelveket. Például az akkortájt műveltek számító német nyelvészek a korsellemnek engedve „bebizonyították”, hogy a gallok a római hódítás előtt németül beszéltek; a német nép első királya Jáfet, Noé fia volt; a német ősi, mint az egyiptomi; Herkules német uralkodó volt; a német (teuton) nyelv már a vízözön előtt létezett stb. Még korának talán legnagyobb polihisztora, Leibniz is a németet hitte ősnyelvnek. Ugyanígy jártak el persze a franciák, az olaszok vagy a 16. században gazdasági-politikai hatalomra szert tett hollandok is. A svéd Rudbek (aki egyébként a 17. század második felének kitűnő tudósa volt) szerint Atlantisz a svédek lakóhelye volt.¹⁴

A 19. század első felében működő Horvát István (1784–1846) óta tudjuk, hogy a Biblia nyelve „természetesen” a magyar volt. Horvát életpályája kitűnően példázza az értelmiség „kettős létét”: kitűnő tudós s egyben dilettáns nyelvész-kedő. Elismert történész volt, a Széchényi Könyvtár vezetője, a *Tudományos Gyűjtemény* c. folyóirat szerkesztője, 1837-től professzor, tudományszervező, Kazinczy Ferenc és Révai Miklós barátja. Nagy hazafi volt, s éppen ez a hazafisága csapott át túlzásokba. 1825-ben jelentette meg *Rajzolatok a magyar nemzet*

¹⁴ Hegedűs i.m., 21–23.

legrégebb történeteiből című munkáját, amelyben azt bizonygatta, hogy a világ első népe (és nyelve) a magyar volt. Horvát a *magyar* gyűjtőnév alá sorolja a jász, kun, palóc, úz, vál népeket és a pártusokat is. A magyarokra vezethetők vissza a punok, perzsák, arabok, spanyolok, skandinávok stb. „Egy úttal mindazonáltal ez a Magyar História új világosságot von Ázsia, Afrika, és egész Európa történeteire is” – írja.

Elméletének rengeteg nyelvi „bizonyítékát” adja, a *mager*, *magy*- stb. elemeket tartalmazó településnevektől kezdve a – ma már naivnak minősíthető – etimológiáig, pl. *Babilon az Bábolna*, *Ilion (Trója)* tulajdonképpen *Ilusvár*, a *Jón-tenger* valójában *Jász-tenger*, a norvégiai *Wardhus* tartomány *War* és *Hus* ország. A pártus magyarázata: „Említsem-e [...] a Pártus és Magyar vállnak közös ékességét, a párdubórt?” S természetesen a Biblia nyelve is magyar volt. „Pözsög a szentírás mindenféle magyar nevektől” – írja. *Árpád*, *Béla*, *Szala*, *Szabad*, *Simon*, *Álmos*, *Aba* stb. mind-mind régi magyar (szittyia) név. Horvát csak azon csodálkozik, hogy „Ti éjjel nappal Szent írást olvasó Rokonim, hogyan nem vevétek ezeket észre a sok század alatt?”.

Horvát nézetrendszere és módszertana a romantika lázában égő ősmagyar-hívók körében rendkívül népszerűnek bizonyult, sokan igyekeztek újabb adalékokkal szolgálni az ősnyelv-elmélethez. Magyar volt Dariusz perzsa király (*Taréjos*), Herkules (*Harkályos*) és Arisztotelész (*Harisnyás Tóth Illés*). Magyarok alapították Karthágót (*Kard-hágó*), Jeruzsálemet (*Gerő-Sólyom*), Stockholmot (*Istókhalm*) és Koppenhágát (*Kappanhágó*), a Boszporusz pedig *Vasporos*.

Azt hihetnénk, hogy ezek a megmosolyogtató, naiv etimológiák örökre eltűntek az „őstörténeti csodabogarakkal” (Zsirai Miklós kifejezése) együtt. Éppen ellenkezőleg! A rendszerváltásig ez a nézetrendszer nagyon népszerű volt az emigrációban. A rengeteg képtelenségből itt csak egyet emelek ki. Egy Plessa Elek nevű szerző 1986-ban megjelentetett könyvében nem kevesebbet állít, mint hogy az első emberek – a magyarok – az úrból érkeztek, „Pál-Ősű Elek Úr-ős [azaz ő maga vagy több ezer évvel ezelőtt élt őse?] első földet érésekor a kárpáti magyar fajt hozta, űrhajója Erdélyben, Gyulafehérvár térségében ért földet”.

A rendszerváltás után ezek a nézetek „hazatelepültek” és felerősödtek (nemcsak a magyar mint ősnyelv eszmevilága, hanem a hun/sumér/szittyia stb. elméletek is). A YouTube-on például végeláthatatlanul sorjáznak a következő című előadások: Az ősnyelv (tartalomjegyzék: Az eltorzított történelem helyre-tétele. Európai és Ázsiai népek Kárpát-medencei gyökerei. Az ősnyelv. 5 millió magyar Indonéz. Jézus magyar eredete. A Kánaáni nép magyar eredete. Jézus-hit behozatala Atillával. Mu kontinens keletkezésünk eredeti helye¹⁵); Az egyiptomi ősmagyar nyelv; A magyar ősnyelv és őstörténet, amiről hallgat a tudomány!;

¹⁵ Csicsáky Jenő (1961) szerint egy Mu nevű, Kr. e. 11 542. május 13-án vulkánkitörés miatt elsüllyedt csendes-óceáni földrész lakói a magyák, azaz magyarok voltak, akik a világban szétszóródva megtanították az embereket beszélni és írni.

Tetten ért hazugságok a Magyarok őstörténetből; Nyelvünk az ősnyelv, népünk az ősnép, szubartu az őshazánk; A magyar nyelv egy kódolt kozmikus ősnyelv! stb. – Ez általában magyar(kodó) köntösbe van öltöztetve, s aki ezt nem fogadja el, nem igaz magyar hazafi...¹⁶

Mit kifogásolhatunk a fenti rokonítási elképzelésekben? Közös jellemvonásuk, hogy csak a szóegyezésekkel számolnak, sem a hangok szabályos, rendszerű változásait, sem pedig a nyelvtani részrendszerek (ige- és névszóragozás stb.) összefüggéseit (vagy itt éppenséggel össze nem függéseit) nem veszik figyelembe. De a szóegyezések sokszor a véletlen számlájára írhatók, attól, hogy az angol *eleven* 'tizenegy' és a magyar 'fürgé' jelentésű szó hang- (pontosabban leírt) alakja egybeesik, ez még nem bizonyítja az angol és a magyar nyelv rokonságát.

Kézai Simon munkája révén a *néprokonság* eszméje bekerült a magyar köztudatba, s a mai napig igen erős a hun tudat, de a hun–magyar *nyelv*rokonságnak semmiféle alapja nincs. Való igaz, hogy az ótörök törzsekkel a vándorlásunk során több száz évig éltünk együtt. Nyelvünkbe nagyon sok jövevényszó került be tőlük (írásom elejéről vett hasonlatommal: a finnugor elemek alkotják nyelvünk csontvázát, az ótörök szavak pedig a hús, az izmok egy jelentős részét adják). A magyarság kialakulásában ezek a törzsek fontos szerepet játszottak. De a nyelvünk nem török eredetű, hanem sok török elemet szippantott be. Még távolabb állhat tőlünk a sumér nyelv- és néprokonság, aminek az égvilágon semmi alapja nincs.

Tudomásul kell venni, hogy a 19. század második felében a nyelvtudomány önálló, sokak által magas szinten művelt tudományterületté vált. A korábbi évszázadok naiv szóegyezéseit a helyükön kell kezelni, az akkori tudományos színvonal, az akkori módszerek színvonalához kell mérni. A 20. században megjelent műveket azonban már komoly kritikával lehet illetni, a tudománytalanság megbélyegző ítéletét kell kimondani rájuk.

¹⁶ Az alternatív (déliabos) nyelvészetről ld. Honti László (főszerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2010; Uő.: *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2012. 51–232; Keresztes László: *A magyar nyelv eredetkérdései (eredmények és kihívások a finnugrisztikában)*. Folia Uralica Debreceniensia 10 [2003]: 107–126; Pusztay János: *Az „ugor–török háború” után*. Gyorsuló idő, Bp., 1977; Rédei Károly: *Őstörténetünk kérdései*. Balassi Kiadó, Bp., 1998. 47–106. A Domokos Péter szerkesztette *Uralisztikai olvasókönyvből* (Tankönyvkiadó, 1981); Zsirai Miklós: *Őstörténeti csodabogarak*. 11–26; Hajdú Péter: *Új hazát találtak, őshazát keresnek*. 27–34; Komoróczy Géza: *Adalékok egy jelenség természetrajzához. A sumer–magyar nyelvrokonság*. 34–52. Maticsák Sándor: *Hunok legyünk vagy maradjunk finnugorok?* Debreceni Szemle XXVI. 192–203. 2018.

5. A nyelvek tudományos rokonításának alapelvei

Írásom eddigi részeiben a tudománytalan rokonítási kísérletekkel foglalkoztam, most röviden bemutatom azokat a módszereket, amelyek két vagy több nyelv rokonságának meghatározására alkalmasak. Ennek két fő területe van: a szavak és a bennük lévő hangok vizsgálata (ez az ún. szabályos hangmegfelelések törvénye), és a grammatikai részrendszerek (ragok, jelek stb.) feltérképezése.

5.1. A szabályos hangmegfelelések

Ez nem a finnugor összeesküvők által kitalált, nemzetrontó ármány, hanem eredetileg az indoeurópai (elsősorban a germán) nyelvek rokonsága leírásának elve. A történeti-összehasonlító nyelvtudomány kialakulásának hajnalán, Friedrich Schlegel, Rasmus Rask, Franz Bopp és August Schleicher mellett a mesegyűjtő Grimm-fivérek egyike, Jacob Grimm (1787–1863) tette a legtöbbet e tudományterület megszilárdításáért. Ő írta le először azt, hogy bizonyos hangok bizonyos pozícióban többé-kevésbé szabályszerűen¹⁷ változnak meg a rokon nyelvekben. Sok ezer év távlatából az lenne furcsa, ha a folyamatosan változó nyelvben sok nem változó elemet találnánk. A valaha egy töről fakadt nyelvek hangjai változnak, de csodálatos módon, szabályos módon változnak. Grimm azt vette észre, hogy a régebbi nyelvállapotot képviselő indoeurópai nyelvek (például a latin, görög, vagy az ószláv) zöngés zárhangjainak (*b, d, g*) a germán nyelvekben zöngétlen zárhangok (*p, t, k*) felelnek meg, pl. ószl. *blato* 'mocsár'¹⁸ ~ ang. *pool*; lat. *decem* 'tíz' ~ ang. *ten*; lat. *genu* 'térd' ~ ang. *knee*. Egy másik hangtani szabály szerint a szanszkrit, görög, latin, balti zöngétlen zárhangoknak (*p, t, k*) a germán nyelvekben zöngétlen réshang (*f, þ [th], h*) felel meg, pl. szkr. *pitār*, gör. *πατήρ* [patér], lat. *pater* 'apa' ~ gót *fadar*, ném. *Vather*, ang. *father*; szkr. *trayas*, gör. *τρεις*, lat. *trēs* 'három', balti *tris*, szláv *tri* ~ gót *þreis*, ang. *three*; gör. *καρδια*, lat. *cor* 'szív' ~ gót *hairtō*, ang. *heart*; ném. *Herz*.

Hasonló szabályosságok mutathatók ki a finnugor nyelvek sorában is. Egy-egy változás önmagában még nem feltétlenül bizonyítja a rokonságot, csak ezek *rendszerű* együttese lehet alkalmas erre.¹⁹ Nézzünk meg néhány példát (az egyszerűség kedvéért nem adom meg az alapnyelvi alakokat, sem a rokon nyelvi megfelelőket, csak a magyar és a finn adatokat közlöm). Előbb olyan szópárokat mutatok be, ahol nincs jelentős változás, pl. *jég* ~ *jää*, *lő-* ~ *lyö-*, *máj* ~ *maksa*, *méh* ~ *mehi-läinen*, *megy* (*menni*) ~ *mene-*, *méz* ~ *mesi*, *négy* ~ *neljä*, *név* ~ *nimi*,

¹⁷ A nyelv élő organizmus, olyan szabályszerűségeket, mint pl. a fizikában, nem várhatunk el tőle.

¹⁸ Ugyanerre a tőre megy vissza a *Balaton* neve is.

¹⁹ Önmagában azért sem lehet bizonyíték, mert a hangváltozások az emberi artikuláció általános fonetikai szabályai szerint mennek végbe.

nyel- ~ *niele*, *szarvi* ~ *sarvi*, *száj* ~ *suu*, *szem* ~ *silmä*, *vaj* ~ *voi*, *varjú* ~ *varis*, *vő* ~ *vävy*, *vér* ~ *veri*, *vi-sz* ~ *vie-*, *víz* ~ *vesi*.

Bonyolultabb a zárhangok (*p*, *t*, *k*) története. A szóbelseji rövid zárhangok változása látszatra nem alkot rendszert. A finn *-p-* megfelelője a magyarban *-v-* (*hupa* ~ *sovány*, *repo* ~ *rava-sz* 'róka'), a *-t-é -z* (*kota* ~ *ház*, *pata* ~ *fazék*, *sata* ~ *száz*), a *-k-*-nak pedig hanghiány felel meg (*teke* ~ *te(-sz)*, *näke* ~ *né(-z)*, *joki* ~ *jó* 'folyó'²⁰). Ha azonban megvizsgáljuk, milyen ős- és ómagyar hangváltozás eredményeként jöttek létre a mai hangok, akkor máris világosan kirajzolódik a rendszerszerű változás. Ez pedig nem más, mint az ősmagyar korszak egyik legfontosabb hangváltozása, a zárhangok réshanggá válása, a spirantizáció:

PFU	*-p-	>	ősm.	*-β-	>	m.	-v-
	*-t-	>		*-δ-	>		-z-
	*-k-	>		*-γ ²¹	>		-Ø-

Ez a spirantizáció aztán áterjedt a szó elejére is, de a hangváltozás ekkorra már meggyengült, de nem volt képes minden zárhangot megváltoztatni, teljes egészében csak a *p-*, ill. részben a *k-* esett áldozatul:

PFU *-p- > fi. *p-* ~ m. *f-* : *poika* ~ *fű*, *puu* ~ *fa*, *pää* ~ *fej*, *pesä* ~ *fészek*, *pilvi* ~ *felhő*

PFU *-t- > fi. *t-* ~ m. *t-* : *tunte-* ~ *tud-*, *täi* ~ *tetű*, *talvi* ~ *tél*, *teke* ~ *tesz*, *tyvi* ~ *tő*

PFU *-k- > fi. *k-* ~ m. *k-* : *käsi* ~ *kéz*, *kyy* ~ *kígyó*, *kyynärä* ~ *könyök*, *kyynel* ~ *könny*, *kivi* ~ *kő*

*k- > fi. *k-* ~ m. *h*²² : *kala* ~ *hal*, *kolme* ~ *három*, *kuu* ~ *háj*, *kunta* ~ *had*, *kuusi* ~ *hat*

Az itt felsorolt példákön kívül még jócskán lehetne egyéb megfeleléseket is bemutatni, de talán ennyiből is kiviláglik, hogy a finn (és a többi finnugor) és a magyar nyelv hangváltozása többé-kevésbé szabályos rendszert mutat. Ezek, az egész alapszókinccset átható szabályszerűségek nem írhatók a véletlen számlájára, csak a közös eredetből vezethetők le. Ha megnéznénk például a magyar és a

²⁰ Ez az elavult szó már csak víznevekben él, pl. *Sa-jó* 'sós folyó', *He-jó* 'meleg folyó' (vö. *hő*, *hévíz*), ebből lett hangrendi kiegyenlítődéssel a *Hejő* és a *Hájó*; *Berek-jó* > *Berettyó*.

²¹ β = bilabiális (két ajakkal képzett) zöngés réshang (ld. angol *w*), δ = interdentalis (fogközi) zöngés réshang (ilyen van az angol *the* névelőben), γ = palatoveláris (hátsó, kemény és a lágy szájpaddlás találkozásánál képzett zöngés réshang).

²² A *k-* megőrződött, ha magas magánhangzó követte, mély magánhangzó előtt viszont *h*-vá vált (a kettősség oka a nyelv gazdaságosságra törekvésében rejlik: a *k* képzési helye többé-kevésbé egybeesik a magas magánhangzókéval, míg a *h*-é a velárisokéval).

török/angol/német/francia/sumér szömegfeleléseket, akkor ilyen típusú szabályszerűségeket nem tudnánk kimutatni.

5.2. A grammatikai elemek megfelelései

Hasonlóképpen csak néhány példát említek meg a morfológia (alaktan) rendkívül szerteágazó területéről.

a) Az agglutináló nyelvek egyik fő jellegzetessége a névszóragok nagy száma. Önmagában nem a tipológiai vonás bizonyítja a nyelvek rokonságát, hanem (adott esetben) a ragok közös eredete. A mai finn és a mai magyar ragrendszerben vajmi kevés egyezést találunk. Azonban, ha nyelvtörténeti módszerekkel „visszahátrálunk” az időben, s rekonstruáljuk az ősfinn és ősmagyar alakokat, akkor sok közös elemre bukkanhatunk, ilyen például a hol? kérdésre felelő belső helyhatározó ragja, a m. *-ban/-ben* és a fi. *-ssa/-ssä*. E két elemnek lát-szatra semmi köze egymáshoz, holott mindkettőben benne rejlik az ősi, alapnyelvi **-n* locativus rag (< fi. *s-na/-s-nä*). Lényegesen egyszerűbben felfedezhető ugyanez az ősi **-n* elem a magyar *n/on/en/ön* ragban (*hajó-n, föld-ön*) és a megkövesedett határozószókban (*benn, fenn, lenn*; fi. *ulko-na* 'kint', *koto-na* 'otthon', *taka-na* 'mögött'), valamint az időviszony kifejezésében: *hétfő-n* ~ fi. *maanantai-na*.

b) A mélybe leásva sok közös elemet találhatunk az igei személyragok között is. Első látásra is összekapcsolható az egyes szám első és második személyű elem (pl. *mond-om* ~ *sano-n*, *mond-od* ~ *sano-t*). Bonyolultabb a többes alakok megértése, de nyelvtörténeti ismereteink alapján ez is megoldható. Ugyanígy sok közös elemet találhatunk az igeidők és -módok rendszerében, a birtokos személyragozásban és a képzők között is. Ezekre itt terjedelmi okokból nem térhetek ki,²³ de talán ennyiből is látható, hogy a nyelvek rokonságának bizonyítása, a nyelvtörténeti módszerek szigorú alkalmazása rendkívül fáradtságos (és valljuk be: sok ember számára igencsak unalmasnak tűnő) munka. Ennél sokkal izgalmasabb, romantikusabb a sumérok/hunok/szittyák kalandos élete és rokonságuk elfogadása, de a finnugor nyelvrokonság ennek ellenére tudományos módszerekkel bizonyított tény marad.

²³ A nyelvrokonság ismérveiről részletesen ld. Csepregi Márta: *Kérdések a nyelvrokonságról*. In: Csepregi Márta (szerk.), *Finnugor kalauz*. Panoráma Kiadó, Bp., 1998. 9–18; Hajdú Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Bp., 1966; Uő.: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Bp., 1981. 105–190; Honti László: *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2012. 16–50; Rédei Károly: *Őstörténetünk kérdései*. Balassi Kiadó, Bp., 1998. 32–46.

A debreceni cívis népnyelv

Kálnási Árpád

nyelvész, ny. egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Használóiról *debrecenyi beszídnék*, *paraszti beszídnék* is említik. Ezzel szemben, aki – paraszt létére – *urason*, *nem debrecenyiesen beszil*, az *disztingálja magát*. A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé a cívis népnyelv grammatikájának részletes bemutatását. A cikkben a minden jelenségre kiterjedő leírás helyett csupán a helyi nyelvjárás néhány érdekesebb hangtani, alaktani, mondattani, szókészletbeli (és szemantikai) jelenségéről szólok. Úgy vélem, ebből a vázlatos képből is kitetszik, milyen volt a debreceni népnyelv akkor, amikor a modern életforma a cívis paraszti társadalomban még alig zavarta meg a helyi népnyelv fő sajátosságait. (A nem szakmabeli olvasókra tekintettel a szakirodalomban szokásos átírás helyett a cikk nyelvi példáiban az ún. nagyolt átírást alkalmazom.) Mivel az adatközlők zömmel a legidősebb nemzedék tagjai közül kerültek ki, a felvázolt kép nem annyira a 20. század második felének és a 21. század elejének nyelvi állapotához, inkább a múlt évszázad első feléhez kötődik. Azokhoz az évtizedekhez, amikor a cívis társadalomban (is) lezajló hatalmas változások ellenére a hagyományörző (paraszt)családokban még nem volt „stigma” a nyelvjárásias beszéd. Amikor még sokan vallották a helyi nyelvjárásról, hogy *De szíp debrecenyi beszíd!* Természetesen Debrecen vonatkozásában is elmondható, hogy a legfeltűnőbb nyelvjárás színek elhalványodása, kerülése nem ma kezdődő folyamat.

A/ A *hangtan* területén a legjellemzőbb az erős ízés: *göríny*, *gyikíny*, *isztike* ’ösztüke’, *szíp*, *kik*, *niz*, *beszil*, sőt: *vesít* ’vesét’, *vizit* ’vizét’ stb. Ugyancsak jellemző, hogy az *ó*, *ő*, *é* fonéma helyén rendszerint kettőshangzót ejtenek: *ajtóu*, *nizőü*, *apáméi*. Jellemző az is, hogy a köznyelvi *ó*, *ő* helyén gyakran *ú*, *ű* jelentkezik: *lú*, *fúrújuk*, *kű*, *gyeplű*, *hetű*. Köznyelvi ajakkerekítéses hang helyett ajakrészés: *borona*: *berena*; *böllér*: *bellér*, *sörény*: *seríny*, *sör*: *ser*, *böngészik*: *bengészik*, *meghördül*: *megherdül*, magas-mély szópárok: *siláp*: *suláp*, *kölönc*: *kolonc*. Néhány szóban *o*-zás, *ö*-zés, *ő*-zés, *ü*-zés (is) tapasztalható: *oskola*, *ösmer*, *övedző/evező* ’fakanál’, *ögyelít*, *üdő*. Egyébként az *ö*-zésnek a legenyhébb formája sem él, még a köznyelvben *ö*-vel váltakozó szavakban sem: *seper*, *veres*, *fel* stb. Elhasonulás: *derázs*, *kajel*, *kokerda* ’kokárda’. – A mássalhangzó-jelenségek köréből elsősorban az erős *j*-zés említhető: nemcsak az *ly* helyén (*fojóu*, *gójja*, *pejva*), még *l* helyén is jelentkezik (*jány*, *tajiga*, *mej*, *pájinka*, *kójika*, *fejül*). De nyoma van egy-két *l*-zónak is: *mágla*. Az *l*, *r*, *j* nyújtó hatá-

sa zárt szótagban erős, a megnyújtott, félhosszú v. hosszú hang mindig egyes hang: *aalma, aara, aajtóu, peergeelt (leves)*. A tővégi orrhangok: *ny, n* ejtése nagy eltéréseket mutathat: pl. *bökköny: bökkön, bökkön, bizony: bizon*; érdekes a legidősebbek *Debreceny, debrecenyi* ejtése. Hasonulások jelenségek: *r + l* hangkapcsolatban: *salló, pallag, pállug*. A kieséses jelenségek közül a *j* kiesése együtt jár az előtte álló magánhangzó megnyúlásával: *nyútóyfa, büti szél, büttöl/büjtöl, büttös/büjtös ítel*, de: *böjtiréce*. Az *l* kiesése igen gyakori: az újabb *bóyt, böücs, böücsőü, főüd, vóyt, zőüd, hóüd* stb., ill. az *elmege, eelmege, eemege* mellett az időseknél a régibb *főüld, vóült, zőüld, hóüld* is előfordult. A *-rül, -tül, -bül* lehet *-rű, -tű, -bű* is. A mássalhangzók nyúlása szó belsejében különösen személyragos határozószóiban jelentkezik: *rullam, tüled*; de szótövekben is: *szőüllőü, düllőü*. A hangűr és megszüntetése a köznyelvihez hasonló: *fjú, Ferijé*. A hangűr megszűnhet az egyik magánhangzó kiesésével is: *gazdasszony, gazduram, odatták*. Más jelenségek: A szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása a cívis népnyelvben: pl. *gróf: geróuf, krajcár: garajcár, skatulya: iskatuja, katuja; strimfli: istrimfli, trimfli; stelázsi: tellázsi; spekulál: pekulál; strózsák: trózsák*; szó belsejében: *szerda: szereda, kamra: kamora, kamara*, hangkivetéssel: *pesztra: peszra, pruszli: puszli*. Szóhatáron: *kártyaspiler: kártyapiller*. Hangátvetés van az *agronómus: agromónus, batka: bakta, bakma, kebel: geleb, kocvány: csokány, kupujkó: puhujkó, libikókázik: bilikókázik, szószátyár: szószártya* stb. szavakban. Zöngétlenülési jelenség: *gumilabda: gumilapta, habzsol: hapsol, kugli: kukli; zöngésülés: kugli: gugli, lakk: lag, kantfal: gantfal, kányafa: gálnafa, karaszol: garaszol, kavics: gavics*.

B/ A *szófajok* köréből az érdekes példák miatt a *határozószók* érdemelnek figyelmet. Jelölhetnek: a) helyet: *általábanszemben, ehon, elébb-tovább, elő (van) 'kéznél van', embertől 'bal kézre', hazunnan, hegyébe, helyből, hovase, idebe, ideki, ihon, irányában, irányban, jobbra-balra, jobbról balra, kerthátul, kétfelőlről, környes-körül, nagyfel, nagyle, néhutt, odaáltal, odabe, odaelő, oda-ki, odale, odáté, túlnan/túlmen/túlnét, ungon-berken*. b) időt: *akkornap, csakhamarosan, egyenesen 'azonnal', egyszeriben, élethosszig, estenden, eszteni-dőre, hajdanában-danában, hajdináromban, hajdinban, helyel-helyel, holtig-halálíg, igyók 'rögtön', izromban 'alkalommal', kakukknapkor/kakukknapján, későbben/későbbet, kijövöre, kivilágos-kivirradtig, kivirradtig, mikortájban, mindétig, minduntig, mostantájt, napestig, napfeljöttig, napvilágon, ősidőktől, régecskén, régenében, régentől, reggelente, reggeliben, sohanapkor, tavaszán, továbbat, virradóra*. c) különféle elvontabb (állapot, mód stb.) körülményt: *agya-főbe, ájncvájra, áperre/ápertén, általjában, átabotában, alássan, állatjára, apródonként, bagolyszemre 'szemmérték szerint', caklipakli, csőstül, doszt, dosztig, dosztig-szartig, döglésig, dugig, dúlásig, dúlós(en), dütős(en), egyáltaljában, egyhamarjában, egyhúztomban, egysorjában, egyszerűtében, egyvégtében, éhomra, émedten, félbe-szerbe, fenneden, fennen, feszt, fikszumfertig,*

foghegyen/foghegyről, fogtomra, fogyóban, fogyófélen, fogytig, frissiben, furtonfurt, futtában, gondolomformán, gondolóra, gyalogszemmel, gyalogszerrel, hajadonfejjel/hajadonfőn /hajadonfővel, hányavetiben, hányavetőben, harántékosan, háthosszában, hittyre, inaszakadtáig, istenigazában, jegyben-gyűrűben, jobbadán, jószerint/ jószerrel, karonfogvást, kényen-kedven, kereszt-be-kasba, keszegoldalt, kézen-közön, kicsinyenként, kivált, komót, kótára, közelen, középenformán, kutyamód, lefektében-felkeltében, legkiváltképpen, lehetősen, lélekszakadtával, lépést, leptiben, magyarmiskásan, menőfélben, múltóban, múlomul, múlomódon, négyrét, nyakaszakadtából, nyakhajlásig, nyakón, okkalmóddal, oldalvást, poroszkán, rézsunt, ripityára, róstón, sorjával, srégen, sudaron, sűrjen, szarban-húgyban, szárhegyig, szartig, szemeszöktében, szemtől-szemtelenében, szemül, szerbe-számba, szeretttére, szertendőszéjjel, szorultságból, szőrén-lában, szőrmentében, szöszön-boron, telisdedtele/telisdestele, tisztára, veretlen, vesztig, visszáskézzel, volentérben, mihelyst.

C/ Az *alaktanból* is több figyelmet érdemlő jelenség említhető. **I.** Pl. az *ige-tövek* körében ilyen, hogy a köznyelvi *ad, ver, lel, kel* az idők nyelvében néha *ád, vér, lél, kél* alakban él. A *v-s* tövű igék közül a *hív* a köznyelvhez hasonlóan gyakran szerepel *v* nélkül: *hí, hittuk, híjad* stb. Néhány egy szótagú ige alapalakjában a *-n* toldalék jelentkezik: *megyen, teszen, leszen, viszen, veszen*. Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-tövű igék (*lesz, tesz, vesz, hisz, visz, eszik, iszik*) csoportjában eltűnően van az *ett, itt* múlt idejű alak, helyette a köznyelvi *evett, ivott* használatos. **II.** A *névszótöveknél* ilyen például, hogy az idők beszédében az időtartam-változtató tövekben nincs rövidülés: *út-útat, víz-vízet, tűz-tűzet*; hangzórövidítő tő: *tehen, szeker*. Többalakú változatlan tő a *sár*: *sárt, sátor: sátorok*. A többalakú változatlan tő helyett hangzóvesztő tő: *ászik: ászkon, cseber: csebet, lavor: lavrok* (ez utóbbi egyetlen személynél). A *-v* tövű névszóknál: *csutkatú: csutkatövet, de csutkatút* is. Egyes szavakban szótagbetoldás: *hinta: hilinta, hirintóka*. **III.** A *szóképzés területéről*: a) Nyelvjárási *igeképzőkkel* alakult igék: gyakorító képzőkkel, pl. *írogat: írosgat, írsogál, rágszál: rágicskál, rágcsigál, varrogat: varroskál, ölt: öldöget*, rokon jelentésű igeképzőkkel: *sikázik/sikol/sikolózik/sikankózik* 'jégen csúszkál, siklik'; *sipákol/sipárog, kúr/kúrel, nyújtózik/nyújtózik, nyomít* 'gyengén nyom', *kurgál/kurgat* 'kerget', *kurkász, kutorog, locsolózik, lohajt, lóhatik, lógáz, bajol/bajmol/bajoskodik, nyösztet*, mozzanatos képző: *lipped-lippen*, álvisszaható igéhez hasonló *sikeredik* 'sikerül', cselekvő értelmű igét képez: *köntőrfarol, bajmol* 'bajlódik'. Egyéb népnyelvi példák az igeképzésre: *dimatlankodik* 'ügyetlenkedik', *dalmahodik* 'hízik', *hamvahodik* 'hamvad', *badárizik* 'közösül', *hirintókázik* 'hintázik', *elküllő- félezik* 'eloldalog', *macskázik* 'ingerkedik', *kutyálkodik* 'tréfálkozik', *hegyel*, 'hetykén jár', *fartol* 'farol', *szerez- meteskedik, szénázik* 'ló szénát eszik', *zabol* 'zabba etet; zabot eszik' Egyéb: *kapogat* 'gyakran kap', rokon jelentésű képzők: *kérincsél/kéringel/kérsekél, karicsol/karicsál, karistol/karisztol, kóri-*

cál/kóringál, kötődik/kötőzködik, kurgál/kurgat, kurkász. b) A névszóképzők területéről: az *-at/-et* gyakori (és szokatlan) az *-ás/-és* helyett: *emelítet, emelintet* 'emelésnyi', *sütet, dugat* (szalma); a *-dalom/-delem* gyakoribb, mint a köznyelvben: *égedelem, nyugodalom, -ék: nyomtaték, nyomaték* 'nehezék', sajátos szóképzés eredménye a *(zsiros) szódány* '(zsiros) szóda'. Jellemző az *-s* képző gazdag felhasználása: *csálás, csürhés, punás, falós, aprós, keresztkomás, kocaherés, kojtos, kövecseges, kótyalagos, kapciás, buckós, zsenegés, drágás, komédiás, kenőssasszony*; az *-ú/-ű* képző hiánya: *nemzetiszín* 'nemzetiszínű', *kojtszag* 'kojtszagú'. Kicsinyítő képzők: *-csa/-cse: Marcsa, Borcsa, -i, -ci: bari, kuszi, kupori, kóbori, Jani, nagyravágyi, sikari, sikuci/siguci, -us: cicus, Menyus, -kó/kő: vaskó, haskó, Jankó, -ók/-ők: Erzsók, pofók, -ka/-ke: szánka; -ság/-ség: pulyaság* 'pulya életkor'. Melléknévképzőknél helyet jelölő alapszón *-i* helyett gyakran *-si: martinkási, tanyasi, alvégesi*. Fosztóképző: *sikeretlen* 'szaporátlan'. A melléknévi igenév képzője főnévi használatban zártabb lehet: *seprű, fűrűlyuk*, érdekes alak a *favágító hely* és a befejezett *befősz* alak. Képző helyett olykor körülírást használ a nyelvjárás: *boldogállapot* 'várandós', *nagydóugát végezte, nagydóugozott* 'szart', *kisdóugát végezte, kisdóugozott* 'pisilt'. **IV. Szóösszetételek:** Az alárendelő összetételek körében: a jelöletlen tárgyias főnévi igenévi utótagú összetételek gyakoriak: *búzafűszedni, lánykérni, sártaposni, szénakaszálni, zabaratni* stb. Testrészeket jelölő birtokos jelzős összetételeknél gyakori az előtagon és utótagon egyaránt birtokos személyraggal jelölt nyelvtani viszony: *kezeszára, mellebimbója, nyakacsigolyája/nyakacsigája, seggekorpása, seggelyuka, seggepartja; térdekalácsa*, egyéb: *nevenapja*. Csak az utótagon jelölt viszony példái között sok olyan van, amelyben az *isten* előtag szerepel: *istenáldása, istenátka, istenbaglya, istencsapása, istenfája, istenharagja/istennyila, istenlova, istenmadárkája, istenmarhája, istenverése*. Egyéb példák: *barátfüle, bárzsánybikája, bélszínrongyosa, bélszínvastaga, bélszínvékonya, címerplattja, ekeszarva, farsangfarka, kemencealja, kemencefeneke, kemencecszája, kenyérbéle, kenyérdúca, kenyérhaja, királynéggyertyája, koldusesernyője, köldökremeke, körömhegye, kútfarka, kútgárgya, kutyafüle, kürtőszája, ládafia, lucaszéke, püspökfalatja*. Egyszerű szóban: *tompora*, E/3 birt. szragos alakja: *tomporája*. – Mellérendelő összetételek (ikerszók, álikerszók, laza szerkezetű összetételek, valódi mellérendelő összetételek) különböző típusaira példák: *béceboca, bicebóca, bikres-bokros, billeg-ballag cakkpakk, celecula, ciriburi, cókmók, csihépuhé, csiribiri, fánton-fánt, himmihummi, indebinde, ingebinge, ireg-forog, icki-vicki, icsog-vicsog, locsifecsi, mórabóra, retyerutya, setesuta, silip-salap, sipp-supp, sükebóka, tébláb, tárétoppo, töremora, tiritarka, hibrihubri, hibihabókás, hídrihadri, hilinta-palinta, hintapalinta, hindrehandra, liblából, licsilocsi, licslocs, locsfecs, likitlakat, lig-lóg, limel-lomol, locsoglecseg; kehel-kahol, kutat-fitet, nyiszeg-nyoszog, hévvel-lével, híre-hangja, éjnap, hányt-vetett, félbe-szerbe, hegy-völgy, hímez-hámoz, teddide-teddoda, vér-*

rel-bottal, idébb-odább. **V.** A szóalkotás ritkább módjai: a) Szóelvonás: *kopasztólé: koppelé, bugyelláris: bugyellár.* b) Szóalakkeveredés: *szelekótya (szeleburdi x kelekótya), rombál (rombol x rongál), szerbál [?]* (szürcsöl x hörből), c) Népetimológia: *agronómus: ugrómókus, konduktor: kundoktor.* **VI.** Ragozás a) Igeragozás: A bizalmas jellegű magázó beszédben nemcsak az ikes igékben (*tessik, aluggyik*), hanem az iktelen igék felszólító módjában is jelentkezik az *-ik*: *aggyik, mennyik, csinájjik, jöjjik, legyik, tuggyik, haggyik, csepegjik, üjjik le* stb. Ezt már a régi igényesebb nyelvhasználat is igyekezett elkerülni: *Aggyik mán egy kis kenyeret! A gyik a jukba lakik* – válaszolta az anya a kisfiának. Ennek visszahatásaként frazémában előfordul, hogy a köznyelvi ikes igét iktelenül használják: *Ami kís, nem múl.* Tárgyatlan ige tárgyas ragozásban: talán idevehető a (*a ló*) *sántíttya a lábát. nyeríti a csikóuját.* (Jelentéssűrítő szó szerkezet: 'nyerítéssel hívja'.) b) Névszóragozás: *Névszók jelei* közül érdekes az *-é* birtokjel szokatlan helye: *Kiék ezek a marhák?* Főnevek fokozása: *emberebb, kutyább.* A birtokos személyrag *-i, -ji* formában szó végén nem jelentkezik, tehát *kezi, feji* helyett *keze, feje* hallható. (De todalékok előtt *kezi, feji*; *kezihez, fejihez.*) A többes szám harmadik (T/3) személyű birtokos személyragok magánhangzója nyíltabb: *fájok, kertyek, fűsűjök.* A névszói viszonyragozás köréből megemlítendő, hogy a köznyelvi *-hoz, -hez, -höz* ragcsalád a hajdú-bihari nyelvjárásban, így Debrecenben is *-ho, -he, -hő: állomásho, fejihe, kűhő.* A fiatalabban (és iskolázottabban) azonban a köznyelvi formákkal élnek.

D/ A mondattani jelenségek közül említést érdemel a szórendnek az az általános jellemzője, hogy a mondatok gyakran kezdődnek töltelékjellegű határozószóval: *hát, osztán, osztán hát, akkor* stb. A *-fele* todalék használata: A *fele* névutó a köznyelvben is sok határozószóval alkot összetételt: *befelé, idedefelé, errefele, kifelé, lefelé* stb. Nyelvjárásunkban igekötőkhöz járulva a *-fele* a cselekvés folyamatosságát lezáratlan, befejezetlen voltát érzékelteti: *szedte az almát lefele, rakta a szalmát összefele, kaparta kifelé, folyt a búza kifelé, ölögettük megfele* stb. A kötőszók köréből: az *aki* és ragos alakjai nemcsak személyekre, hanem egyéb dolgokra is utalhatnak: *a tehen, akit vettem.* Az *és* a nyelvjárásban ritka, helyette inkább a *meg, osztán, akkor* stb. használatos. A *ha* 'hanem' jelentésben is szerepel: *Nem szar, ha kaka. Ez nem úr, ha mazur.* A *hiába* hsz 'bár, noha' jelentésben is előfordul: *Hiába reformátusok vójtunk, bementünk a katóulikus templomba is.* – Mondattani jelenségnek (is) tekinthető a cívis népnyelvben szintén előforduló jelenség, hogy némely ikes ható ige feltételes jelenét főként egyes szám 1. személyben óhaj, vágy, szükség kifejezésére is használják akkor, ha a cselekvés, történés, folyamat nem csupán az óhaj tárgya, hanem benne az alany akarátának, tevékeny közreműködésének is része van: *alhatnám/alhatnék, ehetném/ehetnék, ihatnám/ihatnék.* Rokon kifejezése a birtoklást kifejező részeshatározói (dativus possessivus) szerkezet: *(neki) mehetnékje van, (nekem) ehetnékem van, ihatnékom van, szophatnékom van.* Sőt az iskolázatlanok beszédében a ha-

sonló jelentésű *szophatnék vagyok* stb. névszói-igei állítmány is előfordul(t). – Mondattani jelenségként említhető az akaratot, érzelmet kifejező, természeti hangot utánzó, mondat értékű szavak, szakszóval a *mondatszók* nagy száma is: *ácsi, aló, aló usgyi, aló mars, bebebe, bibi, biri, bizsi, boci, bóka, buzsi, bükk-makk, co, co fel, coca, coki, cö/cu, curikk, csá, csá ide, csalé, csára, csi, csibe, csibi, csicsija, csida, csidukám, csimmeg, csip, csiríz/csíz, csitt-patt, csö, csu, csüccs, csücsü, dik, egyedem-begyedem, ettyem-pettyem, farta, gá, gyasz, gyi/gyü, gyia, hahó, hajs, hallga, happaré, he, hej, hej te, hej te ne, hess, hinta-palinta, hiss, hm, hó, hóc, hoci, hocide, hoci ide, hóha, hopp, hoppsáli, hő, hőc, hők, ispiláng/kispiláncs, istenuccse, iszki/iszkiriszki, issz, issz el, te, jajaj/jajajaj, kácc/kvác, kácc ki, sicc kácc, kacc vácra, sicc kvácra, la, libu, libuka, libuska, lókhec, lululu, musz, na, ne/nye, no, óf, opcáj, pí, pipi, pire, pissz, pite, pity, pitt, poci, puj, putyukám, puzsi, sicc, silip-salap, sinadró, sipirc, sipp-supp, ss, stort, tas, tubi, tüled, tyutyu, tyutyuka, uccu/huccu, ugyina, uzsgyé, zsupp. Szómondat a pálinka *bánomkelti*, *nerángass* elnevezése és a 'kéznél levő segítség' jelentésű *külddkihívdbé* is. Itt említhetők a *léleklemelegítő*, *papramorgó*, *házasságrontó* 'pálinka', ill. a *komagyűjtő* 'kisfiú nemi szerve' adatok is.*

E/ A szókészlet: A cívis népnyelv szókészletének nagyságára nézve csak becsléseink lehetnek. Több tényezőnek a függvénye: Mit tekintünk ehhez a nyelvi réteghez tartozónak? Úgy vélem, a tájszavak különböző típusait mindenképpen, így a valódi tájszókat (*pityóka* 'burgonya', *nadály* 'pióca', alaki (*bornyú, csalán, csilánt, puszulyka*) és jelentésbeli (*dongó* 'méh') tájszókat. A (céhes) kismesterségek szavait, kifejezéseit már erős kritikával kell kezelnünk. Jelentős részük ugyanis nem helyhez, hanem mesterségekhez kötődik, miként Freckay János Mesterségek szótára című munkája is mutatja. Felvételüket a cikkem alapjául szolgáló Debreceni cívis szótárba a leletmentésen túl az is indokolta, hogy így összegyűjtve, a kismesterségekre utalással ellátva, alkalmas anyagot szolgáltathatnak egy átfogóbb összehasonlító elemzéshez. Ennél szilárdabb talajt jelent a hagyományos paraszti foglalkozásoknak (földművelés, állattenyésztés, szőlőművelés), a cívis paraszti élet mindennapjainak (családi élet, háztartás stb.) a szókincse. Hozzájuk kapcsolódva már tehetünk többé-kevésbé helytálló megállapítást. Ha a Debreceni cívis szótár 800 lapján rögzített kb. 28 ezer szócikkből (laponként 35 szócikkkel számolva) kivesszük a kevésbé ismert kismesterségek, ill. az ismert kismesterségek kevésbé ismert szavait, kb. 20 ezernyi népnyelvi szóval, kifejezéssel számolhatunk. Az egyén szókincse is megérdemel néhány megjegyzést. Munkáim első számú adatközlőjének, Ménes Andrásné Nagy Katalinnak az átlagot messze meghaladó tájnyelvi ismerete becslésem szerint a 15 ezres nagysághoz közelített. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a cívis szótár nem általános szótár, hanem városi népnyelvi szótár (azaz hiányoznak belőle a köznyelvi szavak), okkal kockáztathatom meg azt a megállapítást, hogy a négy polgárit végzett cívis polgárasszony szókincsének

gazdagsága népi íróink nyelvi gazdagságához közel jelölhető ki. Egy másik adatközlőnek, a gazdálkodó Nagy Jánosnak a nyelvhasználata a képi látásmód tekintetében mutatkozott az átlagot messze meghaladóan egyéninek. – A debreceni népnyelvi szókincs lehetséges több szempontú vizsgálatából a *jövevényszavak (idegen szavak)* vizsgálata tűnik a legfontosabbnak, hiszen ebben közvetlenül tükröződik az a történelmi–művelődéstörténeti–gazdasági viszony, amely Debrecen parasztpolgári és kézműves társadalmát, gazdaságát a múlt század közepéig jellemezte. A művelődés területén a *latin eredetű jövevényszavak és kifejezések*, a sokoldalú gazdasági és művelődési kapcsolatok vonatkozásában a *német jövevényszavak*, a pásztorkodás területén a *román eredetű jövevényszavak* vallomása a legtanulságosabb. Lássuk az egyes kategóriákat!

I. A *latin eredetű jövevényszavak és kifejezések* főként a kollégiumi deákos műveltség révén terjedtek el a civis népnyelvben. Néhány azonban megmaradt a Református Kollégium falai között, így a diákélethez kapcsolódó szavak: *apparitor, cétus, diakonissza, egzámen, kalkulus, kápsálás, konviktus, legáció, legátum, szénior, kontra- skriba, mendikáns, szupplikálás, szupplikáns, szupplikáció*; mások szélesebb körben is ismertté váltak: *advent, ámbitus, amerikánus, árenda, árkus, benfítes, csízió, deáku, deákflastrom, deáktóga, demokrata* (gör.): *demokaré, dena(turált), diéta, diktum-faktum, disztingvál: disztingál, familia, februárius, firmamentum, fiskális, januárius, kádencia, komissió, kommunista: komonista, komanista, kompetencia, konduktor, legátus, nótárius, pádimentum, pedellus, penicilus, planéta, prepa, prépostkodik, presbiter, presbitérium, prézmitál, principális, prókátor, regula, rezidencia, spekulál, szocialista: cocilista, cucilista, testamentum, vákáncs, vákáncsos*. Egyéb adatok: *egzekúció, fidibusz, kóperta, kóta, passzus, sesta, szubtilis: szuktilis, cuktilis, cuktilos*. Idevehető a műveltebbek olyan megnyilvánulása, mint *Belelíptem egy kániszmergába 'canis merda; kutyaszar'*, vmint néhány frazéma is: pl. *Amit szabad Jupiternek, azt nem szabad az ökörnek. Mindenre tud kádenciát. Nyakába van a római járom. Nincsen dátom, nincsen látom*.

II. A *németekkel* (tkp. az *osztrákokkal*) a civis társadalom nem annyira a mindennapi személyes, ill. közösségi szintű együttélés keretein belüli történelmi–politikai–gazdasági helyzet (Habsburg-birodalom, Monarchia, közös hadsereg, katonai beszállásolás, kereskedelem, ipar stb.) megszabta körülmények között. A gazdasági kapcsolatok emléke a lótartáshoz kötődő *németől, németgyepelő, németzabla*; elterjedésükben bizonyára a beszállásolt katonaságnak is szerepe volt. A pásztorkodás területéről a *németjuh* 'merinói juh', a divat területéről a *németszabó, németnadrág, hózentráger*, a kertkultúra területéről a *németszegfű* említhető. Egyéb: *némethas* 'hasmenés'. – A német nyelvi (eredetű) szókincsre különösen a kézműipar, a céhes (kis) mesterségek területéről (*asztalosmesterség, kőművesmesterség, tímármesterség* stb.) van számtalan példánk. Ezek azonban

csak tágabban tekinthetők a cívis népnyelvi szókincs részének. Jobban számításba vehetők a közös hadsereg nyelvének az idős (férfi)lakosság által is ismert olyan elemei, mint a *frájter, fűrer, cugszfűrer, sarzsi, mars, dekung, alarm, abriktol, cibak, egrecíroz (egzecíroz), fesztung, kvártély, priccs, prófunt, szungabé, kursmid, komendíroz, komiszmundér, konstábler, gyalogrukkoló, kerdáj, komher, reglama, regruta, standbeli, strózsák, szalutál* és az újabb *flíger, flígerinduló* stb. Ismeretes, hogy alsóbb szintű társalgási nyelvünkben a 19. század második felétől jelentkezik sok német eredetű lexikai elem, köztük több olyan, amelyeket a német nyelv csak közvetített. Ez az erőteljes német hatás megfigyelhető a cívis népnyelvben is, hiszen a helyi nyelvjárás német eredetű szavainak száma korszakunkban jelentősnek mondható. Mindez szorosan összefügg azzal a gyakorlatias szemponttal is, hogy a német nyelv bizonyos fokú ismeretét sok cívis családban fontosnak tartották. A *cserediákokat* német szóra küldték, a tehetősebbek (főleg a kereskedőcsaládok) gyermekük mellé *nevelőkisasszonyt (fraj/frajla/frajláj)* fogadtak. Az alábbiakban közel sem a teljesség igényével bemutatott példák között megtalálhatók a mindennapi életnek, a társadalmi életnek, a társalgási nyelvnek, a korabeli divatnak (öltözködésnek) a szavai, a cívis konyha elnevezései, ételnevei stb. (ábécérendben). Ilyenek pl. az *ájncvájra, áncigvácig, ándung, aufhibli, aufzacc, bili/serbli, blájmontozik, brifung, butélia/butella, cakompakk, copf, cugehőr, cugpánt, dauer, diakonissza, eszcájgos, facér, fájin, fájront, fals, falsleves, ferslóg, ferslusz, fertig, fikszíroz, fikszumfertig, fírhang, fluszpapír, forcimmer, forhand, forspont, frász, früstök, fufru, furtonfurt, fuszekli, geseft, grájfol, grenadírmars, grund, grupp, húzentróger, ispiláng(?), jáger, kamásli, kapszli, kaskétli, klájszter, klavír, klavíroz, klimpíroz, kolmi, kolmíroz, krinolin, krispin, kródumpraj, krügerkrumpli, kucséber, kuffer, kugli, kuglóf, kriükk, kunde, kupcihér, kupleráj, kvártély, kvaterkázik, lajbi, ler, liferás, lóf, lófsritt, luft, mandzsetta, onkli, ószlag, papundekli, pintli, plezúr, pruszlik, rajthúzli, reskontó, retirál, rigli, ringlispil, róst, sallang, sitt, slafrok, slájér, slambuc, snájder, snellzider, spájz, sparihert, spicces, spiller, spór, spriccol, sprőd, sprudli, srég, sróf, srófol, stafíroz, stafírun, stampedli, stand, stangli, stanicli, stantung, stelázsi, stempli, sterc, stikkes, stimmel, stósz, stráf, strimfli, strumpándli, studíroz, subick, sublót, sukk, surc, svindler, trinkgeld, trinkol, tróger, untercikk, vártapiszli. – Az egykori többoldalú viszony nyelvi emlékének tekinthető néhány a németekkel (osztrákokkal) kapcsolatos frazéma, csúfoló is. Gúnyos felszólítás: *Óuf, aki nem gróuf!* Tréfás figyelmeztetés: *Ne ácsorogj, mert a nímét hozzád köti a lovát!* Szóláshasonlat: *Beszílhecc neki, mint a beteg nímeknek:* hiába beszélsz neki. Szólás: *Huncut a nímét:* az mondja, akit (pl. vásárban) be akarnak csapni. Rigmus: *Addig iszunk mi kettecskén, míg a nímét nem szánt kecskén. Míg a nyúlbul nem lesz jáger, krinolinbul hóuzentráger.**

III. A cívis népnyelv *román eredetű szavainak* fogalomkörü csoportosítása érdekes gazdaság- és művelődéstörténeti tanulságokkal jár. A tiszántúli juhászat fejlesztésében a románság komoly szerepet játszott. Ennek nyelvi bizonyítéka a pásztorkodáshoz kapcsolódó gazdag jövevényszóanyag is: tisztségre utal a *bacsó*, ruházatra a *bohaj*, *condra*, és talán a *kozsu*; pásztorépitmények megnevezése a *dranga*, *esztena*, *esztrenga*, *hodály*, *kalyiba*, *kosár*; cselekvés neve a *cankózik*; tejtermékek és tejes ételek neve a *gulászta*, *palacsinta*, *zsendice*; juhajták megnevezése a *berbécs*, *cap*, *purzsa*. A románságnak a kukorica-termesztésben, főleg a kukoricának az emberi táplálkozásban játszott fontos szerepét jelzi pl. a *málé* és összetételei (*málélepény*, *máléliszt*, *málépuliszka* stb.). Más fogalomkörök, így természet növény a *fuszulyka*; szellemi-lelki élet, népi babona, orvoslás: *draku*, *kotránc*, *murit forsitos* [fuzsitos]; személyeket nevez meg a *ficsúr*, *more*, *pereputty*, *poronty*, *prunkuj*, *pulya*, *vankuj*. Egyéb: *csokány*, *dohat*, *drugán*, *eszkábál*, *gárgya*, *hasura*, *kaláka*, *kukuca*, *lingár*, *puca*, *putina*, *szak- mány*, *zsuka*; *inde-unde*, *odáté*. A román eredetű szavak közül néhány köznyelvi, regionális köznyelvi szintre jutott, pl. *málé*, *more*, *poronty*, *puca*, *pulya*. Néhány frazémában is megjelenik, pl. tréfás rosszkívánság: *Vigyen el a draku/kotránc!*: vigyen el az ördög!; szólás: *Akár inde, akár unde*: akár így, akár úgy. Szókapcsolatban: *forsitos* [fuzsitos] *mondás*.

F/ A cívis nyelvi szókincs *jelentéstan*i vizsgálatának területéről is csupán néhány témakör felvillantására van lehetőség. A kiválasztott szócsoportok a hangutánzó, hangulatfestő szavak, ill. a magas-mély szó párok. Bennük, mint ismeretes, a szavak hangalakja és jelentése között nem formális, hanem reális összefüggés állapítható meg. Hangutánzó szavak: *durr*, *kucu*, *óbéogat*, *susog*, *nyávog*, állatnevekben: *kakukk*, *pitypalatty*, gyermeknyelvi szavak: *csecse*, *kihepetel*, *kilottyán*, *kvartyog*. Hangulatfestő szavak: *cábár*, *cafát*, *cafka*, *cafrangos*, *cécózik*, *cefet*, *cocokodik*, *kilókkecol*, *kipirtyant*, *kipödörít*, *kötyfötöl*, *krükk*, *kuhajdán*, *kuncsorál*, *szelekótya*, *tyutyumutyu*. Magas-mély alakpárok: *bödön-bodon*, *göndör-kondor*, *kever-kavar*, *kölönc-kolonc*, *küszönöz-kusztonoz*, *kilötytyen-kilottyán*.

(A cikkben előforduló fogalmak bővebb kifejtése, magyarázata, a felhasznált szakirodalom jegyzéke megtalálható a szerző *A debreceni cívis élet lexikona* című munkájában. Elérhető a Debreceni Református Kollégium honlapján: *silver.drk.hu*)

Városi és egyházi kormányzás Debrecenben kálvini szigorral

Nagy Gábor

református lelkész, Debrecen, Szabadságtelep

Kormányzás a régi Debrecenben

Debrecen város önkormányzatának szervezeti felépítéséről a 16. század derekáig kevés ismerettel rendelkezünk. Különösen Árpád-kori történetére nézve alig vannak kézzel fogható adataink. Ebben a korban a jobbágyfalvak önkormányzatát törvények nem szabályozták, hanem a földesúri érdekek és a helyi szokások formálták. Többnyire történészeink feltételezéseire vagyunk utalva. Valószínűleg Debrecen élén már ekkor – mint minden faluban – bíró (iudex) állott, akinek a munkáját 3–13 esküdt segítette. A bírót azonban ekkortájt még a földesúr állította, így akaratának végrehajtója volt.¹

Az önkormányzat szervezeti és működési rendjében érzékelhető változás 1361-ben következett be, amikor Debrecen mezővárosi kiváltságot kapott, s ennek értelmében már szabadon választhatott magának bírót. A mellette működő esküdtek számát a többi mezővároshoz hasonlóan 12 főben állapították meg.²

Újabb fordulatot a város történetében Zsigmond király 1405. évi kiváltságlevele hozott. Ebben világos megfogalmazást nyert, hogy „*a közösség pedig bírót és esküdteket teljes joggal választhat bemutatási kötelezettség nélkül, ezek mindannyian és bármilyen ügyben... a mi Budánkhoz hasonlóan ítélezhetnek*”. Amíg tehát 1361-ben még a közösség által választott bírót földesúri jóváhagyásra kellett bocsátani, Zsigmond király már e bemutatási kötelezettség alól is mentesítette a várost.³ Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy Debrecen ekkor végképpen megszabadult volna a földesúri fennhatóság alól. Korabeli jegyzőkönyvi adatok tanúsága szerint a földesurak – miután Zsigmond ismét nagybirtokosok kezére adta – egészen a Török család kihalásáig (1618) joghatóságukat bizonyos tekintetben érvényesítették a városban.⁴

---

¹ Szabó István: *A középkori magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 90-101.

² A kiváltságlevelet magyar fordításban közölte Komoróczy György (szerk.): *A hatszáz éves Debrecen*. Debrecen Megyei Jogú Város Tanácsa, Debrecen, 1961. 23–25.

³ Az oklevél szövegét magyar fordításban közölte Komoróczy György (szerk.): *Hajdú-bihari történelmi olvasókönyv*. Debrecen, 1973. 30–31.

⁴ Iványi Béla: *Debrecen és a budai jog*. Debrecen, 1924.

A földesúri hatalomtól és befolyástól azonban már a 15. század folyamán olyannyira megpróbálta függetleníteni magát Debrecen városa, hogy 1502-ben ünnepélyes tiltakozását fejezte ki írásos formában a váradi káptalan előtt, mert Ambrus plébános, akit a városi tanács saját akaratából nevezett ki a plébánosi székbe, Korvin Jánossal, a város földesurával is megerősítette magát hivatalában.⁵ A földesúri tekintély tehát valamilyen formában továbbra is megmaradt.

A város vezető testületéről az első közvetlen írásos feljegyzés 1552-ből maradt ránk, ami azért is jelentős, mert ez lényegében egybeesett a reformáció debreceni kibontakozásával.⁶ Eszerint az előjáróságba esztendőnként a főbíró mellé 12 esküdt bírót (jurati iudices) és 66 szenátort választottak. Ezt maga a tanács határozta így el, de érvényesítéséhez – mivelhogy földesúri mezőváros volt – szükséges volt a földesúri jóváhagyás is.

A városi önkormányzat fejlődésének egy újabb fontos állomása az 1694. évi statútumban került rögzítésre. Ekkor különült el a *kistanács* (minor) vagy *szenátus* – amit később *magisztrátusnak* neveztek el – a *nagytanácstól* vagy más néven *Választott Hites Közönségtől* (Electa Iurata Communitas).⁷ A *nagytanácsba* az utcák (platea) képviselői kerültek be, akiknek a száma 50–60 fő között mozgott. Közülük kerültek ki a *kistanács* tagjai, a 12 szenátor. A két testület közül a magisztrátus tett szert nagyobb rangra és befolyásra, mivel a város valamennyi érdemi ügyében a főbíró elnökletével ők döntöttek. A városi önkormányzatnak ez a fajta szerkezeti tagoltsága lényegében 1848-ig megmaradt. Ezután viszont az 1848. évi 23. tc. rendelkezéseinek megfelelően új, modern városigazgatási rendszert vezettek be, amelyikben már megváltozott a képviselői rendszer, s tulajdonképpen az igazságszolgáltatás és a közigazgatás is elvált egymástól.

A 16–17. században éppúgy, mint a 18. században a város legfőbb vezető testülete a lakosság vékony felsőbb rétegéből került ki, azokból, akik polgárjoggal rendelkeztek és a vagyonszeírások tanúsága szerint is jobbmódúak voltak. A magisztrátus tagjaivá csak mélyen vallásos érzületű képviselőket választottak. A reformációtól kezdve a 18. század közepéig ezek mind protestáns, közelebbről református hitűek voltak. A város ugyanis ekkor még egyvallású, református „városállam” képét mutatta. Egy 1785-ben készült összeírásból pedig még az is kiderül, hogy a tanácstagok mindegyike keresztyén életet élt, szófogadók és engedelmes polgárok voltak.⁸ A tanácstagok nemcsak a valláserkölcsei normákat

⁵ Herpay Gábor: *A Debreceni Református Ispotály Története 1529–1929*. Debrecen, Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda Vállalata, 1929. 45.

⁶ Rác István: *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997. 86.

⁷ Rác István: i.m. 86.

⁸ Rác István: *Debrecen város tanácsának 1785. évi összeírása*. Forrástanulmány. DMÉ. 1980., Debrecen, 1982. 154.

tartották be, hanem a templomi szertartásokon is testületileg részt vettek. A tanács 1697-ben olyan határozatot hozott – s ezt 1740-ben megújította –, hogy aki a Választott Hites Közönség tagjai közül nem jelenik meg az istentiszteleten, vagy nem a számára kijelölt helyen ül, három forint pénzbüntetést köteles befizetni.⁹

Az alamiznaadást szintén kötelességüknek tartották. A városban a segélyezés az egyházi és polgári kötelezettségek közé tartozott. Az adományozásban a magisztrátus járt elől jó példával. Nem akármilyen összeggel támogatták a Kollégiumot is.¹⁰

A tanácstagok kapcsán fontos kiemelni iskolázottságukat is. Valamennyi szenátor egy vagy több idegen nyelven beszélt. De a Választott Hites Közönség tagjainak is mintegy 60 százaléka ismert egy-két idegen nyelvet.¹¹ Ez természetes is volt, mert sokan a Kollégium peregrinus diákjai közül kerültek ki. A tanács biztosította a Kollégium színvonalának megőrzéséhez és emeléséhez elengedhetetlenül szükséges külföldi egyetemjárás költségeit a legkiválóbb diákoknak.¹² A peregrinációnak kettős célja volt: a peregrinusok előadásokon elsajátították a legmodernebb tudományos eredményeket, ugyanakkor megvásárolták és hazahozták a legfontosabb külföldi szakkönyveket. A modern európai szellemiséget tehát két csatornán is áramoltatták Magyarországra és az anyaintézménybe. A 18. századi híres főbírók valamennyien tanultak külföldi egyetemeken.¹³ Éppen abban az időszakban, amikor a valláspolitikai küzdelmek felerősödtek, Debrecen város kegyuraságának az ügye is a nagypolitika szintjén napirendre került. A későbbi főbírók és szenátorok ugyanolyan szellemi poggyással tértek haza, mint a kollégiumi professzorok. Ezek az előjárók pedig nagy patrónusai lettek a későbbi peregrinusoknak, akik nemcsak pénzügyi támogatást nyújtottak, hanem szakmai útmutatással is szolgáltak feléjük.¹⁴ A külföldön eltöltött idő nemcsak a nyelvtudásuk fejlesztését szolgálta, hanem többek között jogi-városigazgatási elméleti alapokat is szereztek, aminek a városdiplomáciában jó hasznát vették.

⁹ Herpay Gábor: i.m. 51.

¹⁰ Rácz István: *Az ország iskolája*. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen, 1995. 159.

¹¹ Rácz István: *Debrecen város tanácsának 1785. évi összeírása*. Forrástanulmány. DMÉ. 1980., Debrecen, 1982. 157.

¹² Bölcskei Gusztáv: *A kezdetektől a váradi iskola beolvasásáig*. In.: *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest, a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988. 14–15.

¹³ Komoróczy György: *A városigazgatás Debrecenben 1848-ig*. Debrecen, 1969. 21–22.; Révész Imre: *Bécs Debrecen ellen*. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 13–25.

¹⁴ A peregrinusok közül többen külföldi útjuk során közvetlenül leveleztek a város főbírájával. Többek között Budai Ézsaiás. Borzsák István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 177–181.

A reformáció első két évszázadában külön debreceni református egyház-szervezet nem jött létre. Valójában szükségtelennek látszott. Ennek oka abban keresendő, amit Zoltai Lajos, a város neves helytörténésze állít, hogy Debrecen városa és a Debreceni Református Egyház egészen 1752-ig „valósággal egy test, egy lélek, egy fő alatt élő szervezet volt”. Majd hozzáfűzi: „Valóban sajátosságos egyesülése, összeolvadása volt az a kor a politikai és vallási társulásnak. Egyfelől a városra úgy reá nyomta a maga bélyegét a puritán kálvinizmus, hogy talá-lóan hasonlítják Debrecennek XVI. és XVIII. századbeli életét az ó-szövetség theokrátiához. Másfelől a város a látható egyházat mintegy beolvastotta a maga kebelébe. Az egyház intézményeit, jogait és kötelességeit a város a maga számára vállalta át...”¹⁵

Debrecenben tehát a magisztrátus nemcsak a város, hanem az egyház vezetését is ellátta. Az egyház főgondnoka pedig – noha van ellenkező példa is – a város református vallású első tisztviselője volt.¹⁶ Éppen ezért a világi és egyházi vezetés sohasem egymással konkuráló hatalomként lépett fel, hanem egyik a másikat erősítette, esetenként kontrollálta.¹⁷ A világi és egyházi kormányzás egymáshoz való viszonyának kérdésében is a kálvini szemléletet követték. Itt utalunk arra, hogy a debreceni kormányzat szerkezete is jelentős hasonlóságot mutat Genf korabeli városvezetési struktúrájával, amelyet leginkább a Servet-ügy tárgyalása kapcsán lehet megismerni.¹⁸

Kálvin korában a genfi társadalmi élet és az egyházi élet meglehetősen átfedte egymást. Az egyház és az általa közvetített üzenet számottevő hatást gyakorolt az egész társadalom működési rendjére, szinte teljesen áthatotta a világi-polgári közösséget. Kálvin tehát a kor elismert gyakorlata szerint kért magának beleszólási jogot a polgári élet folyásába, a korabeli genfi magisztrátus pedig kihasználta Kálvin alapos jogi képzettségét és megbízta őt a világi-polgári törvények megalkotásával.¹⁹ Ez az a pont, amikor elérkeztünk oda, hogy megvizsgáljuk, milyen szemlélet jöhetett át, vagy jelenhetett meg a debreceni református városkormányzásban a reformáció utáni századokban. A francia reformátor ugyanis teológiailag és politikailag egyaránt érvényesülni látta Isten hatalmát az

¹⁵ Zoltai Lajos: *Debrecen város és a debreceni egyház egysége*. Debreceni Protestáns Lap, 1903. március 14.

¹⁶ Példának okáért Domokos Lajos ugyan 1786-tól nem viselt városi hivatalt, ám az egyházi főgondnokságot egészen haláláig megtartotta. Szűcs István: *Szabad királyi Debreczen város történelme*. Debreczennek királyi városi rangra emeltetésétől (1693) a mai időkig. Debreczen, 1872. 893.

¹⁷ Bölcskei Gusztáv: i.m. 15.

¹⁸ Most nem tartozik ide ez a kérdés, de érdemes megemlíteni, hogy Kálvin elmarasztalása a Servet-ügyben mennyire téves, felületes és túlzott sok-sok műben.

¹⁹ Buzogány Dezső: *Kálvin állam- és társadalomszemlélete*. In: *Magyar Tudomány*, A Magyar Tudományos Akadémia folyóirata 2010/2. 136.

emberi társadalomban. Hogy tőle pontosan mit vettek át a debreceni városatyák, vagy döntéseiket milyen szemlélet befolyásolta, azt teljes pontossággal kimutatni nem lehetséges, de nyilvánvalóan látszik az a szigor, amely közelítő értelemben átütött az ítéleteikben. Érdeemes tehát megismerni a kálvini elveket, hogy értsük a debreceni atyák magatartását. Most csak fölvázoljuk, miként látta a reformátor a keresztyén életszemlélet és a közösségi kormányzás viszonyát.

Kálvin kiindulópontja

Az említett két területet Kálvin határozottan megkülönbözteti. E két terület egymáshoz való viszonya a külső-belső ember nézőpontjából is kifejezésre jut: „Már korábban is utaltunk rá, hogy az ember életében kétféle kormányzás van. Az egyikről, amely a lélekben, vagy a belső emberben székel, és az örök életre vonatkozik, másutt már eleget szoltunk. Ez alkalommal azonban szólnunk kell valamit a másikról is, amely csupán a polgári intézményeket és a külső erkölcsi jogrendet érinti”.²⁰ Kálvin tehát úgy véli, hogy – mai kifejezésekkel élve – a „lelki hatalom” az ember mindenkor lelkiességét hivatott szolgálni, míg a „világi hatalom” tevékenysége a polgári kormányzatra és a külső erkölcsi rendre vonatkozik.

Más-más feladat adatott a két terület képviselőinek. A „lelki” és a „világi” alapvetően különböznek egymástól, de a „lelki” nem ellenkezik a világgal, legalábbis abban az értelemben, hogy a kettő nem zárja ki egymást, sőt, azok egymásra vannak utalva. A világi kormányzás feladatának és a lelki élet területének viszonyát tekintve Kálvin az *Institutióban* a következőket írja: „De ahogy az imént leszögeztük, hogy a kormányzásnak ez a neve különbözik Krisztus lelki és belső kormányzásától, úgy tudnunk kell azt is, hogy ettől még nem ellenkeznek egymással. Mert míg a lelki kormányzás bizonyos mértékig már itt a földön elkezd bennünk a mennyei országot, és valamiképpen már e halandó és elillanó életben előre jelzi a halhatatlan és romolhatatlan boldogságot, addig a polgári kormányzás célja az, hogy védelmezze az egészséges kegyes tanítást és az egyház jó állapotát, életvitelünket egybeigazítsa az emberi társadalommal, hozzászabja erkölcsünket a polgári rendhez, békességet szerezzen egymás között, s fenntartsa a közbékességet és köznyugalmat”.²¹ Azaz, a „lelki” az örök életre készít fel, míg a „világi” feladata az, hogy biztosítsa Isten külső tiszteletét, megőrizze a kegyesség igazi tudományát, oltalmazza az egyház állapotát, a polgári jó rend-

²⁰ Kálvin, János: *Institutio* II.4.20.1. (Ez Kálvin fő műve.)

²¹ Kálvin, János: *Institutio* II.4.20.2.

hez igazítsa a keresztyének életét, és szavatolja az emberek egymás közötti békéjét.²²

Kálvin számára a két tényező egymást feltételezi. Ez a következőt jelenti: egyrészt Isten országának, Isten igéjének a terjesztése békés és nyugodt körülményeket kíván, ugyanakkor a világi uralom és a béke fenntartása nem nélkülözheti az erkölcsöt, mely isteni eredetű.

A két terület egymáshoz való felelős viszonyát értelmezi, illetve meghatározza a „világi kormányzat” magasztos hivatása is. *„Mind közül a leghíresebb lókus Pál buzdítása, amelyben Timóteust kéri, hogy nyilvános könyörgéseken imádkozzanak a királyokért, s nyomban hozzáfűzi a magyarázatot is: hogy uralomuk alatt csendes és nyugodalmas életet éljünk, teljes istenfélelemmel és tisztességgel. Ezekkel a szavakkal ajánlja védelmükbe és oltalmukba az egyház állapotát. Ezt a gondolatot minden egyes elöljárónak szüntelenül észben kellene tartania, hiszen jelentős mértékben serkentheti szolgálata végzésében, és kiváló vigasztalást nyújthat könnyítve a feladatok teljesítésével nyilván együtt járó sokféle és súlyos nehézséget.”*²³ Mindez pedig nem csupán magasztos hivatást, de roppant felelősséget is jelent a hatalmon lévők számára. *„Mert milyen nagy feddhetetlenségre, józanságra, jóságra, mértékletességre és tisztaságra kell törekedniük azoknak, akik tudják magukról, hogy az isteni igazság szolgálatára rendeltettek! Miben bízva engedhetnék, hogy igazságtalanság történjen az ítélőszéken, amelyről azt hallják, hogy az élő Isten trónusa? Miféle merészséggel hirdetnének ki jogtalan ítéletet azzal a szájjal, amelyről tudják, hogy az isteni igazság hirdetésének eszközéül rendeltetett?”*²⁴

Kálvin tehát egyszerre érvel a két kormányzat megkülönböztetése és e kettő összetartozása mellett. Ezek ugyanis egymást feltételezik. A kettőt egymástól megkülönbözteti, de ezt oly módon teszi, hogy azokat egymástól nem választja el. Ennek pedig súlyos és lényeges következménye az, hogy a világi kormányzat, az állam nem közömbös a lelki szféra iránt. Ez megmutatkozik a vallás iránti kötelezettségeiben is: egyfajta óvó, védő, az igaz vallásosság és kegyesség kibontakozását lehetővé tévő feladatában.

A keresztyének és a politikai autoritás

Kálvin korában – miként manapság is – sokan azt gondolták, hogy a „lelki embernek” távol kell tartania magát a politikától, a közéleti szerepvállalástól. Kálvin azonban igenis sokra becsülte a világi „hivatásokat” (fejedelem, uralkodó,

²² Szerdi András: *Kálvin és a demokrácia*. In.: Gaál Botond és Kovács Ábrahám (szerk.): *Kálvin kútjából merítve*, Debrecen: Hatvani István Teológiai Kutatóközpont DRHE, 2009. 141.

²³ Kálvin, János: *Institutio* II.4.20.5.

²⁴ Kálvin, János: *Institutio* II.4.20.6.

tisztviselő, katona, stb.), sőt azokat tiszteletre méltó hivatásoknak tekintette, olyanoknak, amelyek Isten részéről is rendkívüli megbecsülést kapnak. E hivatásokat Kálvin nemhogy nem tiltja, de egyenesen ajánlja a keresztyének számára.²⁵ Hogyan?

Kálvin az engedelmisség híve, de lehetőséget ad az ellenállásra is. A vita és az érdek képviselőjére, a párbeszédre mindenképpen. Kálvin úgy véli, hogy az egyén számára kötelező az engedelmisség, a felsőség tisztelete. Az engedelmisség mindig a tisztségnek (királynak, vagy más formák esetében az elnöknek, rendeknek, vagy adott esetben az emberek egy csoportjának), s nem magának a személynek vagy személyeknek szól. A tisztséget betöltő egyének ugyanolyan gyarló emberek, mint bárki más, sőt, gyakorta mélyebbre süllyednek, mint a többség. Ezért lényeges, hogy az engedelmisség mindig a tisztségnek szóljon, és nem az azt betöltő személynek. Ezt fontos aláhúznunk Kálvinnál.²⁶

Azonban a rendek, közösségek, alacsonyabb állami testületek számára nem csak hogy megengedi, hanem egyenesen követeli a felsőséggel való szembesülést, a velük való vitát, párbeszédet, azaz a képviseltek (és nem alattvalók!) érdekei melletti kiállást. Kálvinnak ezen álláspontja a rendetlenségtől való irtózásból fakadt. Számára ugyanis a rendetlenség törvényteleniséget jelent (jogász Kálvin), a törvényteleniség pedig Kálvin előtt annyi, mint istentelenség (a teológus, hívó Kálvin).²⁷

Az állampolgárok tehát kötelesek tisztelni uralkodóikat és azoknak engedelmisséggel tartoznak, kivéve, ha Isten iránti engedelmisségük, és ez által lelük üdve („örök élet”) forog kockán.²⁸ Bár ez esetben sem fordulhatnak szembe uralkodóikkal, s ilyenkor gyakorlatilag az Istenhez való könyörgés marad egyedüli lehetőségként, illetve a szenvedés.²⁹ Azaz, teljességgel nem vehetik saját kezükbe a sorsukat, és nem lázadhatnak még a zsarnok igazságtalan uralmával szemben sem. Mindez nem jelent azonban zsarnokpártolást. Egyrészt ugyanis van lehetőség a „testületi”, vagy rendek általi ellenállásra. Az ellenállás tulajdonképpen egy olyan *ultima ratio*, amelynek nem volna szabad megtörténnie, ha az állam a maga hatalmát a bibliai és erkölcsi rendnek megfelelően gyakorolná.³⁰

²⁵ Osterhaven, M. Eugene: i.m. 222.

²⁶ Kálvin, János: *Institutio* II.4.20.29.

²⁷ Osterhaven, M. Eugene: i.m. 224.

²⁸ Osterhaven, M. Eugene: i.m. 224.

²⁹ Osterhaven, M. Eugene: i.m. 224.

³⁰ Szücs Ferenc: *Kálvin felfogása a hatalomról és államról*. In.: *Collegium Doctorum*. Magyar református teológia. IV. évfolyam, 1. szám, 2008. augusztus, 21.

Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy Kálvin nem lázadópárti az egyén, a magánszemély esetében. Ellenben a „népből választott hatóságok,³¹ adott esetben, hivatalból közbelépjenek; sőt, ha meghunyászkodnának a féktele nélkül tomboló és a népet sanyargató királyok előtt, kertelés nélkül kijelentem, hogy ez a szándékos mulasztásuk istentelen hitszegés, mivel hűtlenül elárulják a nép szabadságát, holott tudják, hogy Isten rendelése állította őket annak oltalmazására”.³² Azért is van ez így – folytatja Kálvin –, mert a király felett is áll király, mégpedig a „királyok királya”, maga az élő Isten. „Tehát az Úr a királyok királya; ahol megnyitja szent ajkait, őt kell hallgatnunk mindenek előtt és fölött. Igen, őutána alá vagyunk vetve azoknak az embereknek, akik felettünk uralkodnak, de csak őbenne. Ha valamit őellené parancsolnak, az semmis és érvénytelen.”³³

Hogyan lehet eljutni a helyes döntésre? A keresztyén ember magatartását zsarnoki uralom idején a következő szükségszerű lépések kell, hogy jellemezzék: 1. önvizsgálat, vajon nem az én bűneim miatt küldte-e Isten a zsarnokot büntetésként; 2. türelmes könyörgés Isten közbelépéséért, aki félreállíthatja a zsarnokot; 3. az engedelmesség megtagadása, ha a zsarnok kívánsága vagy parancsa sérti Isten és a szeretet törvényét.³⁴

Kálvin számára az engedelmesség és ellenállás kérdésénél is Krisztusban megváltott élet tisztasága adja meg az irányt. Ez az, ami eligazodást jelent a kálvini gondolkodás kapcsán akkor is, amikor az esetleges ellentmondásokat vesszük szemügyre. Kálvin esetében is felfedezhetünk ilyeneket. Ezek közül csak egyet említünk meg, ami mindenképpen elgondolkodtató, és aminek akár messzemenő következményei is lehetnek. A „népnyúzó” zsarnok elleni lázadásnak csak akkor van helye Kálvinnál, amikor az „inkább Istennek engedelmeskedni, mint embernek” bibliai elv alapján a helyzet már nem tolerálható, ugyanis egy zsarnok uralkodó parancsai emberellenességükben Isten-ellenesek is. Nagyon nehéz tehát meghúzni azt a vonalat, ahol ezek a megítélési területek egymástól elválaszthatóak.

Egy azonban biztos, a kálvini hagyományban az ilyen nehéz esetek megoldásában fontos szerepe van a Szentírásnak és az Isten vezetésébe vetett hitnek, illetve a protestáns gondolkodást – különösen a közéleti cselekvést illetően – oly erősen átható Istenhez kötött lelkiismereti mozzanatok.³⁵

³¹ Az „alkotmányos” testületek felléphetnek a zsarnokkal szemben. (Dienes Dénes (szerk.): *A reformáció. Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához*, Sárospatak: Hernád Kiadó, 2008. 94.)

³² Kálvin, János: *Institutio* II.4.20.31.

³³ Kálvin, János: *Institutio* II.4.20.32.

³⁴ Dienes Dénes (szerk.): *A reformáció. Vezérfonal az egyháztörténet tanulmányozásához*, Sárospatak: Hernád Kiadó, 2008. 94.

³⁵ Birkás Antal: i.m. 112.

A keresztyén állam: álom, vagy lehetséges valóság?

Kálvin szem előtt tartja a keresztyén államot. Többször használja főművében a „*Christiana politia*”,³⁶ illetve a „*Christiana respublica*”³⁷ kifejezéseket. Sőt, használja a „*communem Christianorum societatem*” kifejezést is, azaz a „*keresztyén köztársadalom*” szókapcsolatot.³⁸ A kálvini értelemben vett keresztyén állam legfőbb sajátja a jog tisztelete, a jog és annak fontossága.

Kálvin szerint törvény nélkül politikai közösséget vezetni nem lehet. A törvények „*az állam legerősebb idegszájai... amelyek nélkül nem maradhat fenn a hatóság, mint ahogyan viszont a törvényeknek sem lenne semmiféle erejük hatóság nélkül*”.³⁹ Ráadásul a helyes törvények lehetővé teszik és megmutatják – miként Kálvin fogalmaz –, hogyan lehet „*Isten előtt kegyesen élni, és az emberek között jól szolgálni*”.⁴⁰ A keresztyén államban a zsidóság számára adott erkölcsi törvények (Tízparancsolat) megléte nélkülözhetetlen.⁴¹ Továbbá, fontos szerep jut „*a népek közös törvényeinek*” is.⁴² E jog szabadon változtatható mindaddig, míg az a szeretet örök törvényével nem ellenkezik, ami pedig az erkölcsi törvényekben jut kifejeződésre.

Mindezekkel összefüggésben állítható, hogy a keresztyén állam és a keresztyén közösség leginkább abban különbözik a többi államtól, illetve közösségtől hogy abban jobban visszatükröződik a szeretet törvénye. Az újszövetségi szemlélet szerint ez mindent felülír. Noha Kálvin ennél többet nem mond a keresztyén államról, vagy egyházi közösségről, ám mindennek ellenére hatása megkérdőjelezhetetlen az utókorra nézve. Debrecen esetében is ezt érdemes vizsgálat tárgyává tenni.

---

³⁶ Kohn, Hans (with a new Introduction by Craig Calhoun): *The Idea of Nationalism. A Study in its origins and background*, New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.): Transaction Publishers, 2008. 137.

³⁷ Sinemma, Donald: *Luther and Calvin on Christianity and Politics*. In.: Walt, Bennie van der and Swanepoel, Rita: *Confessing Christ in Doing Politics*. Essays on Christian political thought and action. The Institute for Reformational Studies, South Africa, 1995. 100.

³⁸ Kálvin, János: *Institutio* II.4.20.14-17.

³⁹ Kálvin, János: *Institutio* II.4.20.14.

⁴⁰ Kálvin, János: *Institutio* II.4.20.14.

⁴¹ Kálvin, János: *Institutio* II.4.20.14.

⁴² Kálvin, János: *Institutio* II.4.20.14.

Záró gondolatok

A kálvini felfogás szerint az egyház és állam nem szemben álló felek, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást.⁴³ Azaz, a kálvini koncepció nem azonos a mai kor semleges állam eszméjével, amely számára nem is értelmezhető. Sem a világi uralom nem lehet közömbös a lelki dolgok iránt, sem pedig a lelki élet közösségi munkálása nem lehet semleges tényező a világ dolgaiban, arról nem is beszélve, hogy egyik sem lehet közömbös Isten kijelentett igéje iránt.

Kálvint tehát a pozitív szemlélete felől lehet jobban megérteni. Nyitott gondolkodású ember volt. Az élet egészére való nyitottsága mögött az Istenre való nyitottsága húzódott meg. Ez teszi gondolatait ma is aktuálissá, párbeszédképessé. Éppen ezért érdemes azokat ötszáz év távlatából is újra és újra átgondolni, hiszen segítségül lehetnek útkeresésünkben, az egyház és állam egymáshoz való viszonyának helyes meghatározásában, valamint abban, hogy a hatalomhoz való viszonyunk értelmes legyen. Debrecen város történelmi múltja ezért is lehet tanulságos a félévezreddel későbbi korban, amikor magyar nemzetünknek ismét szüksége van egyfajta igazodási pontra.

Kálvin gondolatai új korszakot nyitottak a világ számos országának politikai és egyházi életében. Paradigmaváltás történt. Debreceni őseink számára is ezek a gondolatok jelenthettek megtartó erőt, a város mindennapi életének szervezése szempontjából pedig ez a biblikusan megalapozott szigorú magatartás mutatkozott követhetőnek a jövő felé vezető úton. A mai kor emberének szintén az volna a feladata, hogy új vonatkoztatási rendszerben, új paradigmák reményében és erőterében helyezze el az őseink által már kipróbált igazságokat.

---

⁴³ Szalay László Pál: *Két dudás egy csárdában: Kálvin és Hamvas az egyházzól*. In.: Kádár Ferenc (felelős kiadó): *Sárospataki Füzetek*, Kiadja a Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Miskolc: A Maxima CS-A Kft. nyomdája, 2009/3. 25.

Debrecen modern építésze (1945–75)¹

Kovács Péter

építészmérnök, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

A magyarországi korai modern építészet az első világháború előtt a Vágó testvérekén keresztül jutott el Debrecenbe, az Alföldi Takarékpénztár megépítésével. A tartalmában, vagy csak stílusjegyeiben megjelenő modern építészet az 1930-as évektől az 1970-es évek közepéig tartó időszak alatt követhető nyomon.

Az Alföldi Takarékpénztár palotája (Piac u. 24.)

A modernizmust, amennyiben az egymástól eszmei mondandóban is eltérő kiemelkedő alkotók (Le Corbusier, Mies van der Rohe, Frank Lloyd Wright, Alvar Aalto) vagy alkotói műhelyek (Bauhaus) köré csoportosítjuk, az alábbi módon határozhatjuk meg: a régi azonnali leváltása, a merőben új megfogalmazása értelmezési viszonyrendszert teremtve a régivel. Magyarországon, így Debrecenben is, a modern mozgalom a CIAM mozgósító hatását követők, és a kevésbé hangos, ugyanakkor érzékenyebb római iskolával (másik modern) szimpatizálók körében jött létre. A historizmus zsákutcájának felismerése nem vezetett azonnal a modernizmushoz, a kettő között létezett egy átmeneti, konzervatív irányzat is.

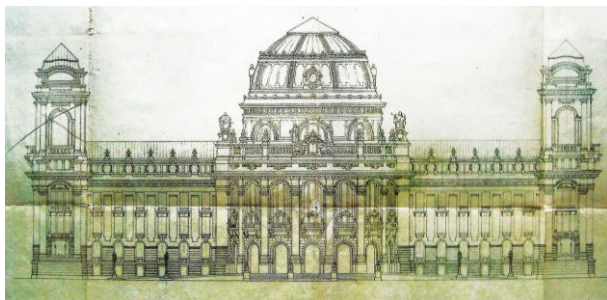
Debrecen az 1900-as években 100 000 lakosú város volt, de arányaiban még mindig nagyon kevés városi épülettel rendelkezett. A változás lehetősége 1912-

---

¹ A szerző azonos című kötetének előszava. Debreceni Egyetem Kiadó, 2018

ben teremtődött meg, amikor az Országgyűlés megszavazta a Debreceni Királyi Magyar Tudományegyetem megépítését.

Az építéshez 1912-től kezdve tíz évig évi kétmillió korona átalányösszeget irányoztak elő, tehát az egyetemnek az eredeti elképzelések szerint 10 év alatt kellett volna megépülnie. A terveket Korb Flóris műépítész irodája készítette. A korábban a Hausmann-irodában dolgozó Korb és Grigl Kálmán Berlinben tanultak építészetet. Szakmai előéletük predesztinálta őket arra, hogy a Debreceni Királyi Magyar Tudományegyetem épületeit, főleg a Korbbhoz kötődő központi neobarokk épületet, a múlt században kibontakozó historizmus stílusában fogalmazzák meg. Az építkezések a háború miatt leálltak, befejezése gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi minisztersége (1922. június – 1931. augusztus) idejére, 1923 és 1932 közé esett. Az 1926-os homlokzati terven Paul Wallot 1884-es Reichstag épületének arányrendszeréhez hasonlatos épület látható nagy centrális kupolával, oldalsó tornyokkal. A központi épület átadására végül 1932 májusában került sor, ez mintegy 40 éves lemaradást eredményezett az akkor már sok helyen érzékelhető modernizmushoz képest.

Az egyetem főépületének eredeti terve

Szerencsére a hatalmas barokk kupolát Klebelsberg kivetette a tervből. A miniszter jelentős szerepet játszott Debrecen építészeti karakterének kialakításában. Véleménye szerint a kiegyezés után csak Budapest indult rohamos fejlődésnek, a vidéki városok lemaradtak. Ezt ellensúlyozni akarta. „Nálunk a dunai metropolis mellett nagyarányú fejlődés lehetőségei mutatkoznak a tiszai és a tiszántúli metropolisban, Szegeden és Debrecenben” – írta 1927-ben. Klebelsberg érzekelte, hogy a 20-as évek végétől a modernisták az építészetben jelentős változásokat akarnak. Ezt a *Tér és Forma* 1930-as számában közölt írás igazolja: „Az Új Építészet Nemzetközi Szövetségének (C.I.R.P.A.C.) magyar csoportja memorandummal fordult gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterhez is, arra kérte a kultuszminisztert, hasson oda, hogy a vezetése alatt álló illetékes hatóságok szenteljenek kellő figyelmet az új, korszerű építészet elveinek, mint eddigi nagyfotosságú eredményeinek. Továbbá a fiatal magyar építészek támogatását kérte oly módon, hogy a kultuszminiszter úgy írjon ki pályázatot, amely hangsú-

lyozottan új alaprajzi beosztást, új formákat kíván és a bírálóbizottság megfelelő, korszerűen gondolkodó, előítéletektől mentes szakemberekből álljon.

A kultuszminiszter átvette a memorandumot és kijelentette, hogy az abban foglalt kéréseket megfontolás tárgyává teszi és elhatározásáról annakidején értesíteni fogja a magyar csoportot.

A miniszter válaszában kifejtette, hogy külföldi útjai alkalmával módjában volt meggyőződni az új építészet nagyszerű fejlődéséről, látta a hatalmas új alkotások sorát Európa nyugati országaiban. A németországi új iskolák hatalmas ablakaikkal, világos tantermeikkel, egyszerű, de szabatos kiképzésükkel kitűnően megfelelnek céljuknak és a bennük felnevelkedő nemzedék erős lesz, egészséges és munkabíró. A fénytől átítatott új iskolák és házak a kultuszminiszter tetszését vívták ki. Klebelsberg nézete szerint az új építészet nem elszigetelt jelenség, hanem az új európai korszellem megnyilvánulása, amely a művészet minden terén mindinkább megteremti a maga egyéni kifejezőmódját. Mint ahogy a mai költemény különbözik a húsz év előttről, úgy nagyon természetes, hogy a fejlődés örök törvénye szerint a mai épület, a mai lakás különbözik az elmúlt évtizedek építészeti alkotásaitól. Az ember átalakult, nézetei, világfelfogása megváltoztak és művészetében igyekeznek ezt kifejezni. Európa nagy szellemi áramlatainak nem szabad országunk határán megtörni és a magyar ifjúságnak részt kell venni az új, egészséges és korszerű építészet alkotó törekvéseiben.

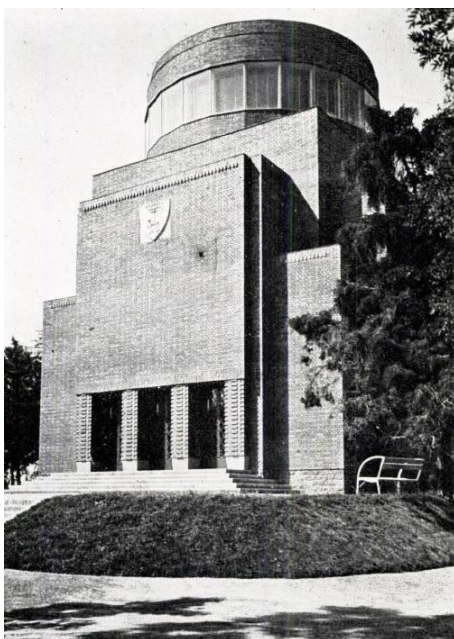
Az új igények és új szerkezetek új kifejezőmódot adnak, melyektől elzárni a magyar ifjúságot nem lehet és nem is szükséges. «Az új építészet az új szellem kifejezőmódja – mondotta a miniszter úr – és helyesnek tartom, ha a magyar fiatal generáció a nemzeti tradíciók tiszteletben tartása mellett, az új építészet törekvéseivel is kellő módon foglalkozik... Nekem az az egyéni érzésem, hogy különösen az építészetben erősen elkanyarodtunk a modernizmus felé, ez ellen államhatalmi eszközökkel fellépni hiú vállalkozás lenne.»

Klebelsberg csak látszólag adott mozgásteret ezeknek a törekvésnek, valójában sokkal konzervatívabb szemléletű volt. Olyan építészetet javasolt, amely bár korszerűbb, de nem jelentett paradigmaváltást. Külföldi útjai során rátalált az észak-német expresszív téglaeépítészetre, illetve jó példákat látott Stockholmban is. Ezt az általa választott utat jelölte ki követendőnek – Szeged és Debrecen esetében sikeresen.

Mivel a miniszter egy szegedi belvárosi körzet jelöltjeként jutott parlamenti mandátumhoz, közvetlen hatása volt a szegedi Dóm tér (1929–1932) megépítésére, és a Rerrich Béla által tervezett téglarchitektúra megjelenésére. A jó anyagminőségű klinkertéglát az ő személyes kezdeményezésére kísérletezték ki. Ez esetben direkt, máskor indirekt módon, támogatott és célzott külföldi utak szervezésével irányította a várospolitikusokat és az építészeket az általa elvárt irányba.

Ilyen alkalom volt az 1930-as Stockholmi Kiállítás, ahová – egy körúttal összekötve – Debrecen polgármestere, Vásáry István és Borsos József építész is elutazott, bár őket elsősorban Asplund temetője és könyvtára, Östberg városháza épülete érdekelte, ugyanis ezeket az épületeket szerették volna megépíteni Debrecenben. A látottak hatással is voltak a város építészetére.

A klinkertégla lehetőségeit maximálisan felismerő Borsos a Köztemető ravatalozó épületénél szerencsésen ötvözte a magyar formakultúrát a Fritz Högernél látott virtuozitással. A városi tulajdonú Tégla és Cserépgyár klinker téglagyára 1928-tól üzemelt, ennek lehetőségeit több épület esetén vették figyelembe. Klebelsberg másik klinkertéglás üzenete az eredetileg a magyar katonák panteonjának gondolt debreceni Hősök Temetőjének mauzóleuma volt.

A Hősök temetőjének mauzóleuma (Honvédtemető u. 36.)

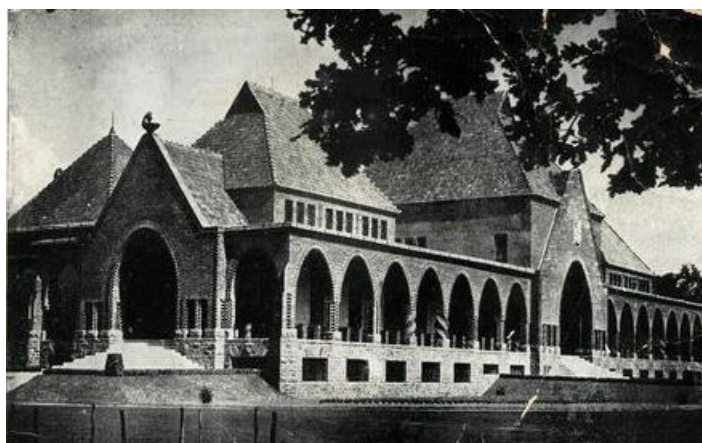
Debrecen urbanisztikai fejlődése 1928-tól nagy lendületet kapott. A belváros arculatát a többszintes polgári bérházak, portálos üzletek már megváltoztatták, de a klasszicista régi városháza nem felelt meg az igényeknek. Az új városháza pályázat kiírását Borsos szorgalmazta, 1925-ben, a „Tekintetes Tanács”-hoz írt levelében hosszasan elemzi, hogy miért van szükség új épületre.

A régi, írja Borsos „az újra feléledt klasszikus utánzási szellemnek egy gyöngye, sivár megnyilvánulása a cs. és kir. kamara égisze alatt.” Az 1931-ben lebonyolított tervpályázat bizonyította, hogy a magyar építészetben a Klebelsberg által elvárt, az északi példához felnövő előrelépés megtörtént. A díjnyertes

Györgyi Dénes féle pályamű ebben a szellemben készült. A klinkertégla használata egyébként akkor is előírás volt. A többi díjazott, vagy megvételt kapott terv sem okozott meglepetést. Barát Béla–Novák Ede, Neuschloss Knüsli Kornél–Gyenes Lajos, Rerrich Béla, Csanak József–Rimanóczy Gyula a további sorrend. A *Tér és Forma* 1931-es száma még további öt dicséretet kapott tervet mutat be. Kotsis Endre bátrabb, a modernizmus felé mutató terve megjegyzés nélkül utolsóként zárta a sort. A pályázatokat ismertető Weichinger Károly és Kertész K. Róbert 1940-es budapesti Központi Városháza bővítés győztes tervén visszaköszönnek a debreceni pályázat megoldásai.

Az előzőek fényében teljesen érthetetlen, hogy Györgyi Dénes és Münnich Aladár 1930-ra megépült Déri Múzeum épülete miért egy barokk kastély stílus-elemeit hordozza. Ez a típusú bizonytalanság a kor jellemzője. A fiatal magyar építészeket meggyőzi a Bauhaus és a CIAM üzenete, 1929-ben megalakul a CIRPAC (CIAM nemzeti csoportok) magyar részlege és az 1928-ban létrehozott *Tér és Forma* építészeti folyóirat professzionálisan bizonyítja a ragyogó fehér fényvel átítatott modernizmust.

Debrecenben a szélsőségek éppúgy láthatók. Az aranykornak nevezett 30-as évek közepét Borsos tevékenysége jellemzi. Szabályozási terve a sugárút létrehozásával többek közt az egyetem és a belváros közötti kapcsolatot teremti meg, kialakítja a Nagyerdő városi jelentőségű új területeit, ahol strandfürdő, stadion, temető létesülhet. Ez utóbbiban 1932-re megépíti a ravatalozó és krematórium épületét. A műves konzervativizmusként aposztrofált építészet nagy pozitívuma, hogy átörökíti, beépíti magyar kulturális rétegződéseket. Ezért az épületet nem csak a szakma értékeli, hanem a város is azonnal befogadja.

A ravatalozó és krematórium épülete a Köztemetőben

Klebelsberg konzervatív építészeti kultúrpolitikája tehát működött.

Nem volt ilyen egyszerű a Horthy Miklós sugárúton 1933-ban épült Rimanóczy Gyula által Poward Jayné úrnőnek tervezett villa elfogadtatása. Az OMvH és a Magyar Építészeti Múzeum által kiadott Rimanóczy Gyula (1903–1958) című kötet több levelet is tartalmaz a villa kapcsán. Rimanóczy Béla debreceni tanácsos pl. arról értesíti az építész rokont, hogy egyes városi befolyásos emberek részéről a még csak építési engedéllyel rendelkező épületet támadás érte, mivel a megszokottaktól eltérően lépcsőházzal és mellékhelyiségekkel fordul a körút felé. Sajnos Borsos is félrevonult a véleménynyilvánítástól. Ha nincs a pasaréti templom által kivívott elismertség, lehet még kínosabban záródhatott volna az ügy. Szerencsére a villa megépült. A magyarországi modern építészet első tiszta megnyilvánulásai egyébként villaépületek voltak, ezek teremtették meg az irányzat jövőjét.

A Rimanóczy Gyula tervezte villa (Egyetem sugárút 70.)

Debrecen építészetét erősen meghatározta az, hogy az építészek milyen iskolák és mesterek tanítványai voltak. A két háború között már nem volt divat a klasszikus külföldi egyetemekre menni. A hazai képzés meglehetősen konzervatív volt, ezért a fiatalok közül sokan valamilyen alkotói közösséget vagy műhelyt céloztak meg. Több magyar részese volt – mint oktató, és mint tanuló – a Bauhaus iskolának, mint például a Le Corbusier irodájában dolgozó Dávid Károly, aki később Mikolás Tibor mestere lett. Legtöbbször, mint például Borsos, a külföldi utak és az egyre jobban működő építész-sajtó hatása nyomán saját elképzeléseiken is alakítottak. A világot jártak egyike, a zsidó származású Sajó István

volt, aki 1920 és 1923 között Dortmundban dolgozott, majd kivándorolt Amerikába, ahol jelentős építész karriert futott be.

1928-ban Sajót a honvágy visszahozta Debrecenbe. A még külföldön készült fotón a háttérben látható épületeket kell megfigyelni, mert ez a tudás Debrecenbe is visszakerült. A New York-i Bronx-beli szakszervezeti lakóházak téglarchitektúrája nem állt messze Fritz Höger üzenetétől, így a klinkertégla egy nagyobb kerülővel ismét bekerült a debreceni építészeti kánonba. Sajó a téglát a vakolt felületekkel vegyesen alkalmazta, a kezdeti *art déco* díszítettségű épületei később egyszerűsödnek. Sajó alkalmazkodó, tanácsadó típus volt. A zsidó származású építészeknek a harmincas évek végén már erősen korlátozott lehetőségeik voltak, sokszor szerzőtárs is kellett a munkaszervezéshez. Ilyen lehetett a Misley Sándorral együtt tervezett Vágóhid utcai hűtőház épülete.

Érdemes szót ejteni azokról a debreceni fiatal modernista építészekről, akiknek máig érzékelhető építészeti lenyomata van. Vári-Szabó Tibor Borsos kezei alatt nőtt föl. A strand épületeit jegyzi, a *Tér és Forma* 1932-es számában szerzőként ismerteti a jelentős városi beruházást. A strand részeként megépült fedett uszoda tervezője nincs megnevezve. Vári-Szabó a Debreceni Képes Kalendáriomban írt ismertetésében sem nevezi meg a tervezőt, holott ezt minden más épületnél megteszi. Valószínűsíthető, hogy Borsos irányításával ő rajzolhatta, tervezte meg az épületet.

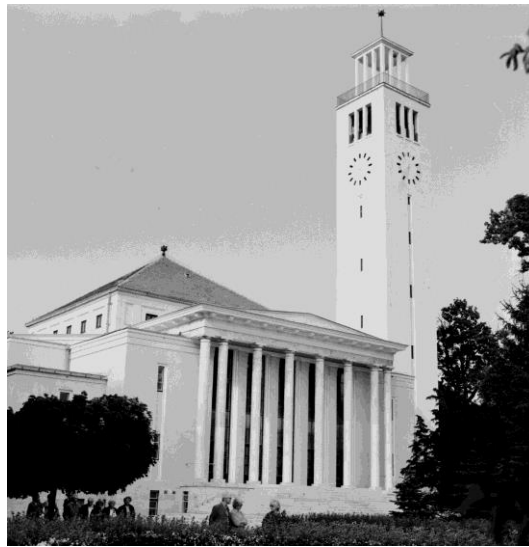
Dávidházy Kálmán Martinovits utcai villájának terve két változatban készült. Ez a Rimanóczy villa tisztaságát ismétlő épület sajnos mára jelentősen átépült. Dávidházy később országos tervpályázatok, egy Csepelen épített elemiiskola épület szerzőjeként tűnik fel, későbbi alkotása – Sajóval együtt – a hajdúszoboszlói művelődési központ.

Jost Ferenc Károly 1925-ben végzett a Műegyetem Építészmérnöki karán, önálló pályáját tervezőként Debrecenben kezdte 1927-ben, de egyben építőmesteri iparendélye és parkettagyára is volt. Három jelentős templomot tervezett Debrecenben, a csapókerti és a nyilastelepi megépült. Kivitelezője lett volna a Bem tér és Hadházi utca sarkára tervezett Szent László templomnak, amely sajnos nem épült meg. Innovatív tervezői, kivitelezői módszerekkel dolgozott, erre saját villája is példa. Negatív kontúrként az épület teljes külső állványzatát építette meg először. Egyházi épületei miatt 1948-tól a megyében nem dolgozott.

A pavilonok építésze mindig a legfrissebb építészeti kísérletek tere volt. Vári-Szabó a strandra több pavilont is tervezett. Érdekeseek még a TIKÁV épületei, ahol Sajónak is jelentős szerep jutott. (Tiszántúli Ipari Kiállítás és Áruvásár 1935, 1936).

A 30-as évek nagy városi beruházásait jelentős összegű hitelek tették lehetővé. A debreceniek 1928 és 1933 között egy szép ívű, nyugodt korszakra emlé-

keznek. A Bethlen-kormány (1921–1931) bukásával Klebelsberg, majd 1935-ben Vásáry és Borsos is távozott posztjáról. Borsos ennek ellenére 1939-ben, egy tervpályázat első díjasaként, egy jelentős debreceni épületet tervezett, az Egyetemi templomot. (Ne csodálkozzunk azon, hogy a pályázatot Budapesten adták postára.) A tervezés során a legnagyobb kihívást az egyetemi főépület közelsége okozta, ezt az előírt telepítési hibát Borsos is kritizálta. A szintén előírásaként szereplő dór oszlopfők ellenére az 1941-re megépült szép arányú templom Borsos fejlődését is reprezentálja.

Az egyetemi templom (Egyetem tér)

A modern építészet európai palettáján a szociális lakásépítéshez adekvát módon kapcsolódtak a letisztult egyszerű formák, olcsóbb, vakolat architektúrájú homlokzatképzések. Érdekes módon nálunk az építészek csak a villáknál alkalmazták az új design lehetőségeit, szociális lakásépítés nem volt. A bérházak építészetében viszont jelen volt az új stílus, a korábban említett Sajó épületeken kívül a Hangya palota és a Deák Ferenc utcai bérház is publikált épületek voltak.

A háború után főleg a károkat próbálták kijavítani, illetve az első hároméves terv alatt még nem központosítottan tervezett épületek is létesültek. Ezek legszébbike a Sajó István–Králik László által tervezett OTI rendelőintézet.

OTI rendelőintézet (Bethlen utca 11–17.)

A tervezőirodák 1948-as államosítása elvitte a tervezési feladatok nagy részét Debrecenből, a helyi tervezőirodák megalakulásáig egy átmeneti korszak létezett. A Budapesten centralizálódott Építéstudományi Intézet 1948 novemberétől, majd az Ipari Tervező Iroda 1949. január 1-től több debreceni projekt tervezésével foglalkozott. Ez utóbbi alárendeltjeként jött létre a Debreceni Tervező Iroda, mely 1949-től a Vásáry István (akkor Ságvári Endre) utcán ténylegesen, mint iroda is működött, illetve 1950-ben önállóságot kapott. A kezdeti időszakban a pár méterre lakó Sajó bejáratos volt az irodába, ahol szakértelmét igénybe is vették. A központi irányítás közben próbálta jobb szakemberekkel feltölteni az irodát, melynek időközben DTV, azaz Debreceni Tervező Vállalat lett a neve.

A városi épületeket így részben Budapesten, részben Debrecenben tervezték. A budapesti tervek egyike Molnár Péter egyik emblemikus épülete, az 1951–53-as KÖZTI-ben tervezett Megyei Tanács irodaháza. A dogmatikus, szocreálnak nevezett korszakba (1951–54) eső épület nagyon feszes arányaival, finoman kiérlelt kőosztásaival egyértelműen a modern építészethez sorolható.

A megyei tanács irodaháza (Piac u. 42–48.)

Az IPARTERV-hez köthető szinte az összes gyár és üzem tervezése (BIOGAL, GÖCS, Házgyár, Konzervgyár stb.), de archívumukban megtalálható az állomás előtti térre kiírt tervpályázat IPARTERV-nél készült pályaművei is. Ezekben adottságként szerepel a később megépült új főépület. A pályázatra egyébként 22 terv érkezett, de mindegyikben sokkal kisebb tér szerepelt, ugyanis a pályázók visszaépítették a lebombázott, Deák Ferenc és Hunyadi utcák közötti tömböt. Sajnos megépítve egy sokkal rosszabb urbanisztikai koncepció valósult meg.

A BIOGAL (ma TEVA) Gyógyszergyár (Pallagi út 13.)

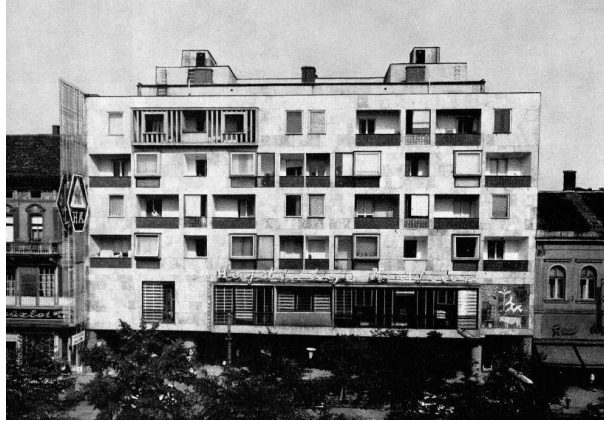
Az állomás főépületét Kelemen László tervezte. Az Ybl díjjal jutalmazott épületet 1961-ben adták át. A kupolák tervezésében Sajó István is rész vett.

MÁV állomás („Nagyállomás”)

Kelemennek köszönhetőek még a strand-pavilon és a buszpályaudvar különleges vasbeton konstrukciói is.

Mikolás Tibor 1955. december 30-án Deák Ernővel együtt előszobázott a minisztériumban, ahol kiderült, hogy Deák főmérnöknek, Mikolás tervezőnek kerül Debrecenbe. Mikolás Tibor 1956. január 2-án, 31 évesen költözött Debrecenbe. Az 56-os események után ő lett a Debreceni Tervező Vállalat főmérnöke 1986-ig. Kezdetben nagyjából százan, később, már az új elnevezés szerinti KE-LETTERV-ben 450-en dolgoztak az irányítása alatt. Hét igazgatót fogyasztott el. Mikolás nem csak építészeti kultúrát, hanem erős építészeti pozíciót hozott Debrecenbe. A városba költözése után is megőrizte kapcsolatrendszerét, így meglehetősen jó tárgyalási pozícióból tudott építészeti minőséget létrehozni. Id. Kálmán Ernő szerint a 60-as évek debreceni építészete konkurált az etalonnak tekintett budapestivel. Ezt a *Magyar Építőművészet*-ben megjelent számos publikáció is igazolja. Mikolás köre szerveződve Boruzs Bernát, Dorka Béla, Kálmán Ernő, Schmidt Tibor, Szabó János egészen kimagasló 60-as 70-es éveket produkált. A máshol elsivárodó modernizmus helyett érzékenyebb, kísérletező építészet volt jelen. Ennek legszebb példája a Mikolás által komponált modernizmusnak nevezett Hajdúsági Áruház (Centrum Áruház).

Hajdúsági Áruház (Piac u. 34–36.)

Az építészet rétegződései, ha értelemszerű egymásutániságból következnek, a befogadók számára jobban követhetők. Debrecen egyik ellentmondása, hogy az egyetemi épületek késleltetett megépítése, a főépület és Déri múzeum nem korhű kialakítása miatt túl mély szakadék jött létre az egyébként egy korban épült épületek között, ami választásra kényszerítette a városlakókat. A régi egyetemmel azonosuló hamis identitás és az aranykorhoz társuló nosztalgia miatt a modern építészet nem talált értő közönséget. Az egyébként értékes korszak a 70-es években lezárult, az utána következő, egyediséget kizáró házgyári és kivitelezői diktátum a korábbi értékeket is elmosta. A rendszerváltás után divat lett az egész korszakot stigmatizálni. Így Mikolás Tibor és kortársai épületeit úgy tűnik, ma kevesen értékelik és értik. A jelentős modern épületek pedig sajnos lassan eltűnnek.

Az érvényes éghajlatváltozási, táj- és területfejlesztési stratégiák Hajdú-Bihar megyére vonatkozó részeinek elemzése

Bánóczki Krisztina

biológia-földrajz szakos középiskolai tanár,
Vámospércsi Mátyás Király Általános Iskola;
PhD hallgató, Debreceni Egyetem

Bevezetés

A fejlett gazdaságú országok a globalizáció előnyeit naponta élvezik, azonban kevésbé elszántak a negatív következmények elleni hatékony fellépés tekintetében.

Pedig az erőforrások fenntarthatatlan mértékű használata, a biológiai diverzitás csökkenése és az éghajlatváltozás már helyi szinten, a mindennapokban is érzékelhető, visszafordíthatatlan változással jár. Bár Magyarország természeti értékeinek megóvása, fenntartható használata egyre nagyobb szerepet kap a társadalmi tudat átalakulásában, a szemléletváltást elősegítő dokumentumok közötti ellentmondások arra utalnak, hogy sem országos, sem helyi léptékben nem egyforma a kiinduló helyzet bemutatása, változnak a prioritások és a kitűzött célok, továbbá eltérőek a megvalósítás módjai, eszközei.

Tanulmányunkban az alábbi stratégiai anyagokban, fejlesztési programokban fellelt ellentmondásokra, következetlenségekre kívánunk rámutatni, és foglalkozunk az országos elképzelések Hajdú-Bihar megyei, ill. Debrecen városi fejlesztési tervekben történő megjelenésével is:

- Nemzeti Fejlesztés 2020 (NF2020)
- Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió (NF2030)
- Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia (2008–2025)
- Második Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia 2014–2025 (II. NÉS)
- Nemzeti Tájstratégia 2017–2026 (NTS)
- Hajdú-Bihar megyei Területfejlesztési Program 2014–2020
- Debrecen MJV Településfejlesztési Konceptiója és Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2014–2020

Demográfiai folyamatok

A globális gondok egyik fő oka a népesség számának gyors emelkedése, hazánkban azonban a csökkenő létszám és az elvándorlás az alapvető probléma. A

Nemzeti Fejlesztés 2020 (NF2020) szerint kiemelt cél a negatív demográfiai folyamatok megállítása, visszafordítása. A Nemzeti Fejlesztés 2030-ból (NF2030) ez a megállapítás már hiányzik, mintha tudomásul venné, hogy az ország lakosság száma folyamatosan csökken. A Hajdú-Bihar megyei lakosok száma az ezredforduló óta évente kb. ezer fővel csökken, ma az 1975 körüli évekhez hasonló a népességszám a megyében. Debrecen népességszáma 2011-ig növekedett, elérte a 210.000 főt, azóta itt is lassú csökkenés érvényesül, 2017-ben már 202.000 főre esett vissza. (KSH)

A főváros, a nyugati régiók és a nyugati országok akár tartós, végleges elszívó hatása az egész megyében érzékelteti hatását. A Nemzeti Tájstratégia (NTS) szerint az országon belüli migráció főként a fiatal pályakezdekők elköltözését jelenti, ami az elvándorlással sújtott területeken a népesség elöregedéséhez vezet. Hajdú-Bihar megye nem tartozik a leggyorsabban öregedő lakosságú megyék közé, sőt ez a tendencia valamivel az országos átlagnál is gyengébb, pl. a 100 gyermekkorúra jutó 65 évnél idősebben száma a KSH Statisztika Tükör 2009-es adata alapján a megyében nem növekszik kiugró mértékben.

Debrecen településfejlesztési koncepciója

Hazánk településrendszerében, térszerkezetében jól érzékelhető változások indultak el, melyek hatásaként még nagyobb szerep jut a nagyvárosoknak, köztük Debrecennek is, mint alföldi városnak, hiszen az ún. külső városgyűrű (Miskolc–Nyíregyháza–Debrecen–Békéscsaba–Szeged–Pécs–Kaposvár–Nagykanizsa–Zalaegerszeg–Szombathely–Sopron–Győr) meghatározó gazdasági szerepkörrel rendelkező települései közé tartozik (a NF2020 szerint). Bár regionális központ, és a perspektivikusan nemzetközi jelentőségű nagyvárosi térségek közé tartozik, nem tudja ellensúlyozni a főváros domináns helyzetét. Ennek ellenére a város feladata, hogy innovációk helyszíne legyen, fejlődést közvetítsen más nagyvárosok és határon túli területek felé.

Debrecen a kiemelt jelentőségű gazdasági potenciállal rendelkező települések közé tartozik, gazdasági technológiai magterület, hiszen több kitörési pontra építhet, mint pl. az élelmiszeripar, a biomassza-hasznosításra épülő iparágak, a vegy-, és gyógyszeripar. A vegyipari továbbfejlesztések versenyelőnyt jelentenek. Térbeli megjelenésük koncentrált, hiszen egyetemek és kutatóközpontok lokációihoz kötődnek, így Debrecen előnyt élvez e tekintetben. Jelentős potenciált jelenthetnek a környezetvédelmi technológiák fejlesztései is a városban. Debrecen MJV Településfejlesztési Koncepciójában több horizontális elv is megjelenik: az „Élhető, fenntartható lakó- és intézményi környezet a debreceni polgároknak” elv szerint a fenntarthatóság kiemelt területei a barna- és zöldmezős beruházások, az épület-korszerűsítéssel járó beruházások és a termálvíz turisztikai célú hasznosítása. „Az életminőség javítása az elöregedő társadalom kihívásaira válaszolva” elv szükségesnek tartja az egészségügyi prevenciót, a nyugdíj-

biztosítási szolgáltatások iránti igény teljesítését és a rekreációs szolgáltatások növelését. „Az innovációs szemlélet integrálása a gazdasági, társadalmi és környezeti folyamatokba” elv pedig az innováció és a tudás szerepének felértékelődését tartja szem előtt, így ennek megvalósulásában a környezetbarát technológiák alkalmazása jelentheti a fejlődés kulcsát.

A NF2020 és NF2030 azon részei, amelyekben a megyék és a főváros területfejlesztési igényeit és feladatait taglalják, teljesen megegyeznek, és a stratégiák többi fejezeteiben leírtak is szinkronban vannak. A Debrecen MJV fejlesztési koncepcióban említett zöldmezős ipartelepítési mód azonban a NF2030 szerint már nem kívánatos.

Az energiatermelési szerkezet átalakítását célzó lehetőségek

Nemcsak városi, hanem országos szinten is a fejlesztési irányok között van a környezetminőség javítása a megújuló energiafelhasználás növelésével, tájvédelmi szempontok figyelembevételével történő fejlesztések megvalósítása. A természeti erőforrások csökkennek, egyre veszélyeztetettebbé válnak, ennek ellenére tovább nő az európai energiaigény. Éppen ezért napjainkban a legfontosabb intézkedés az energiatakarékosság és az energiahatékonyság növelése a megújuló energia-felhasználás részarányának növelésével. Az EU Közös Agrárpolitikájának reformja részben a természeti erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodás eléréséről szól. Bár hazánk geotermikus adottságai nemzetközi viszonylatban is kiemelkedőnek számítanak (a Tiszántúl környéke a nap-, szél- és geotermikus energia hasznosítására leginkább javasolt térségek egyike), felhasználásuk elmarad a technikailag elérhető mértéktől. Bár megjegyzendő, hogy a NF2020-ban leírtakkal ellentétben az országos szinten is szerény szélenergia potenciálnál a környék átlagos szélesebbesége alacsonyabb. Debrecenben és a környező településeken, ahogy az egész országban, nő a Nap energiájának kihasználása, pl. napelemek segítségével, de még mindig hatalmas az import-energiához való kiszolgáltatottságunk. A Hajdú-Bihar megyei Területfejlesztési Program (2014–2020) szerint 20%-kal növelni kell az energiahatékonyságot és a megújuló energia részarányát, ugyanennyivel csökkenteni az üvegházhatású gázok kibocsátását 2020-ig, illeszkedve az EU2020 stratégiához. A program szerint fenntartható energiahasználattal, nulla energiaigényű épületek létesítésével, energianövények energetikai célú felhasználásával csökkenthető az energiainport függőségünk. Erre a függőségre az első Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia (NÉS) is felhívja a figyelmet, miszerint a belföldi energiafelhasználás közel 80 %-a fosszilis energiahordozókra épül és ennek is csaknem egésze import energiaforrás. A NF2020 és NF2030 szerint is fontos kihívás az import energiával fedezhető energiaigény növekedése. E fejlesztés szerint a legfontosabb célok között szerepel többek között az energiahatékonyság növelése, a megújuló-energia részarányának növelése. Az 1990-es években az energiaszektorban történt szerkezetátalakítás hatása

ugyan nagymértékű energiafelhasználás és kibocsátás csökkenés volt, a NÉS szerint középtávon nem várható érdemi átalakulás, pedig a cél az energiaigényes, nagy ÜHG (üvegház gázok) kibocsátású iparágak betelepülésének gátlása lenne. Megújuló energiahasználat tekintetében Magyarország 2001-ben vállalta, hogy 2010-ig a megújuló energia használatának arányát megduplázza (2010-ben 8,7 % a megújuló energiaforrások nagysága a hazai energiaellátáson belül), bár ezt 2005-ben teljesítette az ország, de nagyrészt erdei fák elégetésével, ami nem jelent hosszútávú megoldást. 2006-os Európai Bizottsághoz köthető döntés alapján ki kellett dolgozni egy „megújuló hő” irányelvet, ami azt mondta ki, célszerű lenne ezen döntés alapján megújuló hőtermelést, hűtést megalapozó támogatási rendszer kidolgozása. 2017 januárjában életbe lépett az ún. METÁR rendelet, mint egyfajta támogatási rendszer, aminek keretében megújuló energiaforrásból villamos energiát előállító erőművek nyerhetnek támogatást. Európai Unió elvárás a NÉS szerint a bioüzemanyag növelése 10 %-ra. Ez a 2020-ra teljesítendő arány cél megoldható hazai termelésből. Meglepő, hogy ezekről az Európai Unió által szabott elvárásokról és kötelezettségekről egyik Nemzeti Fejlesztési koncepció sem szól. A háttérben nyilvánvalóan az lehet, hogy a hazai energiapolitika elkötelezett a paksi atomerőművi kapacitás növelése irányába.

A mezőgazdaság, mint meghatározó ágazat

Tekintve a megye alföldi elhelyezkedését, a stratégiákban is a mezőgazdaságot emelik ki leginkább Hajdú-Bihar megyét illetően, a legnagyobb GDP növekedést elért ágazatként jelentős növekedési potenciál lehet e térségben is. Bár a növekedés mértéke kérdéses, ugyanis a NF2020 szerint 2011-ben az ágazat 10 %-kal, a NF2030 szerint ugyanebben az évben nem 10, hanem 24 %-kal nagyobb hozzáadott értéket állított elő. Az öntözés fejlesztésével és az extrém időjárási körülményeket jobban viselő fajtaállomány alkalmazásával, nemcsak az ország gazdasági erejét növelő, hanem az éghajlatváltozáshoz alkalmazkodó ágazatnak is tekinthető egyben, legalábbis a fejlesztési terv szerint. Azonban felmerül a kérdés, mennyire fenntartható az öntözés fejlesztése, ha az Alföld klimatikus vízmérlege már ma is negatív? Az első NÉS is összefüggésbe hozza az éghajlatváltozást és a mezőgazdaságban megjelenő változásokat. Kijelenti, hogy a mezőgazdaság az időjárás szélsőséges változásaira kifejezetten érzékeny. A szélsőséges vízháztartási viszonyok (aszály, ár- és belvíz) jelentős gazdasági kockázattal járnak. A mezőgazdaság a stratégia szerint a klímaváltozás által leginkább kiszolgáltatott szektorrá válhat, amennyiben nem a termőhely aktuális állapotának megfelelő a földhasználati mód kiválasztása. A második NÉS szerint a fő probléma az, hogy az éves csapadék átlagos mennyisége csökkeni fog, a csapadékeloszlás pedig átrendeződik, télen valamivel több, nyáron lényegesen kevesebb csapadék várható. Bár a záporok gyakoribbak lesznek, ezáltal nő az árhullámok kockázata, a magyarországi folyók évtizedeken belül nyaranta akár a

jelenleg szokásos szint felére is apadhatnak. Mindemellett – a jelentés szerint – a talajvíz szintje is csökkenni fog utánpótlás híján, felszíni víz hiányában.

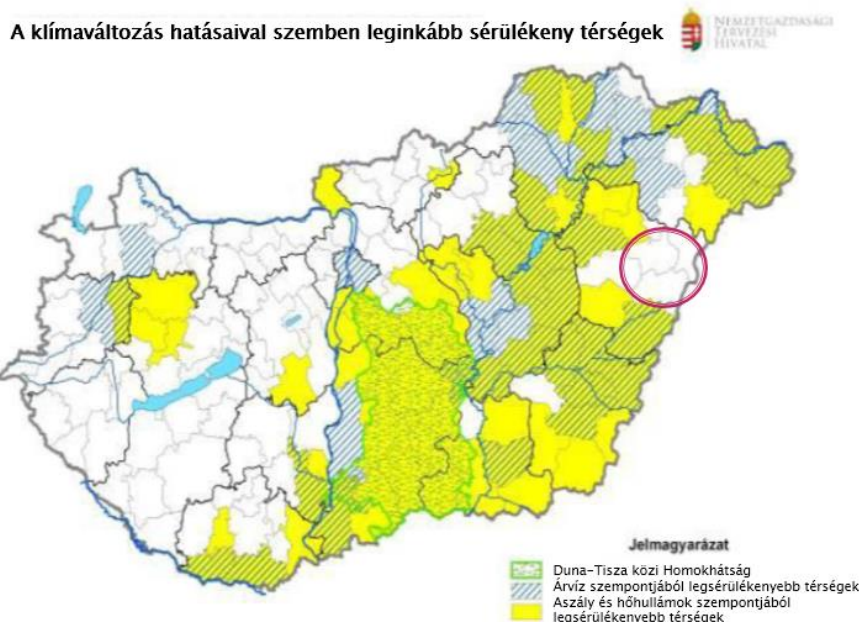
A Hajdú-Bihar megyei Területfejlesztési Program szerint a megye területe felszíni vizekben szegény, felszín alatti vizekben gazdag. Klímaváltozás szempontjából pedig fokozottan sérülékeny, folyamatosan nő az aszályosodásnak kitett térségek aránya. Probléma a települések területén a csapadékvíz kezelése, a termőterületek belvízmentesítése, az öntözőrendszerek kiépítése, az egészséges ivóvíz biztosítása és a lakossági szennyvíz elvezetése és kezelése. A program szerint 2000 óta 55 %-kal csökkent az öntözhető területek nagysága. A megoldást a komplex vízgazdálkodás jelentené, ami kiterjedne a mezőgazdasági öntözésre, a belvízmentesítésre és tárolásra, valamint a rekreációs célú felhasználásra is. Erre nézve csaknem két évtizede elkészült az ún. CIVAQUA-terv, amely a Tiszából a Keleti-főcsatornán keresztül juttatna felszíni vizet Debrecen térségébe. CIVAQUA program biztosítaná a Tóció vízfolyás megfelelő vízutánpótlását, ezzel megoldódna az erdőpusztai tavak vízpótlása, a látóképi tározó kapacitásbővítése is.

A 2000-es évek elején kidolgozott CIVAQUA fejlesztési program elemei azonban még nem valósultak meg. Egy új projekt (Hajdúhátsági többcélú vízgazdálkodási rendszer) keretein belül kívánják ezeket pótolni. A cél Debrecentől nyugatra eső mezőgazdasági területek öntözhetőségének fejlesztése, amihez a Keleti-főcsatorna jelentene vízkészletet. A másik cél pedig a térség rendezetlen belvíz elvezetési és visszatartási problémái megoldásaképp az Ágos-völgyi tározó megépítése. A projekt tervezett határideje 2019.

A mezőgazdasági szakmáknak alacsony a presztízse, így ahhoz, hogy az ágazatot érintő célokkal szinkronban legyen, célszerű a hiányszakmák kialakulását elkerülni az agráriumban. Ezt segíti az a figyelemre méltó törekvés, hogy a Debreceni Egyetem az országban elsőként indít mesterszintű mezőgazdasági vízgazdálkodási-mérnök képzést 2018-tól. A képzés alatt a hallgatók többek között hagyományos és precíziós öntözéstechnológiáról, a vízrendezési és -minőségvédelmi feladatokról, a holtágak és vizes élőhelyek fenntartásáról tanulnak és gyakorlatot is szereznek az ehhez kapcsolódó alkalmazott hidrológiai, hidraulikai, térinformatikai, távérzékelési, adatgyűjtési és modellezési kompetenciákban.

Sérülékenység

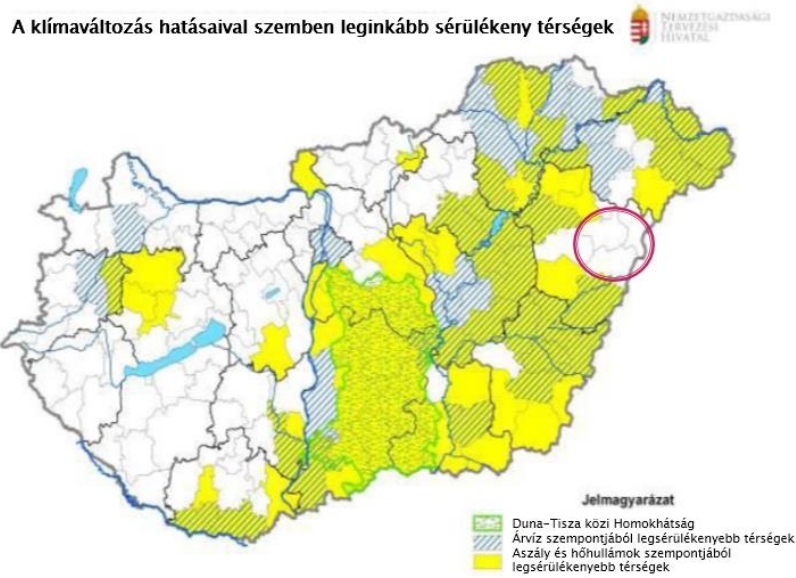
Az éghajlatváltozás tapasztalható hatásai hazánkban is eltérőek, más-más az egyes területek sérülékenysége. Az első NÉS szerint az egész Kárpát-medence fokozottan sérülékeny területnek minősül. A második NÉS anyaga külön minősíti a szántóföldi növénytermesztés, az erdőgazdálkodás, és a természetes élőhelyek klímaváltozási érzékenységét, de ezek közül egyiket sem lehet megfeleltetni az NF2020-as, ill. a NF2030-as koncepcióban is megjelenő ábrával.

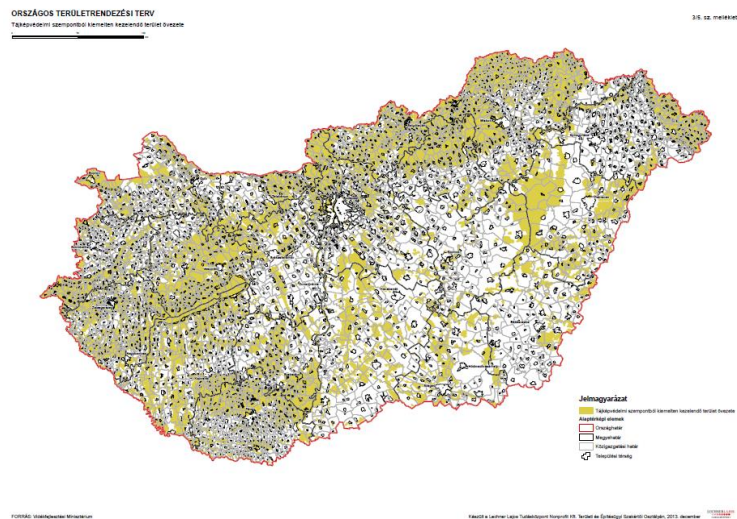
1. ábra. A klímaváltozás hatásaival szemben leginkább sérülékeny térségek

Forrás: Nemzeti Fejlesztés 2020

Komoly mértékben kifogásolható, hogy a szóban forgó ábra az éghajlati sérülékenységet a közigazgatási határok, járások szerint értékeli, márpedig egy alapvetően természetföldrajzi problémát nem lehet államigazgatási egységek kereteihez igazítani. A sérülékenység pl. nyilvánvalóan azonos szintű a Hajdúhát lösztábla teljes területén, az 1. ábrán mégis más kategóriába került az északi, mint a déli része. (Már készültek a természetes tájhatárok alapján történő minősítések is, de ez a tájképvédelemre vonatkozik (2. ábra)). Az 1. ábra tartalma nehezen hozható összhangba a NF2020-ban közölt védendő természeti térképpel is (3. ábra). Ezen kívül az 1. ábrán láthatókkal ellentétben áll az NF2020 azon megállapítása, miszerint a legsérülékenyebb a Nagykanizsa–Budapest–Tokaj vonaltól délre húzódó országrész. Az 1. ábra szerint épp a megye területén vannak kevésbé sérülékeny területek.

2. ábra. A klímaváltozás hatásaival szemben leginkább sérülékeny térségek
 Forrás: Nemzeti Fejlesztés 2020

3. ábra. Tájvédelmi szempontból kiemelt kezelendő terület övezete
 Forrás: Országos Területrendezési Terv

A növényborítottság szerepe

Az ország időjárását az uralkodó kontinentalitás mellett az óceáni és a mediterrán hatás befolyásolja. Jórészt ez a klimatikus átmenet okozza a talajok, a nedvességellátottság és a természetes növénytakaró mozaikosságát. A Kelet-Európára jellemző biogeográfiai zonalitás itt a Kárpát-medencében ér véget, és itt megy át a kontinens nyugati részén megjelenő foltszerű mintázatba. Az emiatt létrejött nagyfokú változatosság a Kárpát-medence egyik fő megőrzendő természetföldrajzi jellegzetessége, ami miatt a Pannon Biogeográfiai Régió elismerten önálló típus. Most, amikor a globális éghajlatváltozás komolyan veszélyezteti számos természetes élőhely létét, a mozaikosság előnyös adottság, mert az egyes élőhely típusok eltérő klímaérzékenysége lehetőséget nyújt a területi mintázat fokozatos átalakítására.

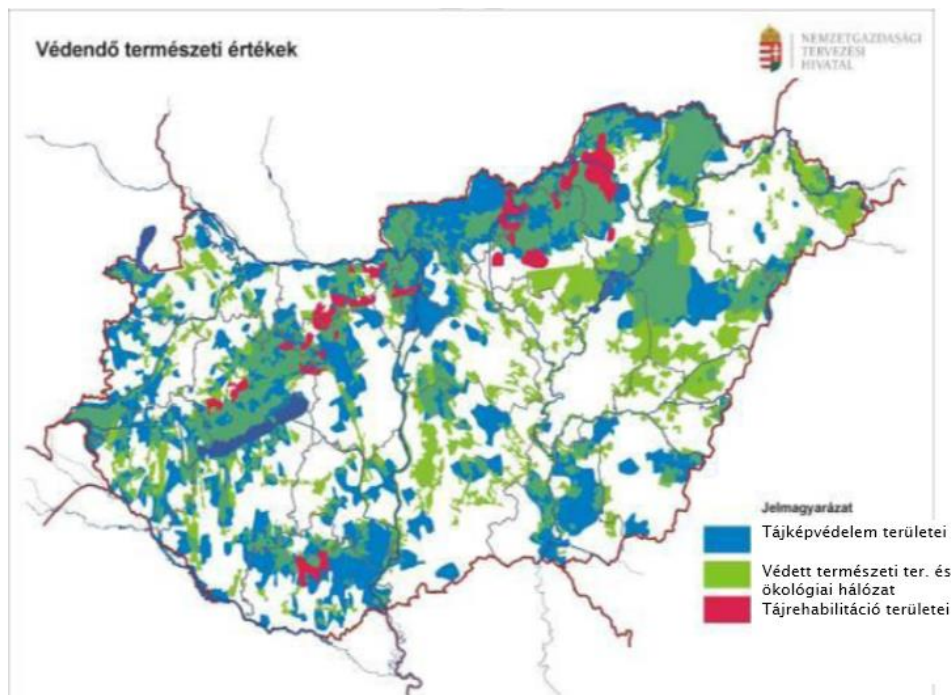
A NTS részletesen foglalkozik azzal, hogy a megváltozott életviteli szokások, a városi életforma és az ezzel együtt járó változások, igények az infrastruktúra hálózat sűrűsödéséhez, egyúttal a biodiverzitás csökkenéséhez és az élőhelyek területi felszabdalódásához (fragmentációhoz) vezettek. A nagyobb lakótér iránti igény, a szolgáltatások számának növekedése, a gépkocsihasznalet mind hozzájárultak a városperemi területek beépítéséhez, a tagoltság növekedéséhez, a tájkarakter megváltozásához. KHS adatok alapján a települési tér 2013/2014-ben az ország területének 22 %-át tette ki, ami nagyságrendileg azonos a Natura 2000 területekkel vagy az erdővel borított területek arányával.

Az éghajlatváltozás hátrányos következményeinek mérséklése tekintetében kiemelt szerepe van az erdőtakarónak, ugyanis többek között ez köti meg a szénkibocsátás 12–15 %-át. Magyarország 21 %-os erdősültsége elmarad az EU átlagától, annak ellenére, hogy az erdőterület az utóbbi években a NF2020 és NF2030 szerint is folyamatosan nő. A Nemzeti Tájstratégia szerint Hajdú-Biharmegyében – területének északkeleti részét leszámítva – 10 % alatti az erdőfedettség, aminek növelése – tekintettel a Hortobágyra, valamint a Hajdúhát kiváló szántóföldi adottságaira –, nem is várható, és nem is indokolt. Az erdősítést, a zöldfelület-gazdálkodást a megyében a települési környezetre kell koncentrálni, a közvetlen élettér életminőségét itt lehet jelentősen javítani. Erre a speciális megyei helyzetre a NF2020 és NF2030 sem nem tér ki, az erdősítést általános gyógymódnak tüntetik fel, noha nyilvánvaló, hogy a megye ma is, és a jövőben is fában szegény országrész marad.

Tájstratégia

Az NTS – a többi stratégiával, koncepcióval ellentétben – konkrét célokat, feladatokat határoz meg kormányzatra, önkormányzatokra, civil szervezetekre és kutatóintézetekre lebontva. Az Európai Tanács elvárása ugyanis a tájleltár készítése, és a tájak változásairól nyilvántartás vezetése. Az NTS ennek az elvárásnak

tesz eleget, mégpedig úgy, hogy átfogó célként nevezi meg a táji adottságokon alapuló felelős tájhasználatot, mely megvalósulásához olyan horizontális elveket is kapcsol, mint a természeti erőforrások és kulturális örökségek védelme, a takarékos területhasználat és az éghajlatváltozáshoz történő alkalmazkodás. Kiemelt célként jeleníti meg a tájidentitás növelését, a társadalmi részvételt, és az oktatásba való beépítést. Feladatként jelenik meg többek között a nyilvántartások adatainak fejlesztése, komplex táj kutatások, a tájhasználat felülvizsgálata, klímabarát, értékőrző települési modell kialakítása, a Nemzeti Alaptanterv felülvizsgálata és képzési programok szervezése. A tájstratégia céljainak megvalósítását az is nehezíti, hogy még kidolgozás alatt áll egy olyan komplex tájértékelési módszer, amely kellő mértékben tükrözi az ágazati érdekeket, az erdészettől az idegenforgalomig.

4. ábra. Védendő természeti értékek
Forrás: Nemzeti Fejlesztés 2020

A fejlesztések pénzügyi kerete

A fejlesztések megvalósításához a legnagyobb támogatást az Európai Uniótól kapjuk, operatív programokhoz (KEHOP, VEKOP, GINOP, MAHOP) kapcsolódóan. A 2020-as koncepció szerint 2007–2013, míg a 2030-as koncepció sze-

rint 2007–2014 közötti évekre vonatkozik az aktuális pénzügyi keret, ez az eltérés azért is érdekes, hiszen 24,9 milliárd euró összegről szól a támogatás, és lényeges, hogy pontosan hány évre is szól. Nem megnyugtató az sem, hogy pl. a 2018 februárjában elkészült Hajdú-Bihar megyei klímastratégia alig érinti a megvalósítás finansziális részét.

Összegzés

Mint látható, több nagyívű stratégia mutat irányt a változás felé. Ugyanakkor a Nemzeti Fejlesztés 2020 és a Nemzeti Fejlesztés 2030 és a többi stratégia között sokszor lényeges tartalmi különbségek jelennek meg. Ugyanarra az évre vonatkozó adatok térnek el egymástól a két fejlesztési tervben, vagy egyszerűen nincs szinkronban a tájstratégiával és az éghajlatváltozási stratégiákkal. Az Európai Unió által támogatott projektek közül kiemelendő a 2018 februárjában elfogadott Hajdú-Bihar megyei klímastratégia, mely dokumentum tovább részletezi a megye klímavédelmi jövőképét és célkitűzéseit, kiegészítve az eddig megjelent hazai koncepciókat, ezáltal hozzájárulhat a társadalom további bevonásához és közelebb kerülhetünk a nagyon összetett természeti probléma megoldásához.

A hazai stratégiák esetén fontos lenne annak bemutatása is, hogy Európai Unió terveivel mennyire vannak összhangban, mennyire követik az EU által kitűzött elvárásokat. Ugyanis csak akkor töltik be igazi céljukat ezek a stratégiák, ha valóban az éghajlatváltozás elleni küzdelem és fejlődés iránti igény ösztönzi a megírásukat. Ez persze igen kényes kérdés olyan területen, ahol jelentős a lemaradás, és az aktuális vállalások nem illeszkednek az uniós célkitűzésekhez, arról nem könnyű ezekben az irányadó koncepciókban szólni.

Irodalomjegyzék

Bánóczki Krisztina: *Az aktuális környezetvédelmi, éghajlatváltozási, táj- és területfejlesztési stratégiák Debrecenre vonatkozó részeinek összehasonlító elemzése*, Környezet és energia, 2018 –

[https://megujuloenergiapark.hu/userfiles/files/Program-1\(3\).pdf](https://megujuloenergiapark.hu/userfiles/files/Program-1(3).pdf)

Gyulai Iván: *Fenntartható fejlődés és fenntartható növekedés*, Statisztikai Szemle, 91. 8–9. 797–822 (Megtekintés: 2017.10.14.)

Hajdú-Bihar megyei Területfejlesztési Program Stratégiai Programrész 2014

https://www.hbmo.hu/webdocs/Files/Portal/HB_Strategiai_Program.pdf (Letöltés: 2017.11.17.)

KSH Statisztikai Tükör (Megtekintés: 2018.04.30.)

Második Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia 2014–2025

http://www.kormany.hu/download/f/6a/f0000/N%C3%89S_2_strat%C3%A9gia_2017_02_27.pdf (Letöltés: 2017.09.05.)

Nemzeti Éghajlatváltozási Stratégia 2008–2025

<http://nakfo.mbfisz.gov.hu/sites/default/files/files/nes080214.pdf> (Letöltés: 2017.09.05.)

Nemzeti Fejlesztés 2020

[http://www.kormanyhivatal.hu/download/9/9b/60000/Nemzeti Fejlesztés 2020 - Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció.pdf](http://www.kormanyhivatal.hu/download/9/9b/60000/Nemzeti_Fejlesztés_2020_-_Országos_Fejlesztési_és_Területfejlesztési_Koncepció.pdf) Letöltés: 2017.09.05.)

Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció – http://www.terport.hu/webfm_send/4616 (Letöltés: 2017.11.03.)

Nemzeti Tájstratégia 2017–2025 http://www.kormany.hu/download/c/ff/f0000/Nemzeti%20T%C3%A1jstrat%C3%A9gia_2017-2026.pdf (Letöltés: 2017.11.17.)

Országos Területrendezési Terv 2013 (<http://www.terport.hu/teruletrendezes/teruletrendezesi-tervek/magyarorszag>)

Tájékoztató az új Megújuló Energia Támogatási Rendszerről (METÁR) (http://www.mekh.hu/download/1/7b/20000/mekh_metar_tajekoztato_2017jan.pdf). (Megtekintés: 2018. január 13.)

Internetes források:

<http://www.termeszetvedelem.hu/termeszetvedelmi-celkituzesek-prioritasok-natura-2000-teruleteken> (Megtekintés: 2017.10.13.)

<http://www.haon.hu/egyedulallo-mesterkepzes-a-de-n/3676188> (Megtekintés: 2017. 11.14.)

<http://www.ovf.hu/hu/futo-projektek/66d751f7-6e9f-4717-96da-78d04e791bba> (Megtekintés: 2018.05.08.)

Adalékok a közművelődés „életrajzához” és annak háttéréhez

T. Kiss Tamás

andragógus, főiskolai tanár, Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest

„Mi a közművelődés? Ön hogyan határozná meg e fogalom jelentését, korszerű tartalmát?” – kérdezte mintegy fél évszázaddal ezelőtt V. András János, a Kolozsvárott megjelenő „Művelődés” c. folyóirat főszerkesztője. A kérdést 2017-ben megismételte a kiadvány jelenlegi főszerkesztője, Dáné Tibor Kálmán is.¹

A közművelődés kifejezéssel gyakran találkozhatunk, többnyire a hivatalos, ritkábban a személyes szóhasználatban, hol tágabb, hol szűkebb jelentéssel, de voltak/vannak a történelemnek olyan szakaszai is, amikor előtagját, a köz- toldalékot éppen száműzni igyekeztek mellőle, rendszerint politikai okokból. Használata vagy mellőzése tehát nem feltétlenül a használó, vagy használni akaró szubjektív belátástól függött. Tanulmányomban a kifejezés „életrajza” kapcsán inkább a használat vagy mellőzés háttérére szeretnék rávilágítani, s nem annyira változékony jelentésére.

A nyelvészek által összeállított *Magyar Értelmező Szótár* szócikke szerint, a köz-, ősi előszó. Lehet – ‘személyeket, dolgokat elválasztó tér’; ‘keskeny utca’: *Andor köz*; ‘két folyó közti terület’: *a Duna–Tisza köze*; de lehet ‘a nagy közösség’: *a köz érdeke*; ‘kapcsolat’: *a két dolognak sok köze van egymáshoz*; vagy összetételek előtagja, ‘általános; a közösségre tartozó’: *közmondás, köznyelv; közérdek, középület, közoktatás*; ‘közbülső’: *közfal* jelentésben.² Számunkra most ez az utóbbi jelentése a lényeges.

A közművelődés kifejezés, a közhivatal, közbirtok, közteherviselés, közadakozás, közbenjárás, közbecsülés, közboldogság, közjó stb. szóhasználatokhoz képest később jelenik meg, és csak lassan válik ismertté. A fogalom megszületése, annak folyamatos formálódása a közoktatás megjelenéséhez, annak mind szélesebb körű, és egyre differenciáltabb intézményesüléséhez köthető. Az

---

¹ Dáné Tibor Kálmán: Hét évtized a közművelődés szolgálatában. Művelődés. Közművelődési havilap, Melléklet, 2017.4. Művelődés 70. 2017. 4. 7.

² Magyar Értelmező Kéziszótár, Szerkesztette: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. 785–794., <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar.../koz-F2D070>. /Letöltve, 2018.06.18./)

1771-i első, majd az 1806-i második *Ratio Educationis* szövege tartalmazta a „köz” művelődését megalapozó népoktatás értékét és fontosságát, mikor ezt mondta: „Az ifjúság tanítása, és az egész tudományos kör elrendelése minden erkölcsösebb nemzeteknél oly fontosnak vétetett, hogy ezekben hinnék nyugodni a tartományok *közboldogságát*.”³

„Népoktatási intézményeket kizárólag egyes *hitközségek* [egyházi testületek, közösségek] tarthattak fenn, amíg azokat Mária Terézia idején a polgári hatóságok ügykörükbe nem vették. A *polgári községeknek* iskolafenntartó jogát és kötelességét azonban csak az 1868. XXXVIII. törvény szabályozta végérvényesen. Ennek alapján hazánkban községi népiskolát köteles minden község felállítani...”⁴

Eötvös József kultuszminiszter a népoktatást – arra az *educatio nationalis* (nemzeti nevelés-*népnevelés*) kifejezést használva – szélesen értelmezte. Az egész nép (társadalom) és a magyar állam közös, vagyis *közoktatási* ügyének tartotta. A népoktatás részének tekintette a felnőttekkel való foglalkozást (különös tekintettel az analfabéták megtanítását írni, olvasni) és az *értelmiségnek, a köz érdekében kifejtett aktív felelősségvállalását* is. A Magyar Tudományos Akadémia által rendezett Kazinczy Ferenc emlékünnepegyén tartott beszédében az ünnepeltről kiemelte, hogy „azon férfiú, ki személyes érdekeit elhanyagolva, egész életét csak a *köznek* szentelé.” A minisztersége alatt született 1868. XXXVIII. tc-el kapcsolatban, a nemzet nagyjairól tartott valamennyi emlékbeszédében és ünnepi beszédeiben kiemelten hangsúlyozta a „közjónak”, az „olvasóközönségnek”, a „nemzet művelődésének” segítségét, fontosságát,⁵ Kornis Gyula szerint „megalapozva ezzel az újabb magyar közművelődés ügyét.”⁶

A kultuszminiszterek sorában elsőként Trefort Ágoston használta a közművelődés szót. „A közoktatás teendőiről” címen tartott beszédében mondta: „A *közművelődési* célokra előirányzott összeg nem tér el jelentékenyen attól, a mit a tisztelt ház a múlt évben e célra megszavazott. Sértés volna a tisztelt házra nézve, ha e célok fontosságáról itten beszélni akarnék. E téren sok a tenni való: de

³ Benkóczy Emil: Pyrker első magyar tanítóképzője. Az Egri Érsek R.K. Tanítóképző Centenáriumára. Adatok a Magyar Tanítóképzés Történetéhez. Eger, Az egri Érsek Liceumi Könyvnyomda Nyomása, 1928. 17.

⁴ Pedagógiai Encyclopedia különös tekintettel a népoktatás állapotára. A neveléstudomány szótára. Segédkönyv tanítók, nevelők, szülők és iskolai előjárók számára. Szerkesztette: Veredy Károly. Budapest, Az Athenaeum R. Társulat kiadása, szerkesztő kiadása. é.n. 221.

⁵ B. Eötvös József: Emlék- és ünnepi beszédei. Második bővített kiadás. Budapest, Kiadja Ráth Mór, 1886., 111, 124, 262, 319, 382.

⁶ Kornis Gyula: A magyar közoktatásügy. Magyarok a kultúráért. Szerkesztette: Dr. Lukács György nyug. miniszter, orsz. képviselő. Budapest, A Magyar-Francia Kultúrliga Kiadása. 1929. 222.

itt is szemmel kell tartani az ország pénzügyi viszonyait és sokat a jövőre bízni.⁷ Csáky Albin kultuszminiszteri programbeszédében a közművelődés kifejezés gyűjtő fogalomként jelenik meg. „Már most összefoglalva egy keretbe *közművelődésünk* egészét, nem tehetem, hogy ezen alkalommal és ezen helyről hálás kegyelettel ne emlékezzem meg hivatali elődömről: Trefort Ágostonról...⁸”

A századforduló éveiben a közművelődés értelmezésében – gyakorta Eötvösre hivatkozva, aki szerint a „kultúra érdekeit társadalmi úton kell első sorban művelni, minden centralistikus áramlatok daczára...” – megjelenik a University Extension eszméje és kísérletek történeke meghonosítására is. Schneller István – teológiai és bölcsészdoktor, az *MTA* tagja, 1918–19-ben a kolozsvári egyetem rektora – írja: „az U.E.-t [University Extension] közvetlenül előkészítő sorozatos előadásokkal is találkozunk, hogy nevezetesen Pozsonyban már a 80-as évek elején és ez évben is egyesek vállalkozása útján tartattak ilyen előadások, hogy Baross Gábor által szervezett országos bizottság a gyári munkásnép számára rendszeresítette a sorozatos előadásokat: utalok arra, hogy az eszmék szolgálatában lelkesen fáradozó kultúrpolitikusunk... György Aladár *közművelődési csarnokok* létesítésével igyekszik Baross Gábor örökét biztosítani s azt nemcsak egyes napokra (ünnep- és vasárnap) hanem a munkások egész életére kihatóan gyümölcsözővé tenni...⁹”

A 19. század végén, a 20. század legelején már számos szervezet nevében szerepel a közművelődés, működésük terepüként pedig egész országrészt jelöltek meg. Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (1882), Nyitra székhellyel, 14 szervezettel, Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (1885), Kolozsvár székhellyel, 31 szervezettel, Dunántúli Közművelődési Egyesület (1890), Budapest székhellyel, 5 szervezettel, Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület (1903), Szeged székhellyel, Alföldi Magyar Közművelődési Egyesület (1911), Budapest székhellyel.¹⁰ Az 1908 óta működő Országos Közművelődési Tanács, (a népi kalendáriumokra emlékeztetően) *Vasárnapi Könyv* címen hasznos tudnivalókat, gyakorlati tudásokat tartalmazó, ismeretterjesztő képes hetilapot (kiadványokat is) jelentetett meg több évtizeden át. Ugyanakkor teret nyer a nép művelésére utaló *népművelés*, *népművelő* kifejezés is.

⁷ Trefort Ágoston: Emlékbeszédek és tanulmányok. Budapest, 1881. In. T. Kiss Tamás: A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993). Budapest, Eötvös Alapítvány – Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 1993. 193.

⁸ Gróf Csáky Albin: Programbeszéd a Képviselőház 1889. május 20-i ülésén. In. T. Kiss Tamás: A magyarországi kulturális minisztériumokról. i.m. 199.

⁹ Schneller István: Pedagógiai dolgozatok. Első kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1890. 273–274.

¹⁰ Bajza József: Magyarország tudományos és irodalmi társulatai. Közművelődés, 1924. I. évfolyam, 10. szám. 415.

1906-ban indul a *Népművelés* (majd *Népművelés*) folyóirat a Franklin-Társulat kiadásában. 1912-ben a folyóirat címet és kiadót változtatott. Néhány évig (1912-1914) *Új Élet* a főcím, a *Népművelés* alcímként szerepel, évfolyamjelzés viszont folyamatos maradt. Később *Népművelés* a főcím, és *Új Élet* alcím került a lapra. Kiadó a Rózsavölgyi és Társa, egészen 1918-ig.

Az University Extension eszméje is közrejátszhatott abban, hogy megjelenik a közművelődés önálló, sőt lényegi részének tartott *szabadoktatás/szabadtanítás*. A szó nyitottságra utal! Apponyi Albert kultuszminister támogatta a szabadoktatást, segítette a Pécsen 1907-ben tartott szabadtanítási kongresszus megrendezését, a konferencia eredményétől azonban megriadt. A kultuskormányzat riadalma olyan mértékű, hogy az 1920-as évek kultuszminisztere, Klebelsberg Kuno, még 1924-ben is emlegeti Pikler Gyula és Jászi Oszkár szélsőséges szabadelvű szellemiséget képviselő előadásait, melyek – szerinte – nemcsak a forradalmakhoz, de Trianonhoz is hozzájárultak.¹¹

Wlassics Gyula kultuszminister, 1912-ben a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének* közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszédében már részletesebben is beszél a *közművelődésről*, szól annak jelentőségéről. Kifejti az *egyén* (személy) és a köz szerves kapcsolatának lényegét: „mert úgy vagyok meggyőződve, hogy a magyar közművelődés nemzet- és államfenntartó munkájából mindenkinek rendes hatáskörén túl is ki kell vennie részét, de különösen teljes lelkesedéssel, illő elfogulatlansággal és bátor meggyőződéssel kell szolgálnia a közművelődés ügyét annak, kit a sors hosszabb időn át a magyar közművelődési ügyek első hivatalos és felelős munkásává rendelt és a kinek erkölcsi felelőssége is fennáll a nemzet előtt ma is mindazért, a mit a magyar közművelődés hivatalos szolgálatában tett.”¹²

Wlassics beszédében megpróbálta körvonalazni a közművelődés mibenlétét is. „Sehol még közművelődés nagygyá nem lett, mely nem egy népösszesség, egy nemzet erejében bírta forrásait. Nagyszabású közművelődés politikát egy ember, legyen a legmagasabb fokon, legyen a jók legjobbika és bírja a hatalom minden eszközeit, vagy bármely lelkes csoport nem valósíthat meg. A nemzet összereje, összhangzó munkájának gyümölcse lehet ez csak. Azért kell felkarolnunk minden intézményt nemcsak az oktatás és nevelés, hanem az anyagi közművelődés minden ágában is, mellyel hazánk nagyobb vidéki városaiban a közművelődési elemek erejét fokozhatjuk és szaporítjuk... Nálunk nagyon uralkodnak a kizárólagos természetű vélemények és nemcsak a közélet, hanem...: a közművelődés területén is. Egyszer az egyik jelszó kizárólagosságára esküszünk, másszor a másik jelszó zárja ki amazt. Egyszer az egyik iskolafaj a csodatévő hatalom,

¹¹ Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Budapest, Az Athenaeum Kiadása, 1927. 52.

¹² Báró Wlassics Gyula elnöki megnyitó beszéde. In. T. Kiss Tamás: A magyarországi kulturális minisztériumokról. i.m. 203.

másszor a másik. Pedig valamennyi iskolafaj együtt sem elég a nagy feladatok betöltésére, ha ismét kizárólagosan minden eredményt a felnőtt társadalom szenvedőlegesen nyugalommal csak az iskolától vár.” Wlassics Gyula szerint *a közművelődés „... a szellemi szabadság területe. A kultúra a versenyképesség területe. Itt védővámokat nem lehet felállítani. Itt a szellem ereje megy hódító újtára. Hatalommá itt csak a műveltség fajsúlya, ereje, mélysége és terjedelme lehet.”*¹³

A 19. századi „békebeli Monarchiában” liberális elveken nevelkedő Klebelsberg Kuno kultuszminiszter, aki megriadt a pécsi Szabadtanítási Kongresszuson előadást tartó Pikler Gyula és Jászi Oszkár előadásától, megszüntette az *Országos Szabadoktatási Tanácsot*. Létrehozott egy *központi intézményt*. 1922-ben megalakította az *Iskolánkívüli Népművelés Országos Bizottságát*, a törvényhatóságok pedig Népművelési Bizottságokat alakítottak. Nem szűnt meg az 1908-óta működő *Országos Közművelődési Tanács*, működtek a területi közművelődési egyesületek is! A Tanács, *Közművelődés* címen, 1924-ben, a kultuszminisztérium államtitkára, Czakó Elemér szerkesztésében folyóiratot jelentetett meg. A kiadvány tárgya a nemzeti önismeret, művelődés és tudományos intézmények ismertetése, könyvek és folyóiratok szemlézése, iskolán kívüli népművelés és a határainkon túl lévő magyarság kultúrájáról való tájékoztatás. A folyóirat egy évet él, összesen tíz száma jelenik meg.

A Klebelsberg-féle kultúrpolitika a közművelődést a mindenkori kormányzati érdek alapján, taktikusan értelmezte. A miniszteri szűk alkalmazás jele, amikor megalakította a magyar kormány által, Károlyi Mihály elkobzott birtokaiból létesített *Nemzeti Közművelődési Alapítványt*, amelynek segítségével megvalósította a népiskolai és egyetemfejlesztési programját. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) költségvetésének tárgyalásakor, 1925. november 25-én, a Nemzetgyűlés előtt tartott beszédében viszont a kulturális élet valamennyi területét és ágazatát a fogalom alá rendelte.¹⁴ Klebelsberg aktuálpolitikai értelmezését igazolja az is, hogy jöllehet 1922-ben megszüntette az Országos Szabadoktatási Tanácsot, a liberális színezetet nem nélkülöző *Közművelődési Tanács* előtt jelentette be az iskolán kívüli népművelési *törvény* megalkotásának szükségességét. A miniszteri szándék azonban nem valósult meg. Négy évvel később, 1928-ban a III. Egyetemes Tanügyi Kongresszuson ismét elhangzik, hogy szükség lenne az iskolán kívüli népművelési törvényre, de meghozatalára sem akkor, sem az 1930-as években nem került sor.¹⁵

¹³ Uo. 204–205.

¹⁴ Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. i.m. 537–555.

¹⁵ T. Kiss Tamás: A felnőttoktatás törvénybe foglalásának kísérleteiről, a közművelődési törvény megalkotásáig. In. Művelődéstörténet. Tanulmányok és kronológia a magyar nép művelődésének, életmódjának és mentalitásának történetéből. II. Szerkesztette: Gelencsér Katalin. Budapest, Magyar Művelődési Intézet-Mikszáth Kiadó, é.n. 703–723.

Hóman Bálint kultuszminiszter a közművelődés komplexitását, plurális szerkezetét, a *homogén nemzetnevelés* fogalmára változtatja. A képviselőház 1933. május 31-i ülésén tartott beszédében a következőket mondja: „A nemzetnevelés problémáját taglalva, úgy látom, hogy a XIX. század specializáló irányával szemben korunk feladata a *nemzeti élet szintézisének megteremtése*. Minden értéket egységbe kell foglalnunk, de ez a szintézis nem formalisztikával, nem szabályokkal, hanem csak szelekcióval és neveléssel történhetik.”¹⁶

Az 1940-es évek első felében a közművelődés szó eltűnik a napilapok és folyóiratok hasábjairól. Keresztúry Dezső kultuszminiszter időszakában a „köz” előszót a „szabad” előszóval kezdődő, *szabadművelődés* váltja fel.¹⁷ Az új elnevezés/irányzat Karácsony Sándor nevéhez kötődik, aki szerint a szabadművelődés: demokrácia, a felülről központilag diktált „iskolán kívüli népművelés” megszüntetése. Megalakult az Országos Szabadművelődési Tanács. A Tanács szakmai folyóirata 1947 és 1948 között *Új Szántás* címen jelenik meg. Helyi szinteken is megszerveződnek a viszonylag autonómiával rendelkező Szabadművelődési Tanácsok. Keresztúryt váltó, kommunistákkal erősen szimpatizáló Ortutay Gyula kultuszminiszter, az alulról kell építkezni jelszó, a „virágozzék minden virág” szemlélet jegyében, jelentős előnyöket biztosított a szovjet hadsereg által megszállt, Magyarországon mindinkább teret nyerő kommunista eszmeáramlatnak,¹⁸ melynek orgánuma a *Szabad Nép* napilap. A Magyar Kommunista Párt (MKP) meghirdeti a kulturális forradalmat. „Holnapra megforgatjuk az egész világot...” – skandálja hittel és őszinte lelkesedéssel Magyarország fiatal nemzedékének egyik szűk, de radikális csoportja. A fiatalok őszinte tenni akarása azonban becsatornázódik az MKP tejhatalomra törő törekvéseibe, amely ideológiai-politikai és kulturális testet ölt az 1949-ben megfogalmazott Alkotmányban. A Magyar Köztársaság elnevezése Magyar Népköztársaságra változik. A „szabad” előszó helyét mindinkább a „nép” előszóval kezdődő kifejezések váltják fel: *népköztársaság, népbíróóság, néphadsereg, népgazdaság, népnevelő, népnevelés* stb.

Az új világ megteremtéséhez elengedhetetlenül szükséges a magyar nép (át)nevelése. A kultúrpolitikai törekvés nem új. Klebelsberg is úgy vélte, hogy „a politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúrdemokrácia nem készíti elő. Csak olyan nemzetnek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk.”¹⁹ Vagyis

¹⁶ Hóman Bálint: *Művelődéspolitikai*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1938. 103.

¹⁷ *Dokumentumok a szabadművelődés történetéhez (1945-1949)*. A kötetet összeállította és a bevezetőt írta: Dancs Istvánné. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.

¹⁸ Durkó Mátyás: *A felnőttnevelés és szabadművelődés Karácsony Sándorra emlékezve*. Hajdú-Bihari Napló, 1991. 10. sz., T. Kiss Tamás – Tibori Timea: *Az önépítés útjai*. Durkó Mátyás munkássága. Szeged, Belvedere Kiadó, 2015.

¹⁹ Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. i.m. 365.

neveléssel kell (demokráciára, szocialistává) „érlelni” a népet! A nép át/nevelésre vállalkozik a Révai József népművelési miniszter nevével fémjelzett – „tartalmában szocialista, formájában népies” – kulturális forradalom programja. Hatékony eszköz: a tömegrendezvény és az új (szocialista) embertípus megteremtését előmozdító, a termelést közvetlenül fokozó, a szocialista munka/erkölcsöt kialakítani hivatott „műfaj”, a „csaszтусka”. Fontos alapintézmény a *kultúrotthon*.

Az 1956 októberében kirobbant forradalmat követő – a Kádár János nevét viselő, egészen 1989-ig tartó – korszakban megmarad a *népművelés* kifejezés, hiszen az MSZMP 1958-as, új kulturális politikája értelmében továbbra is fontosnak tartotta a nép nevelését, mert annak elhanyagolásában látta a forradalom kitörésének egyik okát. A kommunista párt ragaszkodott a kulturális forradalom folytatásához, de már „tartalmában szocialista, formájában realista” tematikával. Meghirdetésre került a szubjektív megítélésnek kitett, a megengedő liberalizmus és a tolerancia alapján álló, nem pedig a szellemi partnerek autonómiájának, szabadságának elismerésén nyugvó „kontúrталanságot” biztosító *3T: támogatás, túrés, tiltás*. A nemzetközi feltételrendszer közegében a tiltás egyszerre volt hivatva a kulturális folyamatok „kézben tartásának” demonstrálására, s ezzel paradox módon, éppen a legnagyobb szabadságfok biztosítása, de egyben a fennmaradt politikai ortodoxiak követelményrendszerének érvényesítése is.²⁰ Az 1956-i forradalomban aktív részt vállaló, „bűnös” *Népművészeti Intézet* helyett létrehozták a *Népművelési Intézetet*, az 1960-as években pedig meghirdették a népművelés alapintézményének tartott *kultúrotthon építési programot*. A korszak szemléletére jellemzően – továbbra is tömegrendezvényekben gondolkodó szemlélettel, központilag megrendelt títusterv alapján – számos, csupán nagyteremmel rendelkező intézmény épült az országban.²¹

Az 1960-as években a Népművelési Intézet szaklapot alapított. A *Népművelési Értesítő* című folyóirat azonban az 1970-es évek közepén megszűnt. Megmaradt viszont az 1954-től, havonta megjelenő szakmai folyóirat a *Népművelés*, amelyet 1989-ig, a rendszerváltásig kiadtak. Az 1960-as években kezdetét vette, és mindinkább intézményesült a szakemberképzés valamennyi tanítóképzőben és tanárképző főiskolán, sőt két egyetemen (KLTE – Debrecen, és ELTE – Buda-

²⁰ T. Kiss Tamás: Fordulatok-folyamatok. Fejezetek a magyar kormányok kultúrpolitikájáról 1867–2000. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2002. 63., Eörsi László: A három „T” kultúrpolitikájáról. Világosság, 2008. 11–12. sz., 73–96.

²¹ T. Kiss Tamás: A népnevelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből. Budapest, Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete - Új Mandátum Könyvkiadó, 2000. 67.

pest) is,²² segítve az alapvetően kultúrotthonokban-művelődési házakban dolgozók képzését és továbbképzését. A szakképzés azonban kimunkálatlan maradt, innováció hiányában túlélésre törekedett. „Megújulásait” jelzik az oklevélben beírt, végzettséget igazoló elnevezések: népművelő, közművelődési- és népművelési előadó, majd a rendszerváltás (1989/90) után művelődésszervező, művelődési (kulturális) menedzser. A felsőoktatásban bevezetett bolognai szerkezetben a rövid életet megélt andragógus BA (Bachelor of Arts) képzést – melynek egyik szakiránya volt a művelődésszervező – felváltotta a közösségszervező szak.²³ Az 1950-es évek, „fényes szelek” radikális baloldali generációját, a „68”-as nemzedék” új baloldali radikalizmusa követte. Gyarapodtak az alulról induló, spontán kezdeményezések (különösen a beat-zenekarok köré szerveződő rajongók táborai, az ifjúsági klubok, amatőr alternatív művészek és művészeti csoportok tevékenysége) is. A jelenségek arra készítetik a hatalom kultúrpolitikáját, hogy – hasonlóan, mint az 1950-es években – megpróbálja azokat saját rendszerébe bevonni, integrálni.²⁴

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1974. március 19–20-i ülésén úgy döntött, hogy bevezeti a *szocialista közművelődés* fogalmát. Az állampárt ideológusai, az értelmiség meghatározó személyiségei is egyetértettek a népművelésről közművelődésre váltással. Számos kiadvány és sok jeles (felsorolva is terjedelmes helyet elfoglaló) személyiség által jegyzett tanulmány jelenik meg ebben az időszakban. A szerzők támogatják a kommunista párt kultúrpolitikájában jelentkező „változást”.²⁵

A népművelést közművelődésre cserélő kultúrpolitika ugyanis azt sejtette, hogy megszűnik a nép „felülről” történő művelése, helyette a köz „alulról” történő kezdeményezése lesz a meghatározó. A központi irányítás helyett a decentralizáció válik majd döntő tényezővé. Herman István filozófus, és a közművelő-

²² T. Kiss Tamás: A népnevelőtől a kulturális menedzserig. i.m.; T. Kiss Tamás – Tibori Tímea: Az önépítés útjai. Durkó Mátyás munkássága. Szeged, Belvedere Kiadó, 2015.

²³ T. Kiss Tamás: A népnevelőtől a kulturális menedzserig. III. Közművelődési Nyári Egyetem. Szeged, 2001. június 26–28. Az elhangzott előadások gyűjteménye. Szerkesztette: Török József. Szeged, Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ, 2001. 7-18., T. Kiss Tamás: Foglalkozás, szakma, hivatás. Kultúra és Közösség, 2002. II. sz. 103-114.o., T. Kiss Tamás: A népművelőtől az andragógusig. Zempléni Múzsá, 2008. tavasz, 37–44.

²⁴ T. Kiss Tamás: Álmodások. Vasutas Központi Képzőművészeti Szabadiskola. Budapest, Kulturkapu Kft. 2018.

²⁵ A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Válogatott dokumentumok gyűjteménye. Budapest, Országos Közművelődési Tanács, 1976., Közművelődési kézikönyv. Szerkesztette: Füleki József, Herczeg Ferenc. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977.

dés értelmezésével megbízott munkacsoportja azonban nyíltan megfogalmazta – ezzel szűk ideológiai keretek között tartotta/szorította a gondolkodást és a működtetést – hogy a szocialista „közművelődés [nem más, mint] a különböző irányú társadalmi szükségletek fejlődése folytán, a kulturális forradalom kiteljesedése.” Vagyis továbbra is napirenden maradt a nép szocialista át/nevelése, csak más szerkezetben és módon. A definíció szerint: ...a szocialista közművelődés a jelenlegi társadalmi, politikai és kulturális viszonyaink között kialakuló, a meglévő művelődési igényszintekre épülő, a szocialista társadalom fejlődésének érdekeit, a kulturális forradalom és az egyén önkifejtését egyszerre szolgáló iskola melletti és iskolán, valamint szakképzésen túli, önkéntességet és tudatos-ságot feltételező, állandó, nevelő, művelő, személyiségformáló tevékenység, amely a társadalom tagjai részéről a társadalom tárgyiasodott tudásának megszerzésére és saját személyiségük (képeségeik, tulajdonságaik) sokrétű kiteljesítésre irányul.²⁶

A kormányzat és az uralkodó ideológia által jóváhagyott szocialista (átnevelő) közművelődés, állami szintű megvalósításához (anyagi feltételeket is biztosító) törvényre volt szükség.

A Közművelődésről szóló, 1976. V. Tc.-t, Pozsgay Imre kulturális miniszter előterjesztésében, 1976 októberében a Parlament elfogadta. Érdekességként jegyezhetjük meg, hogy a Kossuth Könyvkiadó, (a közművelődési törvényhozás évében) 1976-ban kiadott *Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon* című lexikonban a közművelődés szó csak fejezetcímként és nem címszóként szerepel.²⁷ A törvény jellegzetessége volt, hogy a szocializmust, a szocialista emberideált helyezte a középpontba, ennek megfelelően a közművelődést is ennek az eszmének a szolgálatába állította. Tartalma általános jellegű, nem tért ki több lényeges kérdésre, mint például a kulturális javak védetté nyilvánítására, a könyvtár szerepére, a régészeti védelemre, a muzeális intézmények feladatára. Foglalkozott az oktatási, közművelődési intézményekkel és a közművelődés irányításával. A kultúrpolitika irányítójaként egyértelműen és kizárólagosan az államot határozta meg.²⁸

Az MSZMP KB határozata és a közművelődési törvény megjelenése maga után vonta új szervezetek megalakítását, a meglévők elnevezéseinek megváltozását. Létrejön 1974-ben az *Országos Közművelődési Alap. A Népművelési Inté-*

²⁶ A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. i.m. 66., 71.

²⁷ Kulturális intézmények és szervezetek Magyarországon. Lexikon. Főszerkesztő: Bíró Vera. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976.176.

²⁸ Szocialista közművelődés. Szöveggyűjtemény. Válogatta és szerkesztette: Ács Ferencné. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1980., Vitányi Iván: Vitairat a mai magyar művelődésről. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983., Országos Közművelődési Tanácskozás 1984. Összeállította és szerkesztette: Fodor Péter, Kormos Sándor. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó, é.n.

zet közművelődési folyóiratoként kerül kiadásra a *Kultúra és Közösség*, amely rendszerváltás után, egymást váltott kiadók segítségével, napjainkban is megjelenik. A törvény szellemében tarthatatlanná vált a Népművelési Intézet léte és elnevezése. Az Intézetből 1980-ban kivált Művelődéskutató Osztály önálló Művelődéskutató Intézetté alakult, majd 1986-ban a Művelődéskutató Intézet és a Népművelési Intézet összevonásával létrejön az *Országos Közművelődési Központ*. Megalakul az *Országos Közművelődési Tanács*, a főhatóságnál pedig a *Közművelődési Koordinációs Titkárság*, amely megalapítja a *Belföldi Közművelődési Ösztöndíjat*. A szakmai munkákat megjelentető kiadó pedig felveszi a *Műzsák Közművelődési Kiadó* elnevezést, amely a rendszerváltás után *Vita Kiadó* néven még rövid ideig működik.

A *szocialista közművelődés* kapcsán az 1980-as évektől a szocialista jelző egyre több kérdést fogalmaz meg. Például: Mit jelent a szocialista életmód? Mit tartalmaz a szocialista szórakoztatás és szocialista módon való szórakozás? Mitől szocialista egy közösség, brigád?... A kérdésekre nem érkeztek elfogadható magyarázatok!²⁹

Az 1976. V. sz. törvény, amely alapvetően az állam és a közművelődés viszonyát tisztázta, viszonylag hosszú ideig maradt hatályban. Alapvető módosítására a Magyar Szocialista Párt – Szabad Demokraták Szövetsége (MSZP-SZDSZ) koalíciós kormány Művelődési és Közoktatási Minisztérium vezetője, Magyar Bálint időszakában, az 1997. évi CXL. törvénnyel került sor. Az új törvény meghatározta az állam és az önkormányzatok felelősségvállalásának mértékét és a közművelődési intézmények tulajdonát, tulajdonosait. Konkrét célokat fogalmazott meg, kitért a civil szféra fontosságára, szerepvállalására. Megfogalmazta az egyének és a civil közösségek művelődéshez való jogát. Fontos célja volt a pénzforrások arányos elosztásának meghatározása.

A rendszerváltás utáni évtizedekben, a folyóiratokban és napilapokban a *közművelődés kifejezés* használata észrevehetően csökken, és egyre ritkábban fordul elő a kultúrpolitikai narratívákban is. Helyét mindinkább a *nemzeti, művelődési, emberi erőforrás fejlesztés* szavak foglalják el. Az *Országos Közművelődési Központ* nevéből 1992-ben kerül ki a közművelődés szó, létrejön a *Magyar Művelődési Intézet*, amely 2008-ban *Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátusra* változik, majd 2013-ban *Nemzeti Művelődési Intézet* lett. 2016-ban jogutód nélkül megszűnik, pontosabban átkerült az *NMI Művelődési Intézet Nonprofit Kft.*, Lakitelken működő Alapítvány kizárólagos tulajdonába.

A *közművelődés gyakorlata* is sokat változik, melyet jelez a „köz” előszó kétirányú bővülése/alakulása/alakítása is. A változás egyik iránya a közösségi művelődés fontos alapintézményei – a művelődési házak – mellé felzárkózó

---

²⁹ T. Kiss Tamás: Válságok és váltások. 360⁰ Közművelődés Csongrád Megyében, 1986. 1.sz. 7–38. In. T. Kiss Tamás: *Át/Menetek, Kultúra és közösség*, 2015. II.sz.12–20.

közösségi házak és civil közösségek viszonylag jól körülhatárolható világa jelenti. A másik irányt egy táguló látványvilág képviseli: a *tömegrendezvény*. A jelenséget nemcsak a statisztikák, hanem a napi hírekben is szaporodó programok, a különféle gasztronómiai és hagyományörző napok, termékbemutatók, fesztiválok, könnyűzenei koncertek, nagyszámú érdeklődőt vonzó események, az ilyenolyan (múzeumi-, kutatói-, strandfürdő-) „éjszakák” testesítenek meg. A közművelődés szó használatának háttérbe kerülését jelzi az is, hogy a 2002-ben kiadott *Felnőttoktatási és -képzési lexikon* szójegyzetei között sem szerepel a közművelődés! A neves közművelődési szakemberek által szerkesztett kiadványban az érdeklődő, csupán a „közművelődési szakmai és érdekvédelmi országos egyesületek”, „közművelődéstudomány”, „közművelődési diákmozgalmak” „közművelődési törvény” szócikket találhatja meg.³⁰

Epilógus

Mi a közművelődés? Ön hogyan határozná meg e fogalom jelentését, korszerű tartalmát? – kérdésekre adható, igazán elfogadható válaszokhoz akkor juthatunk közelebb, ha a *köz előszóval kezdődő, a közművelődés alapját és lényegét alkotó tényezőit állítjuk vizsgálatunk középpontjába. Nevezetesen az egyén és közössége viszonyait!*

Az embert születésétől élete végéig különféle közösségek veszik körül. Személyiségét közösségek építik, alakítják még a halála után is, (miként emlékeznek rá)! *Az egyén a köz, közösségi létéből következik a közművelődés mibenléte* is. Aki egyedül olvas egy szobában – mondjuk Kányádi Sándort – ugyancsak érzékeli a közösséget, hiszen valakinek, nevezetesen Kányádi Sándornak, meg kellett írnia a verseket, a grafikusnak, szerkesztőnek, nyomdásznak, könyvkötőnek elő kellett állítani a kötetet, a kereskedőnek forgalomba kellett hoznia. Vagyis, több ember együttműködése nélkül nem jöhetett volna létre az élmény, az olvasó és a költő találkozása. Szerintem ez a közművelődés lényege még akkor is, ha nem, vagy különböző módon beszélünk róla!

---

³⁰ Felnőttoktatási és -képzési lexikon. A-Z. Főszerkesztők: Benedek András - Csoma Gyula - Harangi László. Budapest, Magyar Pedagógiai Társaság, OKI Kiadó, Szak tudás Kiadó Ház, 2002. 313–317.

Újabb adatok a magyar genetika történetéhez II.

A Magyar Növényörökléstani és Növénynemesítéstani Kutató Intézetet alapítása

^{1,2}Fári Miklós Gábor kertészmérnök, egyetemi tanár

³Kurucz Erika agrármérnök, egyetemi tanársegéd

¹Domokos-Szabolcsy Éva agrármérnök, egyetemi adjunktus

¹*Debreceni Egyetem MÉK, Mezőgazdasági Botanikai, Növényélettani és
Biotechnológiai Tanszék (Debrecen);*

²*Erekly Károly Biotechnológiai Alapítvány (Debrecen);*

³*Debreceni Egyetem MÉK, Növénytudományi Intézet (Debrecen)*

Közleményünk az első magyar genetikai kutató intézet, a Magyar Királyi Növényörökléstani és Növénynemesítéstani Kutató Intézet alapításának történetét foglalja össze. Szabó Zoltán professzor fejében németországi és svédországi tanulmányútjai során, 1927-ben érlelődött meg először egy önálló magyar genetikai kutató intézet létrehozásának a gondolata. Szabó professzor egy évtizeden át folytatott későbbi töretlen erőfeszítése nem volt hiábavaló. A hiánypótló intézmény három lépésben alakult meg. 1938-ban Genetikai Sejtteni Laboratórium néven kezdte el a munkát, melyet átköltöztetve és kibővítve hozták létre az Örökléstani Kutató Laboratóriumot (1939). Erre építve, 1942-ben jött létre a Magyar Királyi Növényörökléstani és Növénynemesítéstani Kutató Intézet. Mindhárom intézmény szervezésével és vezetésével Oláh László professzort bízták meg. Szabó és Oláh professzorok kutatói, vezetői és szervezői képességének köszönhetjük azt, hogy az első magyar genetikai intézet első egysége, éppen nyolcvan éve megalakulhatott, és mint ilyen, az MTA Genetikai Intézetének lett a jogelődje. Történeti távlatból megítélve, Szabó és Oláh professzorok szerepe mind az akadémiai, mind az egyetemi tudományos körök és gyakorlati szakemberek számára vitathatatlanul jelentős. Mindkét tudós munkásságát a mai magyar genetikusok történeti emlékezete azonban nem tarja számon. Szabó Zoltán 1944 márciusában hunyt el. Tanítványa, Oláh László 1944 végén elhagyta Magyarországot és a következő évtizedekben három kontinensen lett ismert biológia professzor. Munkánk röviden kitér Koller Pius Károly, Miltényi László és

Győrffy Barna korabeli munkásságára, továbbá a magyar–német növénygenetikai-örökléstani kapcsolatokra.

Bevezetés

A magyar genetika múltja iránt tárgyyszerűen érdeklődő számára nehézséget okoz, hogy a magyar növénynevelés múltját bemutató 1948 után megjelent monográfiák az 1945 előtti korszak meghatározó növénygenetikai intézményeit és személyeit nem, illetve felületesen tárgyalják (Fári, 2017; Fári et al., 2017).

Ki kell emelni, hogy a 'növénygenetika', és a szűkebben vett 'növénynevelés' között módszertani és egyéb lényegi eltérések vannak, noha a múlt század elejétől – különösen a harmincas évektől nyilvánvalóan létezett jelentős átfedés is. Az is tény, hogy az átfedés először a botanika és a genetika között mutatható ki, hiszen a genetika, ezen belül is a növénygenetika területén a Mendelt követő korszak első nagy felismeréseit botanikusoknak köszönhetjük. Dolgozatunkban a régies 'átöröklés', és/vagy 'örökléstan' szavak helyett a 'genetika' kifejezést használjuk, azonos értelmezésben. A régiesnek tekinthető örökléstan és átöröklés szavakra a genetika-szót Szabó Zoltán professzor is említette, '*genetica*' átírásban (Szabó, 1938). Jelen dolgozatunk fő feladata a hazai genetikatörténet egyik fontos, hiányzó láncszemének, az MTA Genetikai Intézet jogelődjének, a Magyar Királyi Növényörökléstani és Növényneveléstani Kutató Intézet alapítása történetének a bemutatása. Értékelésünkre alkalmat ad az a körülmény is, hogy az intézet jogelődjét 1938-ban, 80 éve alapították. Munkánk a Georgikon 2017-ik évi rendezvényen tartott előadás szerkesztett változata (Fári MG., Kurucz E., Domokos-Szabolcsy É. A Magyar Növényörökléstani és Növényneveléstani Kutató Intézet alapításának története és munkája a II. Világháború alatt, 1927–1945. Georgikon Napok, Keszthely, 2017. szeptember 28–29)

Anyag és módszer

Az Ereky Károly Biotechnológiai Alapítvány anyagi támogatásával összegyűjtöttük és elemeztük a korszak legjelentősebb hazai növénygenetikai, biológiai és örökléstani (1920–1947) könyveit. Megtaláltunk és feldolgoztunk közel ötszáz, az utókor számára további új primer tudományos forrást, dolgot, közlést. Mindkét lista folyamatosan bővül. A legújabb források összehasonlító értékelésének köszönhetően új megvilágításban tekinthetők át az 1927-1945 közötti időszakra vonatkozóan mind az események, mind a korszak egyes jelentős szereplőinek munkássága.

Eredmények

1926/1927 – Magyarország bekapcsolódása a biológiai kutatás nemzetközi áramlataiba az I. világháború után

1926 telén és 1927 nyarán nagy eseményekre készült a magyar biológus társadalom. Zoológusok, biológusok, orvosok, állatorvosok, biokémikusok és más szakterületek képviselői körében nagy volt a sürgés-forgás. Az ország addigi történetének talán legnagyobb nemzetközi természettudományos rendezvényére készült, a X. Nemzetközi Zoológiai Kongresszusra (1927. szeptember 4–10). A háború okozta trauma évei után erre a nagy feladatra és lehetőségre az idősebb és a fiatal szakemberek egymással összefogva, nagy-nagy izgalommal készülődtek. A felfokozott várakozások hangulatát az eseményt beharangozó szakmai és sajtócikkek tucatjai őrizték meg az utókornak. Lenhossék Mihály professzor az Orvosi Hetilapban a következőket írta az eseményről (Lenhossék, 1927):

„A X. nemzetközi zoológiai kongresszus, amely ez év szeptemberében fog Budapesten ülésezni, nemcsak zoológiai, hanem orvosi szempontból is nagy jelentőségűnek ígérkezik. Először szerepel ugyanis a kongresszus programjában a többi, tisztán zoológiai osztály mellett egy a kísérletes sejt kutatásnak szánt szakosztály; első ízben fognak itt tehát összejönni eszmecserére, vizsgálataik közlésére a kultúrvilág minden részéből azok a biológusok és orvosok, akik a kísérleti biológiának ezzel az újabb, máris csodálatos eredményeket felmutató s különösen az orvostudomány biológiai megalapozása szempontjából sokat ígérő hajtásával foglalkoznak. Bizonyos, hogy a szakosztályból külön társulat fog kialakulni, mely a jövőben önálló kongresszusokat fog rendezni, s a zoológiai kongresszushoz való csatlakozásnak csak az az értelme és célja, hogy a tágabbkörű organizáció keretében könnyebben essék át a megalakulni szándékozó társulat az első szervezkedés nehézségein...” (Lenhossék, 1927).

A X. Nemzetközi Zoológiai Kongresszus dimenziója, méretében és külsőségeiben - mai szemmel nézve is - lenyűgöző volt. Összesen 862 részvevő regisztrált, közöttük hatszáz fő volt a külföldi tudós. Az állami részvétel a legmagasabb szintű volt, nemcsak a megnyitón, de azt követően is. A konferencia 200 főnyi magyar résztvevői között találjuk a modern szemléletű genetikai kutatások iránt fogékony fiatal szakembereket. Csodálattal követték az eseményeket, közöttük a sejtek osztódásáról készült első mozgófilm kockáit. A későbbi nagy sikereket elérő genetikusok, sejtbiológusok, orvosok, kutatók között találjuk például Koller Pius Károlyt. A Tihanyi Biológia Kutatóintézet megnyitó ünnepségére is ez a kongresszus adott alkalmat (1927. szeptember 5). A Tihanyban megtartott ünnepségen részt vett Horthy Miklós kormányzó és Klebersberg Kunó is. A kongresszus egyetemes jelentőségéről Soós Lajos, az idős zoológus professzor a következőket írta:

„...a budapesti kongresszusnak ezen túlmenő jelentősége volt az egyetemes tudományos élet és a mi saját nemzeti szempontunkból is. Tudott dolog, hogy a

megelőző IX-ik nemzetközi zoológiai kongresszus 1913-ban ülésezett Monacóban s ez jelölte ki az 1916-ra tervezett X-ik kongresszus színhelyének Budapestet. De a baráti összejövetel helyett jött az özönvíz, a pusztulás, az élet helyett a halál, az építés helyett a rombolás, az összefogás helyett a széthúzás, a szeretet helyett az örületig fokozódott gyűlölet. A lelkek ez egyensúlyvesztettségében természetesen szó sem lehetett nemzetközi összejövetelről, hanem meg kellett várni az időt, amikorra azok annyira lehiggadnak... Bár nagyon jól tudjuk, hogy nem a mi szép szemeink kedvéért jött ide annyi külföldi zoológus, mégis különös elégtétel számunkra, hogy éppen erre a kongresszusra jött el annyi külföldi, tanuságtételül a főntebb mondottaknak, hogy t. i. a tudomány emberei érzik, hogy ők valóban egy nagy család tagjai, s a rokoni összejövetel vágya annál nagyobb volt bennük, minél régebben volt alkalmuk testvéri ölelést váltaniok. (Soós, 1927).

Tanulmányunk szempontjából kiemelkedő tény, hogy a kilenc évtizeddel ezelőtt megnyitott biológiai kutató intézet volt az az első magyar intézmény, amelyben a kísérletes genetikai kutatások is önálló szerephez jutottak. Koller Pius Károly 1928-ban Tihanyban megkezdett sejtbiológiai és genetikai kutatásai tekinthetők a modern magyar kísérletes genetika nyitányának. Koller később Edinburghban tanítványa és munkatársa, majd professzor utóda lett Darlingtonnak, a modern növénycitológia megteremtőjének, a kor egyik legnagyobb genetikus tudósának.

1927 szeptemberében egy másik olyan történelmi eseményre is sor került Európában, amelynek ugyancsak meghatározó jelentőséget kell tulajdonítanunk a magyar genetika 20. századi történetében. A X. Nemzetközi Zoológiai Kongresszus számos résztvevője Budapestről egyenesen Berlinbe utazott. Különösen a távoli földrészről érkezett tudósok ragadták meg az alkalmat az egymást követő két nagy eseményen történő kapcsolt részvételre. 1927. szeptember 11. és 17-e között Berlinben tartották meg az V. Nemzetközi Örökléstudományi Kongresszust. Szabó Zoltán erről az eseményről tartalmas beszámolókat készített. Részvétele és értékelő írásai a magyar genetikatörténet szemszögéből mérföldkőnek tekinthető. A botanikus Szabó professzor első genetikai természetű beszámolója a mendelizmusról szólt (Szabó, 1922). Ez a közleménye jelezte, hogy a botanikai irány mellett érdeklődése az örökléstan irányába is elmozdult. Öt évvel később, a Botanikai Szakosztály 1927. november 10-kén tartott 307. szakülésén a botanikus- és kertész-hallgatóság előtt is világossá vált, hogy a botanika talaján kicsírázott genetika önállósodott, új kísérletes tudomány lett világszerte. Ebben a növények genetikája a kezdetektől fogva eminens helyet kapott. Éppen úgy, mint ahogy a sejtbiológia különvált a zoológiától, majd megszületett a sejt- és szövettanyésztés. A Botanikai Közleményekben – éppen kilencven éve – megjelent részletes írás híven megőrizte azt a kor-szellemet, amelyben ez a folyamat lezajlott (Szabó, 1927). A következőket jegyezte le Szabó Zoltán Professzor (Szabó, 1927):

„Az utolsó IV. örökléstudományi kongresszus 1911-ben volt Párisban. Valójában ez a párisi volt az első, szorosán vett örökléstani jellegű, mert az első három tulajdonképpen a kertészeti egyesületek nemzetközi összejövele volt, amelynek elsőjét 1899-ben tartották Londonban... A párisi kongresszus elhatározta, hogy ötvenként hívja össze a kongresszusokat. A párisi után a berlini következett volna 1916-ban. Az időközben kitört háború természetesen lehetlenné tette ennek a kongresszusnak a megtartását, sőt még a háború úgynevezett megszűnése után is nehezen ment a nemzetközi kapcsolatok újból való felvétele.... A dahlemi Institut für Vererbungsforschung der landw. Hochschule és a Kaiser Wilhelm Institut für Biologie vezető egyéniségei (CORRENS, BAUR, GOLDSCHEIDT, HARTMANN, NACHTSHEIM) voltak a szervezők...E szervezőknek rövidesen sikerült nagy érdeklődést kelteni, Amíg Párisban 1911-ben 150 résztvevő volt jelen 17 országból, a berlini kongresszuson 966-an jelentkeztek 35 országból. A legtöbben Német-, Francia-, Angol- és Oroszországból, Hollandiából valamint az É-Am. Egyesült Államokból és Japánból jöttek. A résztvevők között az újabb örökléstani kutatók legjelesebbjei voltak jelen, de százával azok is, akiket az érdeklődés hozott Berlinbe. ... A nesztorok közül RICHARD HERTWIGET és NAWASCHIXT tisztelgettük körünkben, sajnos, hogy HUGO DE VRIES és JOBANNSEN már nem mertek útrakelni és a berlini nagy kutató, CORRENS, bár előadást is jelentett be, betegsége miatt nem vehetett részt az üléseken, hasonlóképpen a két nagy amerikai genetikus, MORGAN és WILSON szintén kénytelen volt a részvételről lemondani. A kongresszus programjában 21 államból 56 különböző intézmény hivatalos képviselője van feltüntetve. E kimutatásban Magyarország nem szerepel. Kívánatos, hogy a következő kongresszus rendezősége gondoskodjék a magyar hivatalos és tudományos fórumok meghívásáról is. A kongresszuson jelenlevő három magyar (WELLMANN OSZKÁR állatorv. főisk. tanár, SZARÓ ZOLTÁN közg. egyet. tanár és CSÖRSZ KÁROLY egyet. tanársegéd), bár hivatalos kiküldetésben, mint a berlini Vererbungsgesellschaft tagjai és meghívottai vettek részt, de nem szerepeltek, mint képviselők. Az örökléstudomány és annak alkalmazása nálunk úgyis igen elhanyagolt. Kár, hogy a hivatásos növénynemesítők és állattenyésztők, valamint az eugenikusok és orvosok e kongresszuson nagyobb számba nem vettek részt. A magyar résztvevők számát jóval meghaladta a cseh-morva és oláh képviselőké...” Szabó, 1927).

A Magyar Királyi Növényörökléstani és Növénynemesítéstani Kutató Intézet alapítását megelőző évtized főbb eseményei (1927–1938)

Látva a nemzetközi tendenciákat, a magyar örökléstani kutatások elmaradottságát, módszertani és szemléleti hiányosságait, intézményi gyengeségeit, Szabó Zoltán lényegében egy új, mondhatni felzárkóztató nemzeti örökléstani cselekvési programot hirdetett meg. Javaslatot tett egy önálló magyar örökléstani kuta-

tó intézet megalapítására. Ezt a programot a nevezetes 1927-es közleményében a következő szavakkal hirdette meg:

„A mai viszonyok között csak elvétve foglalkozik néhány biológusunk egy-egy egyszerűbben hozzáférhető örökléstudományi kérdés kísérleti megoldásával, úgy, hogy ezen a téren alaposan elmaradtunk. Ezen sürgősen segíteni kell. Bevezetésül a fiatal generáció több tagjának kellene a külföldi örökléstudományi intézetekben huzamos ideig, alaposan elsajátítani a tudást és a kísérleti módszereket. Nem halasztható az sem, hogy hazai egyetemeink e célra szolgáló tanszékeiről az örökléstudomány tanait hallhassák a jövő biológusok és orvosok, tanárok és bírák, pszichológusok és politikusok, mindazok, akik pályájukon az emberrel, állattal vagy a növényekkel foglalkoznak. Végül a tudományos és az alkalmazott irányú örökléstudományi kutatóintézetek nálunk sem hiányozhatnak, mert ezeknek a munkája a magyarságnak valóban nemzeti, társadalmi és gazdasági életkérdéseit szolgálják.” (Szabó, 1927).

A történeti tények azt bizonyítják, hogy Szabó professzor profetikus gondolatai csak lassan találtak hazánkban tudományos követőkre, és még lassabban - mai szóhasználattal élve – szerezték meg a döntéshozói és politikai támogatást. Az elméletileg megalapozott növénygenetika hazai ébredése további jelének Varga Ferenc aszói kertészeti tanár 1927-ben megjelent, 'Kertészeti növénynevelés. I.- általános rész' című könyvét kell tekintenünk (1927). Ez a munka a növényörökléstan alapjait tárgyalta; huszonnyolc úttörő növénygenetikus-nemesítő forrásműve alapján. Művében Varga Ferenc a következőket írta:

„Célja munkámnak az, hogy azok a céltalan, tervszerűtlen tapogatózások, amelyek bizonyos esetekben egyes kertészeink tevékenységében megfigyelhetők voltak eddig is, tervszerű, rendszeres munkává legyenek.”

A nagy hazai örökléstan ismerethiány időszaki pótlására a következő évben jelent meg Punnett könyvének magyar nyelvű fordítása (Punnett, 1928). A könyv előszavának sorai Szabó Zoltán gondolatait híven tükrözik vissza:

„Az örökléstan alapvetését és eredményeinek első magyar nyelvű összefoglalását ez a fordítás nyújtja. Ha van könyv, melynek megjelenését nem kell igazolni, akkor bizonyára ez az. Hiszen az örökléstan nemcsak legmodernebb ága az élettudományoknak, hanem egyszersmind a legközelebbi jövő talán legfontosabb tudománya is. Mert nemcsak egészen új perspektívát nyit meg az élet titkait szorongva kutató ember lelki szemei előtt, hanem gyakorlati szempontból is végtelen fontosságú, hiszen eredményeit közvetlenül is óriási haszonnal fordítja hasznára a gazda, a kertész, az orvos, a szociológus, és egészen biztosan nincsen messze az az idő, midőn nemzetek sorsát intéző politikusok és törvényhozó testületek szintén kénytelenek lesznek az örökléstan eredményeihez szabni kormányzati rendszerüket és meghozandó törvényeik tetemes részét.” (Punnett, 1928).

Ilyen előzmények után a következő évtizedben, főleg Szabó Zoltán egyetemi tanszékén és a Tihanyi Biológiai Kutató Állomás műhelyeiben indultak meg a növény- és állatnemesítéstől független, önálló genetikai kutatások. Koller Pius

Károly és Csík Lajos ösztöndíjasként eljutottak Anglia vezető örökléstani kutató laboratóriumaiba. Szabó Zoltán fiatal, tehetséges munkatársa, a fiatalon, 1934-ben elhunyt Miltényi László összefoglaló közleményekben folyamatosan ismertette a nemzetközi eredményeket. A főiskolák számára megjelentek Greguss Pál (1935) és Kőrössy Kornél (1936) örökléstani tankönyvei és Szabó Zoltán kromoszóma-könyvecskéje (1936).

A növénygenetikában a legnagyobb előrelépésnek azt tekinthetjük, amikor újabb két magyar ösztöndíjas, először Oláh László (1935-1937), majd Györffy Barna (1937-1938) eljutottak Németországba, a kor legnagyobb genetikai-örökléstani kutató központjaiba. Ennek a két tudósra köszönhetjük, hogy a magyar növénygenetika a következő évtizedben megkezdhette a felzárkózást az európai versenytársak szintjére. A két szakember közül Györffy Barna professzor neve jól ismert. Tény, hogy Oláh László neve ismeretlenül hangzik a mai magyar szakemberek számára. Annak ellenére, hogy Oláh professzor volt az, aki Szabó Zoltán mellett a legtöbbet tett azért, hogy nem kis késéssel, de megalakulhasson az első, önálló magyar örökléstani kutató intézet (Fári et al., 2017).

A változást több, hely hiányában itt nem részletezhető körülmény és esemény készítette elő. Az egyik tényező a Hóman Bálint vezette minisztériumhoz köthető ösztöndíj-rendszer volt. A Collegium Hungaricum ösztöndíjainak köszönhetően ez a minisztérium juttatta ki Oláh Lászlót és Györffy Barnát Németországba, a legjobbkor és a legjobb helyre. Berlin volt akkor a genetikai kutatások elsősorú európai központja. Egy másik szerencsés körülmény Darányi Kálmán miniszterelnök, és földművelésügyi miniszter nevéhez, és közvetlen terveihez fűződik. Kétéves miniszterelnöksége során (1936-1938) Darányi politikailag jól ismert törekvése minden területen a német-magyar szál erősítése volt. 1937-ben Darányi ellátogatott Berlin-Münchebergbe is, amely akkor Berlin-Dahlem mellett a világ talán legnagyobb növénynemesítő intézménye, igazi növénynemesítő gyár volt. A németbarát – a földművelésügyért is felelős – miniszterelnök nyilván megdöbbenve láthatta mind a méreteket, mind azt a fejlődést, amit Szabó Zoltán és mások 1922 óta hangoztattak. Konzultációkat követve a miniszterelnök-miniszter terve készen volt, és Darányi Kálmán gyorsan cselekedett. Hazaérkezése után röviddel sürgönyt küldetett az akkor Svalöf-ben, Ake Akerman igazgató vendégeként tanulmányúton tartózkodó Oláh Lászlónak, hogy egy, a Földművelésügyi Minisztérium hatáskörébe tartozó új kutatóintézet alapítási feladattal térjen haza (Oláh, 1990; Fári et al., 2017). Eljött a kedvező pillanat az első magyar örökléstani kutató intézet felállítására.

***A Magyar Királyi Örökléstani és Nemesítéstudományi Kutató Intézet
alapítása és munkája a II. Világháború éveiben***

1938-ban, Szabó Zoltán javaslatára, a Földművelésügyi Minisztérium először a Vetőmagvizsgáló Állomás keretében egy Genetikai Sejtani Laboratóriumot

szervezett. Ezt továbbfejlesztve, 1939-ben a Hermann Ottó út 15. szám alatt hozták létre a Növényörökléstani Kutató Laboratóriumot, melyet 1940-ben tovább bővítettek. Ez utóbbi intézmény kilenc helyiségből állt, és a lehetőségek határain belül korszerű eszközökkel láttak el. Budapesten így alapították meg a Magyar Királyi Növényörökléstani és Növénynemesítéstani Kutató Intézetet (1942). Ez utóbbi volt az első hazai tudományos intézet, amelynek a nevében az „örökléstan” szó szerepelt. Mindhárom intézmény vezetője Oláh László volt, Szabó Zoltán professzor lett a programokat összeállító felügyelő bizottság elnöke. Az új kutató intézet – és a neve is – főleg német mintára szerveződött, nyilván kisebb méretben. Fő feladata a háborúba sodródott ország alapvetően új növénygenetikai anyagainak gyorsított fejlesztése, a hazai növénynemesítés genetikai alapjainak kutatására, a nemesítő-genetikus képzés felfuttatása, korszerű alapokra helyezése volt. (Györfly, 1958; Fári, 2017; Fári et al., 2017).

Györfly Barna két évtizeddel később keltezett írása szerint – Oláh László igazgató-professzor nevének említése nélkül – az intézet feladata a következő volt: *„az örökléstan és nemesítéstan körében végezzen kutató munkát, illetve használjon fel nem saját eredményeket is, amelyek a gyakorlati élet terén is hasznosan alkalmazhatók és ezenfelül, hogy a növénynemesítői módszereket korszerűsíti, valamint a telepeknek időszerű feladataikban segít.*” (Györfly, 1958).

Oláh László írásai, levéltári és egyéb dokumentumok alapján tudjuk, hogy a Budapesten, a Hermann Ottó út 15. sz. alatt létesült intézet a II. Világháború alatti hazai körülményekhez képest színvonalasan volt felszerelve, és a kor legfejlettebb növénynemesítési módszereit alkalmazva működött (Fári et al., 2017). A hadigazdálkodáshoz hasonlóan stratégiai feladatokkal bízták meg az intézetet. Központi feladatként 1942-ben vették át a hazai paprika-, burgonya-, mák-, len-, cukorrépa-, *Datura*-, és részben a paradicsomnemesítés szervezését. Domoklás-pusztán paprikakutató, és Budakeszin új burgonya- és mákkutató nemesítő telepet hoztak létre Di Gléria János vezetésével. 300 fajtából álló mákgyűjteményt hoztak át Németországból magas alkaloid tartalmú fajta nemesítésére. A teljes német anyagot, mert Berlin-Münchenbergben már nem volt rá kapacitás. 23 vírus- és baktérium rezisztens burgonyát kaptunk a németektől és ennek a tesztelését is nálunk végezték. Az anyagot Oláh László hozatta át, egy kétoldalú kutatási megállapodás keretében. 1942-ben nemesítési és örökléstani továbbképző tanfolyamot tartottak Budapesten Oláh László szervezésében, vezető hazai szakemberek voltak az előadók. Több mint egy tucat poliploidot állítottak elő itt, keresztezéssel létrehozták az első paradicsom fajhibridet Magyarországon, és vizsgálták a paprika palántavész és vírusbetegségek okait. 1939 tavaszán indult kutatások eredményekén kolhicin-kezeléssel négyszeres alkaloid tartalmú tetraploid *Datura* vonalat állítottak elő. A kolhicin-kezeléssel kiváltható poliploidizálás Belgiumban élő úttörő kutatójával, az azóta méltatlanul elfeledett, zseniális magyar kutatóval, Havas Lászlóval Oláh László valószínűleg 1936

nyarán, a Tihanyi Biológiai Kutató Állomáson ismerkedett meg. Oláh László 1945 előtt eddig fellelt publikációi egy korábbi dolgozatunk irodalomjegyzékében található (Fári et al., 2017).

Oláh egyik 1939-ben megjelent citológiai közleménye nagy feltűnést keltett hazai szakmai körökben. A mai szakemberek szemében e munkája különösen azért figyelemre méltó, mert benne a genomanalízis tudományos igényű kutatásának akkori lehetőségeit és korlátait tárgyalja (Oláh, 1939). Oláh László a genomanalízist tekintette az egyik legfontosabb kutatási feladatának. Mint tudjuk, akkor a citológia által kínált legfejlettebb módszerek már korlátozottan, de lehetőséget adtak a genom kromoszómák által nyújtott analízisére. Oláh professzor ezt írta 1939-ben:

„De felesleges folytatnom ezeket a példákat, hiszen az elmondottakból látjuk, hogy számos esetben már a szomatikus sejtekben lévő kromoszómaszerelvény mikroszkópos vizsgálata is fontos útbaigazításokat nyújt a szisztematikának. A kromoszómakutatásnak van egy másik területe is, ahol a növényfajok egymásközötti rokonságának kérdését egészen új módszerekkel tudjuk megközeleltetni. Ezt a módszert genomanalízisnek nevezzük. Mielőtt a genomanalízis módszerével és eredményeivel foglalkoznánk, foglalkoznunk kell a fajkeresztezők kérdéseivel, hiszen a genomanalízis a fajkeresztezők útján nyert hibridek citológiai kutatásán alapszik... Ez a kis példa szépen igazolja előttünk, miként lehet a kromoszómakutatás segítségével az egyes fajok rendszertani helyzetét meghatározni. Természetesen ez az eljárás is sokszor nehézségekbe ütközik, hiszen nem minden növényfajta keresztezhető a másikkal és a redukciós osztódás folyamán gyakran tapasztalunk olyan zavaró jelenségeket, melyeket mai ismereteinkkel még nehezen tudunk megmagyarázni. A genomanalízis tudománya aránylag még fiatal, de máris a citologusok érdeklődésének középpontjában áll. Az eddigi eredmények sem kicsinyelhetők le és egészen bizonyos, hogy mindig nagyobb és nagyobb jelentőségű lesz ez a munka és sok vitás kérdést fog a növényrendszertan területén tisztázni.” (Oláh, 1939)

Az új intézet feladatai közé nemcsak az új ismeretek publikálása tartozott, hanem a szakmai közvélemény rendszeres tájékoztatása. Erről a tevékenységükről a Köztelek 1943 júniusában a következő szavakkal számolt be (Anonymus, 1943):

„Az OMGE tavaszi gazdahete alkalmából a Magyar Növénynevelők Országos Szövetsége, úgyis mint az OMGE növénynevelő bizottsága június 11-én délelőtt, az aznapi gyűlését megelőzően szakkirándulást rendezett a M. Kir. Növényörökléstani és Növényneveléstani Kutató Intézet és kísérleti telepeinek bemutatása céljából. A jól sikerült és tanulságos kirándulás résztvevői délelőtt 10 órakor gyülekeztek Fabricius Endre, az OMGE h. igazgatójának vezetése alatt. Az érkezőket az intézet vezetője, Oláh László dr. egyetemi ny. rk. tanár és munkatársai fogadták. Oláh László dr. előadásban ismertette az intézet keletkezésének történetét, valamint az ott folyó kutató munkát. A földművelésügyi kor-

mány áldozatkészsége tette lehetővé, hogy a 3 év óta, mint laboratórium működő intézményt a múlt évben önálló intézetté szervezzék. Az intézetben folyó tudományos kutató munka ismertetése során Oláh László dr. vetített képekkel kísért előadásában tájékoztatta a vendégeket a burgonya és paprika nemesítését megalapozni hivatott örökléstani kutatásokról. Részletesen foglalkozott a lenkeresztezés és a búzafagyállóság problémáival, majd a takarmány- és a cukorrépa, a kender és a paradicsom örökléstani problémáit ismertette. Az intézet ezen kívül még számos növényvel folytat örökléstani kísérleteket, amelyek során alkalmazza a poliploid keresztezéseket is. Sárkány Sándor dr. adjunktus a viharbúzával, a ricinustokkal és a napraforgóval végzett szövettani kutatásai jelentőségét ismertette, Mándy György adjunktus pedig a búzafajták fajtaleírásának megoldására irányuló munkájáról számolt be. Az elhangzott előadásokért a résztvevők nevében Fabricius Endre h. igazgató mondott köszönetet, rámutatva a növényörökléstani kutatások jelentőségére a növénynemesítésben. Méltatta az intézetben folyó tudományos munkát és azt az áldozatkészséget, amelyben a földművelésügyi kormány ezt a munkát részesíti. A résztvevők ezután Oláh László dr. és az intézet szaktisztviselői vezetésével megtekintették az intézet korszerűen felszerelt laboratóriumait, a kísérleti melegházakat és a szabadtéri kísérleteket. A kiránduláson résztvevők ezután autóbusszal a földművelésügyi minisztérium most létesített, budakeszi kísérleti telepére mentek, ahol megtekintették az ott folyó építkezéseket és az intézet által beállított kísérleteket. A kiránduláson résztvevő szakemberek és gazdák mindvégig nagy érdeklődéssel szemlélték a sok érdekes látnivalót, amelyeket tanulságos magyarázatok kísértek. A résztvevők nagy elismeréssel adóztak Oláh László dr. és intézete munkássága iránt.”

Oláh László utolsó hazai, magyar nyelven megjelent tudományos dolgozata 1944 őszén került ki a nyomdából 'A kalocsai népies fűszerpaprikafajta származásáról' címmel (Oláh, 1944). Az egyetlen kötetben megjelent *Mezőgazdaságtudományi Közlemények* c. folyóirat több kiadást már nem élt meg, mert a front közeledett, és elérte Budapestet. Az Oláh László munkáját színes fotókkal is illusztráló kiadvány egyetlen rongyos, szakadt példánya az Országos Mezőgazdasági Könyvtár, egyben az egyetlen magyar genetikatörténet egyik, az utódok által napjainkig nem méltányolt értékes öröksége.

Irodalom

A szerzők azonos című tanulmánya (59. Georgikon napok, 2017):

http://napok.georgikon.hu/hu/cikkadatbazis/cikkek-2012/doc_view/408-fari-miklos-gabor-a-magyar-novenyoroklestani-es-nemesitestudomanyi-intezet-alapitasa-es-munkaja-a-ii-vilaghaboru-alatt-1939-1945

Anonymus (1943): Az OMGE Közleményei. A Magyar Növénynemesítők Országos Szövetségének, úgyszintén mint az OMGE Növénynemesítő Bizottságának

- Szakkirándulása és Gyűlése. 1943 Június 11. A Szakkirándulás. Köztelek, 53(29): 632
- Fári M. (2017): *A liszenkóizmus előzményei, tündöklése, bukása és utóélete napjainkig a magyar növénygenetikában*. Debreceni Szemle, 2017(2): 147–169. <http://szemle.unideb.hu/wordpress/wp-content/uploads/03-F%C3%A1ri1.pdf>
- Fári M.G., Kurucz E., Domokos-Szabolcsy É. (2017): *Újabb adatok a magyar genetika történetéhez I. Oláh László professzor emlékezete*. Debreceni Szemle, 2017(3): 364–375. http://szemle.unideb.hu/wordpress/wp-content/uploads/12_Fari_Olah_Laszlo_2017_3.pdf
- Greguss P. (1935): *Bevezetés az öröklés tanba*. Novák Rudolf és Társa, Budapest, 222 p.
- Győrffy B. (1958): *Az MTA Genetikai Intézetének beszámolója*. Az MTA Biológiai Csoportjának Közleményei. 2 (4): 429–437.
- Körösy K. (1937): *Az öröklés tan alapismeretei*. Novák Rudolf és Társa, Budapest. 47 p.
- Lenhossék, M. (1927): *Kísérletes sejtkutató kongresszus*. Orvosi Hetilap, 1927(29): 828–829
- Oláh L. (1939): *A kromoszóma-kutatás szerepe a növényrendszertanban*. Botanikai Közlemények 36 (3-4): 144–152.
- Oláh L. (1944): *A kalocsai népies fűszerpaprikafajta származásáról. Die Abstammung der Kalocsaer capsaicinfreien Paprikasorte*. Mezőgazdaságtudományi Közlemények, 1(1): 7–15.
- Oláh L. (1990): *Kelet, az ezerarcú óriás*. Pátria Könyvek. Pátria Nyomda, Budapest, p.511. Reprint kiadás. Eredeti kiadás: Stephen Vörösváry, Weller Publishing Co. Ltd., Toronto, Canada, 1986.
- Oláh L. (1992): *Két levelesláda vallomása nyolc évszázadról*. Stephen Vörösváry, Weller Publishing Co. Ltd., Toronto, Canada, p.607.
- Punnett, R.C. (1928): *Az átöröklés*. Fordította: Soós Lajos. Kir. Magy. Természettudományi Társulat, Budapest, p. 277.
- Soós L. (1927): *A Budapesti X. Nemzetközi Zoológiai Kongresszus*. Állattani Közlemények, 24(3-4): 184–186.
- Szabó Z. (1922): *Mendel Gregor és a mendelizmus*. Uránia, 47 p.
- Szabó Z. (1927): *Az V. nemzetközi örökléstudományi kongresszus Berlinben, 1927. szeptember 11–17-ig*. Botanikai Közlemények, 25 (1–4): 91–98.
- Szabó Z. (1936): *A kromoszóma*. K. M. Természettud. Társulat, Budapest, 48 p.
- Szabó Z. (1938): *Az átöröklés*. M. K. Természettud. Társulat, Budapest, 444.
- Varga F. (1927): *Kertészeti növénynevelés*. Légrády R.T., Budapest, p. 227.

A nemzetiszocialista Németország szociálpolitikája 1933–1939

Tóth Tibor

középiskolai tanár, igazgató, Facultas Humán Gimnázium, Budapest

Az ipari forradalom kibontakozása nem pusztán a gépesítettséget, urbanizációt, az infrastruktúra fejlődését, a városiasodást hozta magával, hanem óriási szegénységet, társadalmi egyenlőtlenségeket is kitermelt. Ezt a folyamatot jól ábrázolják az 1830-as, 40-es évek Angliájában játszódó regények, de a munkásmozgalom korai képviselőinek írásai is. A liberális szabad versenyes kapitalizmus korában hiányoztak azok a fékek és korlátok, törvényes szabályozások, amelyek – ha meggátolni nem is, de – lassítani, bizonyos mértékben kezelni tudták volna a szegénység kitermelődését, a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulását, elmélyülését. A 19. század végétől kezdve a szociálpolitika egyre inkább a belpolitikai viták, konfliktusok részévé vált. A 20. századi Európában a szociálpolitika a pártküzdelmek, belpolitikai, társadalompolitikai viták egyik legfontosabb színterévé vált.¹ Az állam szerepvállalása ebben a kérdésben is jelentősen megnőtt, sőt „a szociálpolitikai gondolkör volt gazdasági téren az első aktív megnyilatkozása az államnak. Az a gondolkör, amit szociálpolitikainak nevezünk, nemcsak a liberalizmus ellenzéseképpen jelentkezett, hanem egyúttal a szocializmus gondolkörének ellenzésére is.”² Az állam a politikai stabilitás fenntartása szempontjából felismerte a társadalmi különbségek csökkentésének szükségességét, amit morális, etikai elvekkel is igyekezett alátámasztani. Ezen tevékenységéhez így tudott az egyházak eleve meglévő karitatív funkciója mellé magánkezdeményezéseket, civil szerveződéseket is megnyerni. A két világháború közötti felfogásban a szociálpolitika, mint munkáspolitiká, a gyakorlatban három területre terjedt ki: törvényes munkásvédelem, munkás-önsegélyezés, munkásjóléti tevékenység, amit „munkás jóléti közigazgatásnak” is neveztek.³ A két világháború közötti Európában a szociális kérdések fontosságát az a tény is mutatja, hogy a

---

¹ A szociálpolitika feladatainak korabeli értelmezéséről lásd: Heller Farkas: *A szociálpolitika alapja és lényege*. In: *A mai magyar szociálpolitika*. Szerk. Martonffy Károly. Bp., 1939. 65–73., Hirschler Rezső: *Bevezetés a szociálpolitikába*. Bp., 1928., Kovrig Béla: *Szociálpolitika*. Bp., 1936.

² Heller Farkas: *A szociálpolitika alapja és lényege* i. m. 67.

³ Uo. 68–70.

polgári demokratikus rendszerek sorozatos bukásának hátterében a társadalmi konfliktusok, egyenlőtlenségek meghatározó szerepet játszottak. Jól mutatta ezt a weimari Németország sorsa.

Olaszországban a faszizmus hatalomra jutása a pártalapításhoz képest (1921) nagyon gyorsan megtörtént. Németországban a náci párt megalakulása (1920) és Hitler kancellári kinevezése között jóval nagyobb időszaknak kellett eltelnie. Különbség azonban az, hogy a nemzetiszocialista rendszer sokkal gyorsabban és teljesebben épült ki, mint az olaszországi faszizmus. 1934 augusztusában – Hindenburg halála után – Hitler hivatalos megnevezése már a „Vezér és Kancellár”, mely a protokolláris jellegén túl jól szemlélteti, mintegy összegzi azt a folyamatot, mely 1933 januárja és 1934 augusztusa között végbement. Megtörtént a politikai, gazdasági, társadalmi viszonyok gyökeres átformálása, egységesítése, azaz „gleichschaltolása”, kiépült a totális diktatúra rendszere. Ez alapvetően kihatott a társadalompolitikai, szociálpolitikai területre is.⁴

A 20. század első felében általánosan elfogadott nézet volt, hogy az emberek gondolkodását, világlátását két alapvető eszmerendszer uralja. Az egyik a nemzeti érzés, a másik a szociális gondolat. Ez halmozottan igaz Németországra, ahol az első világháború utáni vereség, a versailles-i rendszer okozta korlátozások, a nemzeti érzésben elszenvedett sérülések, valamint a folyamatosan jelenlévő társadalmi, szociális válságok nagyfokú mozgásteret, politikai felemelkedési lehetőséget teremtettek olyan mozgalmak, eszmék számára, amelyek ezeket a célokat, eszméket együtt tűzték zászlajukra. A nemzetiszocialista mozgalom már nevében is sokat elárult programjáról. A két világháború közötti magyar szociálpolitika egyik legkiválóbb elméleti kidolgozója és intézményesülésének szervezője, Kovrig Béla szerint: „A német nemzeti mozgalom a maga integráló, a maga mindent átfogni akaró beállítottságával nem elégedett meg a tömegeknek a nacionalizálásával: az ideológiát, az eszmét, a szocializmus alap gondolatát is nacionalizálni igyekezett.”⁵

1933 januárjában Németország helyzete kaotikus volt. Állandósult a kormányzati válság, a kormányok mögött évek óta nem állt parlamenti többség, az utcán polgárháborús állapotok uralkodtak, a pártok paramilitáris egységeinek összetűzései folytonos bizonytalanságot, félelmet keltek az átlag németekben.

⁴ Erről a folyamatról lásd: Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*. Bp., 2004. 185–244., Albrecht Tyrell: *Auf dem Weg zur Diktatur*. In: Karl Dietrich Bracher–Manfred Funke–Hans-Adolf Jacobs (Hrsg.): *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*. Bonn, 1992. 15–31., Wolfgang Michalka (Hrsg.): *Die nationalsozialistische Machtergreifung*. Paderborn-München, 1984., Heinz Höhne: *Die Machtergreifung. Deutschlands Weg in die Diktatur*. Reinbek, 1983.

⁵ Kovrig Béla: *A nemzeti szocializmus szociálpolitikája*. In: A mai magyar szociálpolitika i. m. 124.

Az elhúzódó világgazdasági válság rendkívül mély szociális, társadalmi válságot is jelentett, s az 1931-ben kirobbanó hitelválság tovább mélyítette az évek óta meglévő problémákat. A munkanélküliség ekkor érte el a csúcspontját, kb. egymillió munkanélküli semmilyen ellátásban nem részesült.⁶ A munkavállalók teljesen ki voltak szolgáltatva a munkaadóknak, mivel a munkaerőpiacon jelentős kínálati többlet mutatkozott. A hatékony munkás-érdekképviseletet az is gátolta, hogy a különböző szakszervezeti szerveződések más-más politikai pártokhoz, csoportokhoz kötődtek. A válság miatt az állam adó- és járulékbévelei jelentősen csökkentek, így a szociálpolitikára, munkanélküli segélyezésre fordítható összegek nagysága is összezsugorodott. Összességében elmondhatjuk, hogy a nagy válság a legsúlyosabban Németországot érintette. Ezzel a körülménnyel a náci társadalompolitikai gyakorlatnak is szembe kellett néznie. Ugyanakkor kiindulási alapul szolgálhatott, hogy 1933 előtt a legnagyobb munkásmozgalmi hagyománnyal, szervezettséggel Németország rendelkezett. Nem véletlen, hogy Hitler hatalomra jutása előtt a szovjet ideológia a remélt világforradalom kibontakozását Németországban gondolta megvalósulni. Ezért volt számára nagy csalódás, hogy a balratolódás helyett a világgazdasági válság alatt mindenütt a radikális jobboldali irányzatok és politikai berendezkedések térhódítása ment végbe. Figyelembe kellett venni azt is, hogy a náci ideológia és mozgalom komoly munkásmozgalmi előzményekkel, hagyományokkal rendelkezett. Nemcsak a párt neve fejezte ki ezt szemléletesen, hanem a külsőségek, a jelmondatok, a pártindulók szövege is. 1930 szeptemberében a párt tagjainak 28%-a volt munkás, 25,6%-a alkalmazott. A munkások aránya a válság alatt a pártban tovább növekedett és 1933 januárjában elérte a 33,5%-ot.⁷ A társadalompolitikai, szociálpolitikai területen végbement „gleichschaltolás” folyamatában nem csak a régi, nagy tömegbázissal rendelkező munkáspártokat kellett adminisztratív módon felszámolni, vezetőiket börtönökbe és táborokba hurcolni, hanem olyan intézkedéseket is meg kellett hozni, mellyel ezt a jelentős szervezett munkástömeget meg lehetett nyerni.

Ezt a törekvést fejezte ki az az intézkedés, mely május 1-ét első számú állami ünnepnappá tette a „Nemzeti Munka Napja” elnevezéssel. 1933 májusáig a régi szakszervezeti vezetőkben még volt remény arra, hogy együtt lehet működni Hitler kormányával, és a már meglévő Nemzetiszocialista Üzemi Sejtekkel, amelyek – az inkább a szociáldemokrata párthoz közelálló szakszervezetekkel szemben – a náci párt üzemen belüli szervei voltak. 1933. május 1-én még együtt ünnepeltek a különböző politikai irányultságú szakszervezetek, munkás-

⁶ Andreas Kranig: *Arbeitnehmer, Arbeitsbeziehungen und Sozialpolitik unter dem Nationalsozialismus*. In: Deutschland 1933–1945 i. m. 136.

⁷ *Das Dritte Reich im Überblick. Chronik, Ereignisse, Zusammenhänge*. Herausgegeben von Martin Broszat, Norbert Frei. München-Zürich, 1989. 195.

szerveződések.⁸ Hitler a tempelhofi repülőtéren óriási tömeg előtt beszélt. A beszéd tartalma mérsékelt hangnemű, az összefogást hangsúlyozza, mely a munka – mint legfőbb érték és erény – révén valósul meg. „Bárhol dolgozzék is valaki, ne felejtse el sohasem, hogy néptársa, aki éppen úgy teljesíti kötelességét, mint ő maga, szintén nélkülözhetetlen, s hogy a nemzetet nem a kormány, egy bizonyos osztály vagy az értelmiség munkája tartja fenn, hanem hogy a nemzet létét csakis mindenki közös és harmonikus munkájának köszönheti.”⁹ A „néptárs” kifejezés általános és igen gyakori használata, valamint a munka szerepének közösségteremtő erőként való feltüntetése azt a politikai célt szolgálta, hogy megnyerje a korábban a szociáldemokrata és a kommunista pártra szavazó munkás milliókat. A diktatúrák gondolkodására, tömegpropagandájára jellemző az állandó ellenségkeresés, mely mind külföldön, mind itthon állandóan szervekedik és agitál a rendszer ellen. Hitler erre számos alkalommal utal beszédében. Egyértelműen üzen a közeljövő feladatairól: „Nem esünk abba a hibába, hogy a marxizmust csak külsőleg akarnánk kiküszöbölni. Elhatároztuk, hogy kiirtjuk feltételeit. Meg akarjuk kímélni az utánunk következő nemzedéket a szellemi eltévelyedéseitől.”¹⁰ Másnap a náci erőszakszervek megszállták és kifosztották a szakszervezetek székházait, irodáit. Az alkalmazottak, funkcionáriusok számára vagy az együttműködés vállalása, vagy az állásvesztés, internálás – hivatalos kifejezéssel „védőőrizet” – maradt meg választási lehetőségként. „A német munka védelmére alakult akcióbizottság” felhívást tett közzé, mely egyszerre tartalmazott antimarxista és antiszemita elemeket. A szakszervezetekről pedig azt a negatív véleményt hangoztatta, hogy „a keservesen megszolgált és az éhes szájaktól elvont munkás-garasokból épültek fel.”¹¹

A munkásrétegek érzelmi alapon való megnyerését célozta Hitler felhívása 1933. május 4-én „A munka áldozatait támogató alapítvány” létrehozásáról. Ennek előzménye az, hogy április 30-án egy bányaszerencsétlenségben hét bányász vesztette életét. Az alapítvány célja, hogy „ebből a jövőben a munka közben halálos balesetet szenvedett német munkások hozzátartozóit támogatjuk... Legyen ez az alapítvány a német nép tiszteletének látható szimbóluma s az osztályok és a rendek elszakíthatatlan közösségének emlékműve.”¹²

A nemzetiszocialista rendszer, mint totális állam alapvető törekvése volt, hogy megvalósuljon az egyén teljes kontrollja, irányítása és ellenőrzése egy központi szervezet, az állam által. A náci párt ideológiai előzményeiből és programjából is következett, hogy a munkának, a munkásnak új értelmezése, faji

⁸ Németh István: *Németország története* i. m. 204.

⁹ Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945*. II. kötet. A „Harmadik Birodalom” (1933–1945). Bp., 2007. 181.

¹⁰ Uo. 183.

¹¹ Uo. 187.

¹² Uo. 188.

alapon is megfogalmazott központi szerepe lett. „A német álláspont szerint a munka rendjét a liberalizmus korában a piaci mechanizmus állapította meg... A munka tulajdonképpen magának a személyiségnek a kibontakozása a nemzetközösség érdekében. A munkának ez a magas rangja az, amelyből kikövetkeztették a nemzeti munka rendjét.”¹³ Munkavállalóként, foglalkozási áganként, generációként egy-egy centralizált intézményt hoztak létre, mely nem pusztán semmilyen más szerveződés, civil, vagy egyházi kezdeményezés működését nem tette lehetővé, hanem biztosította az egyén feletti ellenőrzést nem csak egész élete során, hanem mindennapjaiban, a hétköznapokon és a családi szinten is.

A szakszervezetek teljes felszámolása után május 10-én Robert Ley vezetésével létrejött a Német Munkafront (DAF), mely egyedüli ilyen intézményként teljes egészében átvette a korábbi szakszervezetek, munkásszervezetek funkcióit. Célja azonban nem a munkás-érdekképviselő volt, hanem a hatalom akarátának érvényesítése a munkavállalók felé. Az alapító kongresszuson maga Hitler is beszélt. Keményen – számos történelmi példát említve – bírálta a marxizmust, a szociáldemokráciát és a régi szakszervezeteket. „Olyan államkormányzatra van szükségünk, amely valóban tekintélyt képvisel, éspedig olyan tekintélyt, amely nem kötődik egy társadalmi réteghez sem... És egyenlő jog az én szememben az egyenlő kötelességek örömmel való vállalását jelenti. Ne hangoztassák mindig csak a jogot, hanem szóljanak a kötelességről is.”¹⁴ A szervezeti tagság kötelező volt, a bérből 1,5% tagdíjat vontak le. A tagság létszáma 1936-ra kb. 20 millióra növekedett. Az 1934-ben kiadott „A nemzeti munka rendjéről” elnevezésű törvény szerint a munkaügyi bíróságokon a Német Munkafront is képviseltette magát. Ez azonban politikai jelenlét volt és nem valóságos érdekképviselő. Az 1934. október 24-én meghozott rendelet a Német Munkafrontról egyértelműen megfogalmazta, hogy ezen a területen más szervezetet létrehozni tilos.¹⁵ 1935. március 21-én a Német Munkafront és a birodalmi gazdasági kamara tanácsa megállapodást írt alá, melyben rögzítették az egymás közötti jogviszonyt. A Munkafront jogköre tovább bővült. 1935. augusztus 31-én felállították a „Birodalmi Munkakamarát”. Ebből az alkalomból Robert Ley, mint birodalmi szervezési vezető a munkaügy területén végbement változások összegzéséeként a következőket mondta: „Csupán Németországban dicsekedhetünk azzal, hogy az osztályharcot valóban kiiktattuk, s magunk mögött tudjuk, legalábbis széles és nagy tömegben elvettük táptalaját. Számunkra az üzem jelenti a teljességet. Felfogásunk szerint az üzem összetart és összetartozik. Féltékenyen ügyelnünk kell arra, hogy az üzem egységét semmi se befolyásolja... A vállalkozó és a munkás egyaránt katona, pusztán eltérő posztokon állnak. Mindannyian a munka katonái,

¹³ Kovrig Béla: *A nemzeti szocializmus szociálpolitikája* i. m. 128–129.

¹⁴ Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban* i. m. 191–192.

¹⁵ Uo. 312.

közös becsületük, akaratuk és sorsuk van. S ez pedig az osztályharc meghaladása.”¹⁶

A munkások üzem belüli helyzetével, jogállásával átfogóan az 1934. január 20-án kiadott törvény „A nemzeti munka rendjéről” foglalkozott. Az 1. § értelmében „A üzem tulajdonosa, az üzem Führekeként, az alkalmazottak és a munkások pedig személyzetként közösen tevékenykednek az üzemi célok megvalósításáért, a nép és az állam közös javára.”¹⁷ Az alkalmazottakkal kapcsolatban minden kérdésben az üzem Führeke dönt. A legalább 20 főt foglalkoztató üzemekben un. üzemi bizalmi tanácsot kellett felállítani, melynek vezetője maga az üzemi Führeke, tagjait a tulajdonos jelöli ki az üzemi pártszervezet vezetőjének jóváhagyásával. Formalitását jól mutatja a törvény 16. §-a „Az üzem Führekeként az általános munkafeltételekkel s kiváltképpen az üzemrenddel kapcsolatos döntéseivel szemben az üzemi bizalmi tanácsnak többsége azonnali írásos felszólítással fordulhat a munkaügyi kormány megbízotthoz, ha úgy érzik, hogy a döntések nem egyeztethetőek össze az üzem gazdasági és szociális viszonyaival. A felszólítás önmagában nem gátolja meg az üzem Führeke által hozott döntés végrehajtását.”¹⁸ A nagyobb gazdasági területek élére a törvény munkaügyi kormány megbízottak kinevezését rendeli el.¹⁹ Jogköre rendkívül széles, felel a munka békéjének a fenntartásáért, felügyeli a bizalmi tanács létrehozását és működését, rendezi a vitás kérdéseket, kinevezi és visszahívja a bizalmi tanács tagjait, az üzem Führeket megkerülve is hozhat döntéseket, dönt az elbocsátásokról, melyről az üzem tulajdonosa őt előre értesíteni köteles, ellenőrzi az üzemi rend végrehajtását, csak ő kezdeményezhet büntetőeljárást. Aki a munkaügyi kormány megbízottal szembeszegül pénzbüntetéssel, súlyosabb esetben börtönbüntetéssel is sújtható.²⁰ A „társadalmi kötelezettségek” megsértése esetén a szociális becsületbíráskodás ítélkezik. Ilyen vétségek lehetnek: ha a Führeke hatalmával visszaél, a munkavállalókat becsületében megsérti, ha a munkavállaló veszélyezteti a termelőmunka rendjét, békéjét, bomlasztja a közösség egységét, ha a bizalmi tanács tagjai az üzemi titkot megsértik.²¹ A becsületbíráskodás az igazságügyi miniszter által kinevezett bírósági tisztviselőből, az üzemi Führekből és a bizalmi tanács egy tagjából állt.

A totális rendszer lényegét az állam szerepének, mindenhatóságának érvényesülése jelentette a társadalomban, így a szociálpolitikában is. A szociálpolitika kizárólagos intézményi szereplője az állam lett. A munkaerő szervezésével,

¹⁶ Uo. 345–346.

¹⁷ Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban* i. m. 293.

¹⁸ Uo. 295.

¹⁹ 1933. május 19-én törvény rendelte el a felállítását. Egy tarifarendszer alapján ő sorolta be a munkavállalókat bérkategóriákba.

²⁰ Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban* i. m. 296–297.

²¹ Uo.

munkaközvetítéssel, a munkanélküli biztosítással foglalkozó intézmények önállóságát felszámolták. Megvalósult a munkaerő ágazonkénti elosztása, irányítása, mely a kezdeti gazdasági szempontok mellett egyre inkább katonai célokat szolgált. 1935 februárjában bevezették a munkakönyvet, néhány iparágban rögzítették a teljesítménybéreket.²² A Führer-elv kicsiben a német társadalom minden egyes részletében jelen volt. „A vállalkozó romantikusan az üzem Főhrere, a munkavállalók egy-egy üzemből a munkáscsapatot, a Gefolgschaft-ot jelentik, akik követik a küzdelmekben, a harcban a vállalkozót”.²³ A munkaidő folyamatosan emelkedett, míg 1933-ban 42,9 óra volt hetente, 1938-ban már 46,5 óra.²⁴ Az órabérek reálértéke csökkent, de a munkásság valóságos reáljövedelemcsökkenést nem élt át, mivel a munkaórák száma nőtt. Többet kellett dolgozni az életszínvonal megtartásához. Az 1938-as munkatörvénykönyv az átlagos munkaidőt 10 órában határozta meg, de korlátlan mértékben lehetővé tette a túlóráztatást.

A náciizmus hatalomra kerülése és berendezkedése után a munkanélküliség kezelése és általában a munkához kapcsolódó propaganda és jogi szabályozás is nagy szerepet kapott. Ennek oka nem pusztán a német társadalom hagyományosan pozitív viszonyulása a munkához, mint családfenntartó, értéktermelő tevékenységhez, hanem a munkáspolitikai, munkapolitikai fontosságát a hatalomgyakorlás időszakában a náci ideológia már említett munkásmozgalmi előzményei is meghatározták. Fontos emlékeztetni arra, hogy a német társadalom 1933 előtt több szakaszban átélte a munkanélküliség, egzisztenciavesztés, társadalmi lesüllyedés veszélyét. A munkáspolitikai, mint a szociálpolitika meghatározó eleme a náci rendszer tömegbázisának egyik legfontosabb részévé vált.

A rászorulókat érdekelte un. téli segélyakciókat hirdettek, propagandamunkát folytattak a saját fogyasztás, étkezés időszakos mennyiségi és minőségi korlátozása, a spórolás érdekében, hogy az így megtakarított összegeket a nélkülözőknek juttassák el.²⁵ A valóságos meggyőződésből eredő, önkéntes adakozás azonban kötelezővé és ellenőrzötté, az állam által irányítottá vált, ami a háború alatt egyértelműen a hadsereg ellátásnak célját szolgált. Magát a programot Hitler hirdette meg 1933. szeptember 13-án elmondott beszédében, melyben „Nemzeti szolidaritásra” szólított fel. „Népünkön belül szétszúrtuk a nemzetközi marxista szolidaritást, hogy a német munkások millióinak egy másik, s jobb összetartást nyújtsunk... Ha helyesen értelmezzük a nemzeti szolidaritás eszméjét, akkor az csak az áldozat eszméje lehet... Így születik meg ugyanis az a meggyőződés, hogy a népközösség nem pusztán üres fogalom, hanem tényleges élő

---

²² Uo. 58.

²³ Kovrig Béla: *A nemzeti szocializmus szociálpolitikája* i. m. 130.

²⁴ Németh István: *Németország története* i. m. 206.

²⁵ Németh István: *Demokrácia és diktatúra* i. m. 64.

forma.”²⁶ 1936. december 1-én törvénybe is iktatták a téli segély programját. „A német nép téli segélyszolgálatát a birodalmi propaganda- és népfelvilágosítási miniszter vezeti és felügyeli. A Führer és birodalmi kancellár az ő javaslatára nevezi ki és menti fel a német nép téli segélyszolgálatának megbízottját.”²⁷ A segélygyűjtés helyszínei lettek az üzemek, az utcák, de házról házra is jártak az aktivisták, akik száma elérte az egymilliót. Az adakozók a felajánlásokért jelvényt kaptak, az 1934/1935. év fordulóján 31 millió darabot gyártottak belőle, az 1938/1939. évben pedig már 170 milliót.²⁸

Egy hamburgi télisegély program jelvénye. „1935. december 7. – A nemzeti szolidaritás napja.”²⁹

Az ún. téli segély programot propagáló plakát,³⁰ amely szemléletesen mutatja be a náci ideológia családmódeljét. Nagycsaládi keretek, szőke, világos szemű alakok, egészséges, eltökélt, munkásalakot idéző apa, Hitler-Jugend egyenruhát viselő idősebb fiútestvér. Egészséges, gyermekeivel törődő anya.

²⁶ Uo. 201.

²⁷ Uo. 357.

²⁸ <http://www.bpb.de/izpb/137211/volksgemeinschaft?p=all> (2018. március 25.)

²⁹ https://www.google.hu/search?q=winterhilfswerk+abzeichen-katalog&rlz=1C1AOHY_huHU712HU712&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiT6JvimY3aAhWF3KQKHee5DcMQ_AUICigB&biw=1366&bih=675#imgrc=qQhj9Nk0Vw9Fxm: (2015. március 25.)

³⁰ https://www.google.hu/search?q=winterhilfswerk+des+deutschen+volkes+1933/34&rlz=1C1AOHY_huHU712HU712&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjc-Nrcl43aAhUNMewKHRFPCyQQ_AUICigB&biw=1366&bih=675#imgrc=t9DBRaPqzdwZoM: (2018. március 25.)

1933. június 1-én törvényt hoztak a munkanélküliség csökkentésének érdekében, ami Reinhardt-programként vált ismertté.³¹ Célja az volt, hogy az építkezések állami támogatásával csökkentsék a munkanélküliséget. Első elemeként egymilliárd birodalmi márkával támogatták a magán- és középületek építését, valamint az olyan üzemen belüli fejlesztéseket, amelyek a munkavállalók számát növelik. A munkanélküliség csökkentését kívánta a törvény elérni azáltal, hogy támogatta a nők háztartási alkalmazottként való foglalkoztatását. Szeptemberben a program második részeként a mezőgazdasági beruházásokat és a lakóházak építését támogatták. A belső fogyasztás növelésének érdekében bizonyos termékek adótartalmát csökkentették, vagy megszüntették. 1933. július 11-én Reinhardt pénzügyi államtitkár rádióbeszédben jelentette be az új gyártmányú személygépkocsik és motorkerékpárok adójának a megszüntetését.³² Mindezen gazdaságtámogató intézkedések, közmunkaprogramok, adócsökkentések, az állami apparátus felduzzasztásának hatására a munkanélküliség aránya csökkent, ami a náci propaganda egyik sarkalatos pontja lett. Hozzá kell tenni, hogy az általános hadkötelezettség 1935. márciusi bevezetése már önmagában is csökkentette a munkanélküliséget, sőt hosszabb távon, a hadigazdaságra való felkészülés jegyében fokozatosan munkaerőhiány is kialakult.

A munkanélküliség alakulása Németországban³³	
Év	Létszám (millió fő)
1928	1,4
1929	1,9
1930	3,1
1931	4,5
1932	5,6
1933	4,8
1934	2,7
1935	2,1
1936	1,5

1935. június 26-án törvényt hoztak „A birodalmi munkaszolgálatról.”³⁴ „A birodalmi munkaszolgálat célja, hogy a német ifjúságot a nemzetiszocializmus szellemében népközösséggé formálja, és a munkáról alkotott valódi véleményre,

³¹ *Das Dritte Reich im Überblick* i. m. 215.

³² Németh István: *Demokrácia és diktatúra* i. m. 200.

³³ *Das Dritte Reich im Überblick* i. m. 216.

³⁴ Németh István: *Demokrácia és diktatúra* i. m. 310.

mindenekelőtt a kétkezi munka tiszteletére nevelje... A birodalmi munkaszolgálat a köz számára hasznos munkák elvégzésére szól.³⁵ A szolgálati kötelezettség a 18 és 25 év közötti fiatalokra terjedt ki. Az 1936. szeptember 26-i rendelet a munkaszolgálat idejét fél évre emelte, ami kiterjedt minden munkaképes hadköteles személyre. A rendelet szerint: „a leányok számára jelenleg még önkéntes belépésen nyugvó munkaszolgálat tervszerűen kötelező munkaszolgálatná fejlesztendő.”³⁶ 1937-re a hivatalos propaganda Németországban a munkanélküliség kérdését megoldottnak tekintette. Valójában még a teljes foglalkoztatás nem valósult meg, adatok szerint még 912 ezer főnyi munkanélküli volt.³⁷ A hivatalos politika ezen a tényen túllépve 1937. szeptember 6–13. között Nürnbergben megrendezett 9. birodalmi pártnapot a „Munka Birodalmi Pártnapjaként” ünnepelte, mint a munkanélküliség elleni harc sikerét.³⁸

A náci ideológiában központi szerepet játszott a család, ill. a családban betöltött, a hatalom által elvárt szerepek és funkciók. A családot, az anyaságot, a gyermekeket nem önmagukban tekintették értéknek, hanem mindezt alárendelték a faji szemléletnek és programjuknak. A második világháború alatt, ill. annak közeledtével a nyílt katonai célokat, a felkészülést szolgálta a családpolitika. „A német erő szent bölcsője a család, amely minden élet forrása... Nincs szükségünk helórákra és gyengékre, hanem egészséges és erős, német jellegű német férfiakra és nőkre, mert csak így biztosítható Németország nagysága és jövője.” – mondta Hans Frank akkori miniszter, később a megszállt Lengyelország fő-kormányzója.³⁹ A gyermekvállalási kedv növelése érdekében az adópolitikában a családokat támogatták az egyedülállókkal szemben. Bevezették a gyermekgondozási járulékot, a családi pótlékot, és a házastársak esetén az adófizetés megosztásának lehetőségét. A házasságkötések számának növelését külön adókedvezményekkel is ösztönözték. A hadicélokat szolgáló gyerekszám növelése érdekében a háború elején a családi- és gyermekkedvezmények jelentősen növekedtek.⁴⁰

A Német Munkafront keretében meghirdetett legsajátosabb, de a legnépszerűbb program a szabadidő szervezett eltöltésére irányult. Hitler 1933. november 14-én bízta meg Robert Ley-t a Nationalsozialistische Gemeinschaft Kraft durch Freude program megszervezésével, ami rövidítve a Kraft durch Freude (KfD) („Erőt az örömből”) mozgalomként vált ismertté. Hivatalosan a mozgalom 1934. október 24-én indult el. Anyagi háttérét a Német Munkafront biztosította. A mozgalom szervezeti felépítése követte a náci párt hierarchiáját, azaz a 32 kerü-

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 351.

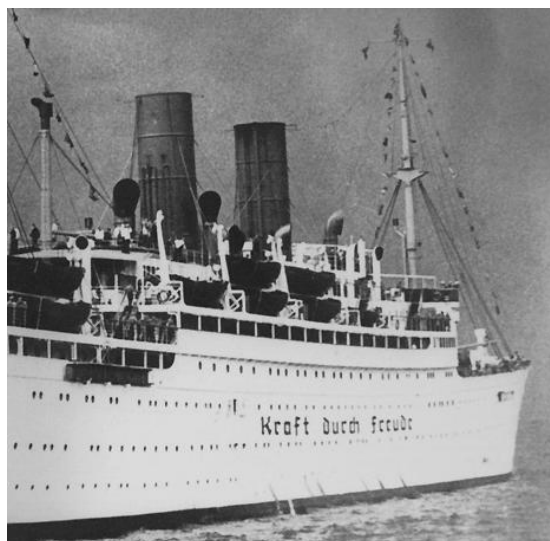
³⁷ *Das Dritte Reich im Überblick* i. m. 216.

³⁸ Ernst Nolte: *Der Nationalsozialismus*. München, 1963. 120.

³⁹ Uo. 66.

⁴⁰ Uo. 31.

let (Gau) fokozatosan kisebb egységekre oszlott, egészen az „üzemőrségig” (Betriebswarte). A szervezet óriási apparátust mozgósított, a 75.000 adminisztrációs feladatot ellátó személy közül 2.500 dolgozott főállásban, a többi vagy részmunkaidős volt, vagy társadalmi munkában, azaz jövedelem nélkül segédkezett.⁴¹ A szervezet öt hivatalra oszlott: 1. utazás, kirándulás, szabadság, 2. sport, 3. a munka szépsége, 4. kulturális kirándulások, 5. kiállítások. Rendszeresen szerveztek kultúresteket, kirándulásokat, sportrendezvényeket. A belföldi kirándulások mellett külföldi célszágok is voltak. Köztük – érthető politikai okok miatt – Olaszország volt a legkedveltebb. Ezek méretét jól szemlélteti, hogy 1935-ban 5,7 millióan vettek részt kisebb németországi kirándulásokon, 120.000 fő hajóúton kirándulhatott a 10 KdF-gőzös egyikén, 140.000 személy utazott Olaszországba, de kedvelt volt Norvégia, Görögország, valamint a spanyol és portugál szigetek is.⁴²

A „Kraft durch Freude” program egyik kirándulóhajója.⁴³

⁴¹ Dr. Czákó István: *A németbirodalmi „Kraft durch Freude” mozgalom*. In: Városi Szemle 23. évf. 1937. 895.

⁴² <http://www.bpb.de/izpb/137211/volksgemeinschaft?p=all> (2018. március 25.)

⁴³ https://www.google.hu/search?q=kraft+durch+freude&rlz=1C1AOHY_huHU712HU712&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwi3m6T4m43aAhWiaFAKHXYxBuYQ_AUICigB&biw=1366&bih=675#imgrc=3oSzzN1ytrkHgM: (2018. március 25.)

Az „utazási takarékjegyek” bevezetésével lehetővé tették, hogy a szegényebb állampolgárok kisebb részletekben gyűjtsék össze az utazás költségeit. Részben a szabadidős tevékenységek központi irányításához kötődött Robert Ley 1938-ban meghirdetett programja, melynek értelmében tíz éven belül minden dolgozónak saját Volkswagen gépkocsija lenne. Ennek érdekében bevezették az előtörlesztési lehetőséget. 336 ezer ember hetente törlesztett elő a remélt gépjárműre.⁴⁴ A programból végül nem lett semmi, az előtakarékoskodással összegyűjtött összegeket az állam használta fel saját céljaira.

A náci ideológiában a kezdetektől fogva meghatározó szerepe volt a parasztságnak és a mezőgazdasági munkának. A „vér és rög” (Blut und Boden) szemlélet nem pusztán a vidék és a parasztság támogatásának általános programjával járt, hanem faji alapon átértelmezte, újrafogalmazta a föld és a parasztság lényegét, funkcióját. A statisztikai adatok alapján a náci propaganda hatékony volt a parasztság körében. Míg a mezőgazdaságban dolgozók aránya a weimari korszakban 7% alatt volt, addig 1930 őszen a náci párt taglétszámának 14,1%-át tették ki. Amikor 1930 szeptembere és 1933 januárja között a taglétszám 130.000-ról gyors ütemben 850.000-re emelkedett, a növekedés 13,4%-át adta a parasztság.⁴⁵

Az ideológia kidolgozója Walther Darré volt, aki a jövő történelmének biológiai letéteményesét egy új „nemesi parasztságban” vélte felfedezni. Szerinte az államnak különleges gondoskodásban kell részesítenie a parasztságot, a német nép „vérforrását”, amely a hazai földben való gyökerezettségével (vér és rög) és közösségalkotó erejével szemben áll a nagyvárosi proletariátus gyökértelenségével.⁴⁶ A náci ideológia gyakran idézett gondolata, hogy a liberalizmus egyénközpontú volt, a marxizmussal együtt lemondott a parasztságról és a vidékről. Ezzel szemben ők a népet, mint a közösséget, a kollektívizmust szolgálják, ha kell az egyénnel szemben is. Ez a közösségi életérzés és felelősség a legteljesebben a parasztság körében él. Hitler számos alkalommal kifejtette, hogy a német nép demográfiai fejlődésének jövője is a parasztságban rejlik, ezért is kell minden erővel támogatni.

A náci párt hatalomra kerülése utáni egységesítés folyamat kiterjedt az agráriumra, a parasztság szociális helyzetére is. Az agrárpolitika, parasztvédelem fontosságát 1933 előtt nemcsak a jelszavak szintjén képviselték, hanem a párton belül. 1930-ban megalakult az Agrárpolitikai Apparátus, amely a Birodalmi

⁴⁴ <http://www.bpb.de/izpb/137211/volksgemeinschaft?p=all> (2018. március 25.)

⁴⁵ *Das Dritte Reich im Überblick* i. m. 195.

⁴⁶ Walther Darré (1895–1953). 1933 és 1942 között a nemzetiszocialista agrárpolitika tényleges irányítója. 1930-ban jelent meg a *Neuadel aus Blut und Boden* című műve, mely a náci párt agrárpolitikájának, agrár-szociális intézkedéseinek elméleti alapozását jelentette. 1942 után kegyvesztetté vált. – Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban* i. m. 67.

Parasztszövetség kereteit kihasználva kívánt egyre nagyobb teret nyerni. A hatalomra kerülést követően az agrárium miniszteri irányítója Hugenberg, a Német Nemzeti Néppárt politikusa volt. Őt június végén váltotta fel Darré, mint birodalmi ellátási és mezőgazdasági miniszter, és ezáltal az agrárterületen, a parasztság körében is elindult a már említett egységesítés, „gleichschaltolás” folyamata. 1933 július 14-én törvényt hoztak „A német parasztság újjáalakításáról”, mely lehetővé tette parasztgazdaságok megalakítását, melyhez igénybe vehették a tartományi szerveket.⁴⁷

1933. szeptember 13-án a Birodalmi Élelmezési Rend (Reichsnährstand) felállításával egy szervezeti keretbe fogták össze az agrárszféra területén a termelést, a kereskedelmet, a mezőgazdasági dolgozók képviselőit. Élén, Darré személyében, a „német birodalmi parasztszervezést” állt. Hivatalának – egy óriási, túlbürokratizált országos hatáskörű szervezetnek – központja egy alsó-szászországi városban, Goslarban működött, melyet 1936 és 1945 között a „Birodalmi Parasztság Városának” (Reichsbauernstadt) neveztek el. A szervezet kifelé közjogi öngazgatási testületként és szakmai egységként jelent meg, valójában az állami gazdaságirányítás szerveként inkább az ellátás biztosításának és a termelés növelésének eszköze volt.⁴⁸ A városban 1934–38 között monumentális „Birodalmi Parasztság Napja” (Reichsbauerntage) ünnepségeket is tartottak.

A Birodalmi Élelmezési Rend (Reichsnährstand) jelképe.⁴⁹
Birodalmi Parasztság Napja rendezvény egyik plakátja.⁵⁰

⁴⁷ Uo. 208.

⁴⁸ Németh István: *Demokrácia és diktatúra Németországban* i. m. 68.

⁴⁹ https://www.google.hu/search?q=reichsn%C3%A4hrstand&rlz=1C1AOHY_huHU712HU712&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjTm5iA9v_aAhWBsKQKHdIQDUMQ_AUICigB&biw=1366&bih=675#imgrc=Cc3SEKK3o8zbpM: (2018. március 5.)

Az 1933. szeptember 29-én kiadott „Birodalmi örökbirtok-törvény” a tulajdonviszonyok területére próbált beavatkozni. „A birodalmi kormány a régi német erkölcs biztosításával meg akarja tartani a parasztságot, mint a német nép vérforrását. A parasztgazdaságokat az öröklés során meg kell védeni az eladósodástól és a szétforgácsolástól, hogy a család örökségeként tartósan szabad parasztok kezében maradjanak.”⁵¹ A törvény értelmében a minimum 7,5, maximum 125 hektárnyi mezőgazdasági területek és erdőségek, ha a tulajdonos képes megművelésre, örökbirtokká minősülnek. Tulajdonosának megnevezése „paraszt”, aki csak német állampolgár lehet, és megfelel a faji előfeltételeknek, azaz ősei között anyai és apai ágon nem voltak zsidó felmenők, ill. „színes bőrűek”, amit 1800. január 1-ig kellett visszamenőleg igazolni. A „paraszt” tekintélyt nyújtó megnevezéssé vált a törvény értelmében, amit el is lehetett veszíteni, ha felhagy a gazdálkodással, vagy ha valamilyen morális, vagy más ok miatt alkalmatlanná válik annak viselésére. Az örökbirtok adóssággal, jelzáloggal nem terhelhető, és el sem idegeníthető, osztatlanul öröklődik.”⁵² Az örökös a legidősebb fiú, vagy férfirokon lehetett, aki gondoskodott testvéreiről azok nagykorúvá válásáig. A törvény célja a parasztság tulajdonosi, anyagi, szociális helyzetének stabilizálása, meggátolni a birtokaprózódást, eladósodást, a földdel és annak árával való spekulációt. Az ideológia a másod-, harmad szülött testvéreknek az élettérelmélet részeként Keleten ígért földszerzési lehetőséget. A második világháború folyamán ennek határozott mozgósító és propaganda célja is volt. Gyökeres változásra a birtokszerkezetben, a nagybirtok struktúrájában azonban nem került sor, ahogy radikális agrárreformra sem.

---

⁵⁰<https://betzingen.wordpress.com/2012/11/03/betzinger-bauern-beim-reichsbauerntag-1934-in-goslar/> (2018. március 5.)

⁵¹ Németh István: Demokrácia és diktatúra Németországban i. m. 211.

⁵² Uo.

A német paraszt idealizált ábrázolása egy Birodalmi Élelmezési Rend-i plakáton.⁵³

*

Egy politikai berendezkedés megítélésekor nem lehet intézkedéseinek csak bizonyos elemeit számbavenni. A hatalomról valóságos és hiteles képet alkotni csak politikájának teljes elemzése nyújthat. A nemzetiszocialista szociálpolitikában láthatóak önmagában bizonyos pozitív törekvések – mint pl. a munkanélküliség felszámolása, családtámogatás stb. –, de ezek tényszerű megítélését csak akkor végezhetjük el, ha mindezeket a rendszer és ideológiájának egészébe helyezzük. A rendszer ideológiájának központi eleme a faji töltés, politikai célja pedig a világalom megteremtése háború által. Hitler már 1936 őszén egyértelművé tette az un. négyéves terv meghirdetésekor, hogy Németországot 1940-re alkalmassá kell tenni egy sikeres háború megvívására. Így a nemzetiszocialista szociálpolitika minden lépése a faji program megvalósítását, és egy olyan háborúra való felkészülést szolgálta, mely végül az emberiség valaha lezajlott lepusztítóbb világégéséhez vezetett.

⁵³https://www.google.hu/search?q=reichsn%C3%A4hrstand&rlz=1C1AOHY_huHU712HU712&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjo4-6uhYDbAhXDy6QKHZSpDVUQ_AUICigB&biw=1366&bih=675#imgrc=YJbvSps_HLQJVM: (2018. március 5.)

Emlékezés Szele Tibor tiszteletére

Nyul Gábor

matematikus, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem

Szele Tibor (Debrecen, 1918. június 21. – Szeged, 1955. április 5.) Kossuth-díjas matematikus, a matematikai tudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, a Bolyai János Matematikai Társulat debreceni tagozatának alelnöke, a *Publications Mathematicae Debrecen* folyóirat alapító szerkesztője volt. Ennek az írásnak nem célja, hogy életét és munkásságát részletesen bemutassa, helyette Fuchs László (Fuchs, 1955) és Pálfy Péter Pál (Pálfy, 2018) cikkeit ajánljuk az érdeklődők figyelmébe.

2018. június 13-án a Debreceni Egyetem Matematikai Intézete, a Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Területi Bizottságának Matematikai Munkabizottsága és a Bolyai János Matematikai Társulat Hajdú-Bihar Megyei Tagozata emlékülést tartott Szele Tibor születésének 100. évfordulója alkalmából.

A program a Debreceni Egyetem Matematikai Intézetének Algebra és Számelmélet Tanszéke és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Baráti Köre Egyesület által állított emléktábla avatásával kezdődött az intézet 4. emeletén, a tanszék folyosóján. Az avatóbeszédet Gaál István egyetemi tanár, a Baráti Kör elnöke mondta.

Ezt követően a Debreceni köztemetőben Győry Kálmán professor emeritus és Pálfy Péter Pál, a Bolyai János Matematikai Társulat elnöke emlékezett meg Szele Tiborról, és koszorúzta meg a sírját.

Az MTA Debreceni Területi Bizottságának székházában rendezett emlékülésen két vendég előadó és a tanszék három tagja tartott előadást Szele Tibor életéről és munkásságáról:

- Pálfy Péter Pál (MTA Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet) az „*Üstököszerű pályája tudományos életünk egét örökké bevilágítja*” idézetet választotta előadása címéül, amit Rédei László¹ mondott Szele Tiborról röviddel a halálát követően. Az igen alapos gyűjtőmunkával összeállított előadás új, korábban nem publikált információkat is tartalmazott. Hallhattunk többek között Szele Tibor rövid pályafutásának különböző akadályairól, mint a II. világháborús katonai szolgálat, vallásosság, betegségek, az Államvédelmi Hivatal zaklatásai, valamint arról, hogy miért nem lehetett akadémikus. Az előadás alapját a fent már említett, a Debreceni Szemle folyóirat felkérésére írt cikk (Pálfy, 2018) jelentette.

---

¹ Rédei László (1900–1980) matematikus, az MTA rendes tagja, Szele Tibor pártfogója.

- Szabó Péter Gábor (Szegedi Tudományegyetem) Kalmár László² és Szele Tibor levelezéséről beszélt. Kalmár egyik legintenzívebb levelezőpartneri kapcsolatáról van szó, amit a Szegeden őrzött hagyatékában fellelhető 76 levél bizonyít a világháborús éveket is magába foglaló, szűk másfél évtizedből. Áttekintést kaptunk az ezekben érintett szakmai és hétköznapi témákról, érdekes volt továbbá az a néhány válogatott levél, melyeken keresztül bepillantást nyerhetünk az adott kor viszonyaiba is. A levelek elolvashatók a Kalmáriumban (Szabó, 2005), akárcsak a Galois-elmélet Kalmár-féle felépítésének Szele általi rekonstrukciója.

- Nyúl Gábor Szele Tibor első publikációját, egyúttal doktori disszertációját mutatta be. Ebben többek között új bizonyítást adott Rédeinek arra a tételére, ami szerint az irányított Hamilton-utak száma minden tournamentben páratlan, valamint becsléseket adott rögzített csúcshatárú tournamentekben az irányított Hamilton-utak maximális számára.³ Az utóbbi során használt egyik gondolatmenetét tekintik a valószínűségi módszer legelső alkalmazásának a kombinatorikában. Az előadás összefoglalta a témakör azóta született eredményeit is.

Tárgyalt dolgozat: (Szele, 1943)

- Pink István előadása az Euler–Fermat-tétel egy általánosításáról szólt. A kis Fermat-tételnek prímszám modulus esetén közismert a két alakja, ha viszont a modulus összetett szám, akkor az Euler–Fermat-tételt csak hozzá relatív prím hatványalakra tárgyalják a számelméleti könyvek.⁴ A tetszőleges alakra vonatkozó tételre Szele Tibor három bizonyítást adott, két elemi számelméletit és egy kombinatorikusat.

Tárgyalt dolgozat: (Szele, 1948)

- Pongrácz András Szele Tibor szerteágazó algebrai munkásságának két csoportelméleti cikkét választotta előadása témájául. Az egyik a testbővítések elméletének Abel-csoportokra való átültetését vezeti be, a másik Abel-csoportok endomorfizmusait vizsgálja.⁵ Az utóbbi érdekessége, hogy Szele tételével Jean-

² Kalmár László (1905–1976) matematikus, az MTA rendes tagja, Szele Tibor pártfogója.

³ Tournamentnek nevezünk egy irányított gráfot, ha bármelyik két csúcsa között pontosan az egyik irányba vezet irányított él. Ebben az összes csúcs egy sorbarendezését irányított Hamilton-útnak hívjuk, ha közvetlenül egymás után felsorolt csúcsok esetén mindig az előrébb állóból vezet irányított él a későbbi következőbe.

⁴ A kis Fermat-tétel azt állítja, hogy ha a egész szám, p pozitív prímszám, akkor $a^p - a$ osztható p -vel; ha pedig még azt is feltesszük, hogy a nem többszöröse p -nek, akkor $a^{p-1} - 1$ is osztható p -vel. Az Euler–Fermat-tétel az utóbbi változatot terjeszti ki, miszerint ha az a egész és n pozitív egész szám legnagyobb közös osztója 1, akkor $a^{\varphi(n)} - 1$ osztható n -nel, ahol φ az ún. Euler-féle függvényt jelöli.

⁵ Abel-csoportnak nevezünk egy halmazt, ha adva van rajta egy művelet, ami kommutatív, asszociatív, létezik egy kitüntetett eleme, és minden elemnek van inverze.

Pierre Serre francia matematikus is foglalkozott, aki röviddel ezután Fields-érmét, később pedig Wolf- és Abel-díjat is kapott.

Tárgyalt dolgozatok: (Szele, 1950), (Szele, 1949)

Az esemény rangját nagyban emelte, hogy a helyiek mellett több résztvevő érkezett Budapestről, Egerből, Nyíregyházáról, Szegedről, valamint jelen tudott lenni Szele Tibor legközelebbi élő rokona is.

Az egyetemi sajtóiroda tudósítása⁶ alapján több helyi hírportál, valamint június 19-ei számában a Hajdú-Bihari Napló is beszámolt az emlékülésről⁷, a debreceni Alföld Televízió pedig riportot közölt róla az Este7 című híradójának június 14-ei adásában⁸.

Irodalomjegyzék

Fuchs László, *Szele Tibor élete és munkássága*, Matematikai Lapok 6 (1955), 97–129.

Pálfy Péter Pál, „Üstökösszerű pályája tudományos életünk eget örökké bevilágítja”, Debreceni Szemle 26 (2018), 107–126.

Szabó Péter Gábor (szerk.), *Kalmárium. Kalmár László levelezése magyar matematikusokkal*, Polygon, 2005.

Szele Tibor, *Kombinatorikai vizsgálatok az irányított teljes gráffal kapcsolatban*, Matematikai és Fizikai Lapok 50 (1943), 223–256.

Tibor Szele, *Une généralisation de la congruence de Fermat*, Matematisk Tidsskrift B (1948), 57–59.

Tibor Szele, *Ein Analogon der Körpertheorie für abelsche Gruppen*, Journal für die Reine und Angewandte Mathematik 188 (1950), 167–192.

Tibor Szele, *Die Abelschen Gruppen ohne eigentliche Endomorphismen*, Acta Scientiarum Mathematicarum 13 (1949), 54–56.

Abel-csoportot alkotnak például az egész számok az összeadással, hiszen $x+y=y+x$; $(x+y)+z=x+(y+z)$; a 0 kitüntetett elem, mert $x+0=0+x=x$; minden elemnek van inverze (itt ellentettje), mert $x+(-x)=(-x)+x=0$. Endomorfizmus alatt pedig egy olyan, a csoportot önmagába képező függvényt értünk, amely művelettartó, azaz ha a művelet mondjuk az összeadás, akkor az összeg képe megegyezik a képek összegével.

⁶ *Szele Tiborra emlékeztek*, Debreceni Egyetem Sajtóiroda

http://hirek.unideb.hu/hu/hir/20180614_szele-tiborra-emlekeztek

⁷ *A Kossuth-díjas Szele Tibor száz éve született, Szele Tibor matematikusra emlékeztek*, Hajdú-Bihari Napló, LXXV. évfolyam, 140. szám (2018. június 19.), 1. és 6. oldal.

⁸ Este7, Alföld Televízió, 2018. június 14.

<https://www.youtube.com/watch?v=jx8nXCa-QcE&t=2m35s>

HUN-VIET nemzetközi konferencia

Phan Viet Thu

matematikus, Vietnam National University, Hanoi

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kedves Barátaim!¹

Nagy megtiszteltetés számunkra, hogy meghívást kaptunk Debrecenbe erre a Nemzetközi Hun–Viet Konferenciára. Nagy örömmel jöttünk Debrecenbe. Nagyon boldogok voltunk, amikor újra megláttuk egyetemünket, örülünk, hogy találkozhatunk tanárainkkal, évfolyamtársainkkal, barátainkkal.

Ötven évvel ezelőtt, amikor még szép fiatal fiúk vagy lányok voltunk, itt léphettünk be a Kossuth Lajos Tudományegyetemre. Az Egyetem főépületében 5 év alatt, szép és érdekes előadásokat hallgathattunk. Még most is emlékszem olyan neves oktatóinkra, mint pl. Makai Imre docens, aki analízist tanított. Erős hangja volt, könnyen érhető volt az előadása. Györy Kálmán professzor számelméletet tanított, ez vonzó nekem, mert kapcsolódik a középiskolai matematikához. Gyires Béla egyetemi tanár sok speciális témát tanított nekünk a matematikai statisztika témaköréből és az alkalmazásokról. Erdős Jenő docens halmazelméletet, Tamássy Lajos egyetemi tanár differenciál geometriát oktatott, ami igen nehéz, de szép elmélet. Daróczy Zoltán akadémikus információ elméletet tanított, sokan közülünk a diplomamunkát erről a területről készítették. Losonczy László professzor valós függvénytant, differenciálegyenleteket és variációszámítást, Lajkó Károly docens komplex függvénytant adott elő.

Nagy öröm nekünk, hogy ezek közül a tanáraink közül többen ma is alkotómunkát végző oktatók, kutatók! Jó egészséget kívánunk nekik!

Mi, a Magyarországon tanult vietnami öregdiákok Magyarországra majdnem mindnyájan mint második szülőhazánkra tekintünk. Ez az ország nagyon szép, sok a gyönyörű táj. A magyarok nagyon jószívűek, kedvesek, barátságosak. Megértenek bennünket. A magyar ételek nagyon finomak, nagyon tetszenek nekünk.

---

¹ Elhangzott 2018. június 28-án a Debreceni Egyetem HUN–VIET öregdiák találkozó-ján.

Karrier

1973 júniusában fejeztem be az egyetemi tanulmányaimat. Haza téresemkor néhány hónap várakozás után kaptam munkát oktatóként az University of Hanoi-n (most Vietnam National University – Hanoi VNU, VNU-University of Science a neve). Itt dolgoztam 2016-ig, akkor lettem nyugdíjas.

A tudás, amit a Debreceni Egyetemen szereztem, sokat segített nekem az oktatási és kutatási munkámban. A magyar tankönyvekből készültem az előadásaimra, így azok nem hasonlítottak a többiekhez, érdekes példák, feladatok voltak bennük. A módszerek szempontjából is jók voltak ezek a könyvek. Nem csak Vietnamban, hanem Afrikában is tanítottam matematikát franciául. 1986-tól 1990-ig Madagaszkárba mentem tanítani a Regional Egyetemre: *Universite de Fianarantsoa Madagascar* (a két kormány közötti egyezmény keretében). (5 évig tanultam franciául a továbbképzési osztályokban). A küldetésem sikeres volt. Ott francia tankönyveket használtunk. Ez is segített nekem bővíteni és kiegészíteni a tudásomat. Sok új nehéz tárgyat vállaltam és tanítottam sikeresen a *Departement de Science, et a L'Ecole Normal de L'Universite de Fianarantsoa*, a felsőbb évfolyamoknak: pl. funkcionál-analízis, általános topológia, mérték és integrál, Banach-algebrák. Engem választottak a vietnami delegáció vezetőjének. A Magyarországon szerzett szilárd alapismeretek és a *Madagascar mission* segített ahhoz, hogy PhD fokozatot szerezzek. 1994–1999 között PhD hallgatóként tanultam a Lodz University Matematikai Intézetében, ahol Prof. dr. hab. Stanislaw Goldstein volt a témavezetőm. 1999-ben sikeresen megvédtem a dolgozatomat. PhD értekezésem címe “Lp Spaces for C*-Algebra”. Ez a kutatási téma valójában von Neumann-algebra elméletén alapul. Ezt a PhD tézist és egy cikkünket az Institute of Theoretical Physics Research in Canada azstrifizikus kutatója referálta. A kutatásom valóban vonatkozik a noncommutative measure construction on a noncommutative algebra témára, amely a kvantum fizikában is alkalmazást nyer.

Vietnamban előadást tartottam nem csak vietnami nyelven, hanem franciául és angolul is.

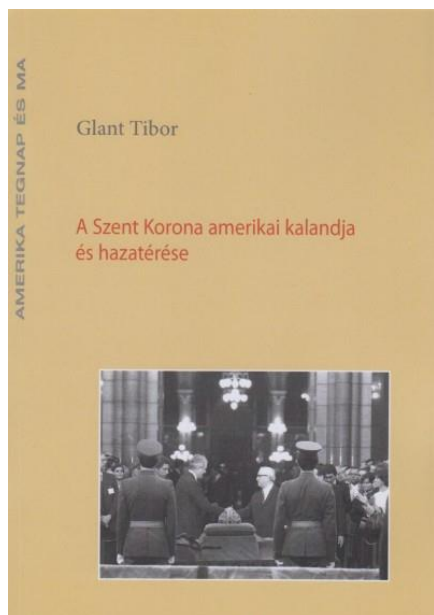
2013-ban négy hónapos tanulmányútra mentem Amerikába mint *visiting scholar* a *University of Washington at Seattle* matematikai intézetébe.

Az elmondott tapasztalatok személyesek, a pályám is egyéni. Mégis azt hiszem, vietnami barátaim hasonló emlékeket őriznek Debrecenről. Szakmai pályafutásuk is többnyire sikeres volt, jól boldogultak az életben is. A saját és a többiek nevében köszönöm az Egyetemnek, tanárainknak, diáktársainknak a tudást, a szép diákéveket! Önöknek pedig a figyelmet.

KÖNYVSZEMLE

Glant Tibor: A Szent Korona amerikai kalandja és hazatérése.

Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. 319 p

2012-ben centenáriumi ünnepelt a Debreceni Egyetem (DE). A százéves jubileum teremtette meg többek között annak igényét és lehetőségét, hogy az egyetem központi épületének homlokzatára egy kitüntetett, ikonográfiai potens műtárgy kerüljön elhelyezésre. A citált ábrázolat Magyarország egyik állami jelképe: „Magyarország” (vagy „a magyar köztársaság”) „címere”, vagy egyszerűen csak „a magyar címer”. A szemlélődő megfigyelő számára hamarosan észlelhető lesz, hogy a különleges státusú és magas presztízsű objektum körvonalai hegyes talpú, hasított pajzsra emlé-

keztetnek, és hogy magán a pajzsban az arany színűnek bemutatott magyar Szent Korona stilizált megjelenítése nyugszik. Történelmileg bejáratott és expresszív-affektív szempontból hatékony kultúrahordozókat szemlélünk – tehát adott ideológiai tartalmak alkalmas megjelenítőit és szállítóit. A vizsgált ábrázolatok ugyanis képesek arra, hogy eszmei (és megint csak affektív) alapon energizálják befogadói környezetüket. Mindezeknek betudhatóan könnyen belátható, hogy konkrét példánkban ezek az elemek miként forgalmazódnak és milyen módusok „logikája” mentén ágyazódhatnak be akár az egyetemi campus hagyományos vagy éppen újabb keletű „bútorzatának” összetevőiként a tágabb ölelésű eszmei tartalmakba. Ilyen értelemben a két említett műtárgy egyetemtörténeti textusként is felfogható, amennyiben ezek alkalmasan és célirányosan elősegítik a fogadóintézmény (tehát a DE vagy maga Debrecen) eszmei prioritásainak – a magyar államisággal és függetlenséggel, valamint a magyar kultúra kereszténységet ötvöző beágyazottságával kapcsolatos – olvasatát.

Továbbá: mivel az említett komponensek mélyen gyökereznek a magyar múlt és jelen történeteiben, e történetek olvasatai gyakran eltérő

értelmezéseket sugallhatnak. Más-ként megfogalmazva: bizonyos kulturális kifejezések gyakran az ellenérdekeltség talajából sarjadnak. Röviden szólva tehát ideológiai tartalmakat és indításokat forgalmaznak és sugároznak. Ezen a ponton fontos annak megértése, hogy strukturális elvárások tükrében a leggyakrabban öngazolás célzatú és irányultságú ideológiai kifejezések ellentétező mechanizmusokat – kontrasémákat – indítanak be. A társadalmi terrénum konkrét szegmenseinek vizsgálatában egy konkrét ideológia konkrét ellenideológia meglétét feltételezi. Ez magyarázza azt a módszertanilag is jól használható *mi kontra ők, mi kontra ti* típusú ellentétező és konfrontációs szimbiozist, mely párhuzamosságokban és ütközésekben érhető tetten. Példa gyanánt citálom a hidegháború eszmeiségének azonos történelmi időkben létező és funkcionáló amerikai (USA) illetve szovjet változatait. Avagy gondoljunk a magyar Szent Korona (és egyéb koronázási ékszerek) repatriálásával kapcsolatos, egymást kizáró vélemények, ajánlások és ellenvélemények, az amerikai magyarságot is megosztó, 1977. novemberi tiltakozó kampánytól a regáliák restitúciós visszaszármaztatását támogató programokig.

De előbb essen szó egy frissen kiadott könyvméretű munkáról, mely alkalmas terrénum az eddig elmondottak kifejeződésére valamint próbájára, és amely történelmi munka előre láthatóan hathatósan

segíti majd a magyar-amerikai (USA) érintkezések természetének árnyaltabb megértését. Az idei esztendő januárjában látott napvilágot a DE Észak-amerikai Tanszéke egyik amerikanista oktatójának, Glant Tibor docensnek új önálló kötete. Részeként a Debreceni Egyetemi Kiadó „Amerika tegnap és ma” elnevezésű sorozatának, mely magyar nyelvű kiadvány. Ez év januárjában második hetében a közel 320 oldalas monográfia először – még amúgy „nyomdamelegen” –, az MTA budapesti székházában mutatkozott be a szakmának, majd egyéb szellemi fórumokon – főleg további bemutatókon és interjúkban is – sor került a kötet megvitatására és népszerűsítésére.

A monográfia címe magyarázatra szorulhat, még hozzá legalábbis két szempontból. Mindenekelőtt feltételezhető, hogy a kötet megpillantásakor a magyar-amerikai kapcsolatok történetében jártas kollégák és egyéb érdeklődő olvasók sajátos *déja vu* élmény részesei lehetnek, amikor netán úgy sejtik, hogy ők korábban, valahol, valamilyenkor találkoztak már Glant Tibor szövegében forgó munkájával. A dolog persze távolról sem titokzatos. Ugyanis több mint két évtizede (1997-ben) valóban megjelent Debrecen városában egy önálló kötet, az Egyetemi Kiadó gondozásában, a következő címen: *A Szent Korona amerikai kalandja 1945–1978*. Terjedelme 181 oldal, a képi illusztrációk (elsősorban fényképanyag) egységeinek száma 30 (29 + 1). E

helyütt a könyv minden olvasóját tisztelettel arról tájékoztatom, hogy a fentiek értelmében ugyanannak a szakmai törzsanyagának két megírt és kiadott változata létezik: van egy 1997-es kiadású, 181 oldalas munka, és az idei esztendőben megjelent a magyarországi könyvpiacra a *Szent Korona* egy bővített és korszerűsített változata – *an updated version* – mely kiadott 2018-ban, 319 oldal terjedelemben, a repatriálási-visszaszármaztatási aktus lefutásának negyvenedik évfordulója alkalmából. Ezen utóbbi kötet is tartalmaz illusztrációs anyagot, összesen 42 (40+2) fotót. És egy térképet, mely a Szent Korona utaztatásának nyomvonalát ábrázolja: Budapestről Fort Knoxig és vissza. Vissza a magyar fővárosba.

A két könyv külön-külön szemlélt tematikus vonalvezetése csaknem azonos. Még a romantikus kalandregények cselekményére emlékeztető első („A Szent Korona német földre és amerikai kézre kerül”) és második („A Szent Korona hányattatásai német földön”) fejezet – valamint a korábbi és rövidebb változat („Hogyan került a Szent Korona amerikai kézbe”) ezekkel rokonítható történéseket ismertető narratívája is képes arra, hogy akár fiktív szöveggént is csaknem teljes illúziót keltsen. Ezekre jogosan használja a szerző a „hányattatás”, a „viszontagságok”, a „kálvária” vagy a „kaland” szavakat. A szerző tömör, ugyanakkor gyakran drámai erejű leírását adja annak a kétségbeesett igyekezetnek, mely arra írá-

nyult, hogy a hivatalosan megbízott koronaőröknek a felségjelvényeket sikerüljön Magyarországon vagy később német földön elbújtatni, a nyilasoktól és a kincskeresőktől megvédeni. Ezek a leírások a szenvtelen hangvétel ellenére is megrázó és a magyar felek naiv vigyázatlansága okán időnként kiábrándító tapasztalatot nyújtanak. A koronázási ékszereket rejtegették a budai várban, egy Vár alatti szenespincében, majd kicsempészték, többször is elásták és kiásták, Veszprémbe vitték, Kőszegre szállították, lövészárokból pihentették, német kastélyban éjszakáztatták stb. Közben fekete komédiába hajló adalékok is betüremkednek a történetbe: az is megesett, hogy a fegyveres örök nem tudták, hogy őrző-védő munkájuk több napon keresztül felesleges volt: egy üres koronálárára vigyáztak. Az is előfordult (és erről sem állíthatjuk, hogy vicces), hogy az ékszerek fellelhetőségéről mindössze két fegyveres megbízott tudott. Ha a háborús zónában netán ez a két ember valamilyen tragikus végkifejletbe rohant volna bele, lehet, hogy a Szent Korona örökre odaveszett volna.

Közben eljött Európában az 1945. esztendő. Már tavaszodott.

Május 2-án a koronaörség átköltözött a Mattsee határában található Zellhofba, egy papi birtokra. Később tett vallomásuk szerint nem akartak Szálasiékkel együtt fogságba esni. Az amerikaiak azonban csak nem jöttek, ezért elküldték az egyik papot, hogy keresse meg őket,

és közölje velük, hogy a magyar katonaórség az elfogatásra vár. Ez május 7-én meg is történt. A 7. amerikai hadsereg egyik vezető tisztje büszkén üzenté meg Dwight D. Esienhower [sic!] főparancsnoknak, hogy a magyar koronázási ékszerek amerikai kézre kerültek. A koronaörököt és a ládát Eisenhower utasítására a Mattseetől 250 kilométerre lévő augsburgi főhadiszállás kihallgatótáborába vitték. A Szövetségi Hatalmak európai főparancsnoka pedig tudatta Truman elnökkel a hírt. Aztán robbant a bomba, ugyanis kiderült, hogy a ládában csak a kard van (36).

Mint sejthető, ez a váratlan fejlemény is megoldódott; Glant Tibor könyve ezzel a történet-szegmessel is elszámol az olvasónak, mint ahogy minden egyéb olyan politikai magaslati ponttal vagy diplomáciai mélyrepüléssel is, melyek csak visszatekintésben nyernek okozati adatolás révén magyarázatot. Ha tudjuk, hogy a koronázási ékszerek 1953. március 23-án kerültek az amerikai (USA) Kentucky államban található szuperbiztonságos pénzverde-erőd és föderális aranytrezor bugyraiba, majd onnan 1978 január 4-én tovább szállították, hogy órákon belül megérkezzenek a Ferihegyi Repülőtérre, egyből adódik a kérdés, hogy honnan datáljuk a Szent Korona újvilági Odüsszeiáját? És mivel a szerző a könyv címeként kiválasztott szavak üzeneteként azt ajánlja az olvasónak, hogy a relikviák újvilági kálváriája 1945-ben kezdődött, felmerül a

kérdés, hogy mi is történhetett – és milyen néven is nevezzük azt az időszakot - attól a pillanattól kezdve, hogy az ereklyéket mentőszállító igazi és álkoronaörök átlépték Magyarország határát keletről nyugati irányban? Tekinthetjük-e a Szent Korona német földön megélt napjait – és kalandjait – amerikai háttérű történeteknek? Avagy amerikaiak igen, de újviláginak nem?

Az 1950-es évek első felében a kétoldali kapcsolatok terén alig lehetett pozitívan elszámolható eredményeket felmutatni. Egy ebből az időből származó US külügyi diplomáciai feljegyzés jól érzékelteti, hogy a kiszámíthatatlan, ágas-bogas nemzetközi helyzetben magyar részről mit lehetett remélni a koronázási kincsek visszaszolgáltatása terén: Szent István koronáját, amelyet biztonsági megőrzés céljából az Egyesült Államok hatóságai vettek át, az Egyesült Államok kormánya, mint biztonsági letétet őrzi. A koronát továbbra is, mint megkülönböztetett jellegű tulajdont kezelik. Az Egyesült Államok kormánya a jelenlegi feszült helyzetben nem tartja az időt sem kedvezőnek, sem arra alkalmasnak, hogy a koronát illető rendelkezési jog tekintetében kezdeményező lépést tegyen (72–73).

Aztán az események felgyorsultak. 1977. december 14.: az amerikai külügyminisztérium magyar referense a magyar nagykövet és egy magyarországi szakmai stáb jelenlétében kinyitja Fort Knox-i erőd 31. számú fülkékjét; december

15: a koronázási ékszerek első szakmai átvétele; 1978. január 5 (éjjel ½ 11 óra): a magyar Parlamentben kinyitják a koronálását; 1978. január 6 (12.45 óra): Cyrus Vance amerikai külügyminiszter megérkezik Ferihegyre; Január 6 (este): átadási ünnepség az Országházban, melyről a magyar televízió helyszíni közvetítést sugárzott. Apó Antal, az országgyűlés elnöke a magyar nép nevében hivatalosan átveszi a Szent Koronát.

Glant történelmi munkája kiállja a hitelesség próbáját: állításai megalapozottak, mindennek utánajárt, minden kulcsdokumentumot látott és kézbevert. Szakmai teljesítménye tiszteletet parancsoló. Meg is kérdezhetném, hogy vajon mi készítette őt a Szent Korona történetének megírására? És főleg: mi volt vállalt munkájának kiváltó oka, amikor másodszor is nekigyürkőzött ugyanannak a témának? Nem lenne meglepő, ha ezen a ponton valakinek az a szélsőséges ökonómiával egyetlen mondatba tömörített – angolul és magyarul egyaránt három szóból álló – válasz jutna eszébe, mely egy George Mallory nevű brit hegymászóhoz intézett újságírói kérdésre hangzott el 1924-ben, a világ legmagasabb csúcsa, a Csomolungma tervezett megmászásával kapcsolatban. „Mi a csudának akar felmenni a hegyre?” kérdezte az újságíró. Mallory válasza: „Mert ott van.” Mellesleg, foglalkozására nézve Mallory történész volt...

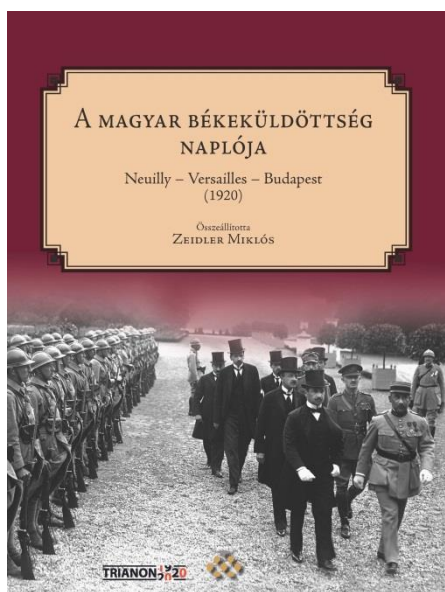
Miközben ahhoz is gratulálunk a szerzőnek, hogy sikerült munkáját a vállalt határidőre – a már említett 40. évfordulóra – teljesíteni, két jobbító szándékú megjegyzést teszünk. Először is, feltételezem, hogy a szerző a vállalt határidő okán időzavarba kerülhetett, ami elszigeteltséget okozhatott. Csak ezzel tudom magyarázni azt a lapszust, melynek eredményeként a kötet „A történet képekben” című fejezete nem kapott oldalszámozást: a tartalomjegyzék szerint van számozás, valójában nincs: összesen több mint 20 oldal szám hiányzik. Azonban ez még a kisebb gond. A méretesebb probléma abból fakad, hogy a számozatlan oldalakon előforduló képaláírásokban fellelhető nevek nem kerültek be a névmutatóba. Röviden szólva a hiányos lista félrevezeti az olvasót. A másik kifogásom nem annyira húsbavágó és a monográfia fogalmiságát érinti. Egy olyan szellemi termékben, amelyben „térdig gázolunk” az ideológiai kifejeződésekén átszűrt szemiotikai és ikonográfiai jelenségekben, elvárható, hogy ezek a fogalmak előforduljanak a könyv szövegében. Legalább egyszer. Remélhető, hogy egy javított kiadás – vagy egy harmadik változat – erre lehetőséget ad.

Virágos Zsolt

irodalmár, ny. egyetemi tanár,
Debreceni Egyetem

A magyar békeküldöttség naplója. Összeállította: Zeidler Miklós.
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest, 2017.

Az I. világháború történetét a történészek már számtalanszor papírra vetették és elemezték, a Párizs környéki békék is gyakran szerepelnek a korszakról szóló szakirodalomban. 1920-ra véget értek a béketárgyalások, és minden ország számára világossá vált, hogy a „nagyok” mindent eldöntöttek, és a kis, vesztes országok kvázi áldozatukká váltak. Lehetne elemezni azt, hogy milyen problémák merültek fel a Párizs környéki békerendszerrel kapcsolatban, de a recenzált mű elsődleges célja nem ez volt. Zeidler Miklós igyekezett az alapjaiban már gyakran kutatott témát újszerűen

megközelíteni. Célja ezúttal nem a Párizs környéki békék tényszerű leírása és az esetleges problémák felvetése volt, inkább egy szűkebb horizont kialakítása, amelyben a magyar delegáció, mint kvázi központi cselekvő került előtérbe. Mindez – véleményem szerint – sokkal inkább szolgálja a megértést és a hiányzó ismeretanyagok pótlását, mint az események újbóli leírása. A munka önálló kötetként jelent meg, nem csatlakozva egyetlen szakmai jellegű folyóirathoz, tanulmánykötetbe sem, így vélhetően az olvasói célközönség sem feltétlenül szakmabeliekből áll majd, a laikus érdeklődők is segítséget kaphatnak a „trianoni trauma” tisztázásához.

A magyar békeküldöttség naplója a magyar békedelegáció 1920-as tevékenységét mutatja be. A magyar delegáció későn érkezett a békekongresszusra, így szavuk és véleményük már csak formális volt, komoly eredményre nem juthattak. Főként emiatt 1920 májusában Apponyi Albert bejelentette a delegáció lemondását, ezzel mintegy elfogadva a trianoni békeszerződés pontjait. 1920. június 4-én a versaillesi Nagy Trianon kastélyban sor került a béke aláírására. Az 1920. januártól júniusig tartó öt hónap döntötte el Magyarország két világháború közötti sorsát. Ennek az

öt hónapnak a tevékenységét mutatja be a kötet. Zeidler Miklós forrásként a béke delegáció hivatalos naplóját használja, amelyet Csáky István gróf vezetett, így a szakirodalmakban, vagy a hivatkozások során olykor „Csáky-napló” néven is fel tűnik. Zeidler Miklós a kötetben a teljesség igényével mutatja be a naplót, amely azon túl, hogy a napi megbeszélések pontjait rögzíti, egyéb visszaemlékezéseket, iratokat is tartalmaz. Elemzése a delegáció tevékenységének nyomon követéséhez is fontos. A kötet első nagyobb szerkezeti egységének tárgya a magyar béke delegáció tevékenysége. Ezen belül kitér az előzményekre, arra, hogy milyen körülmények között vált vesztes országgá Magyarország (az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása, a Forradalmi Kormányzótanács megalakulása stb.), illetve, hogy a delegáció tagjai milyen feladatokat láttak el Párizsban, és hogyan került sor a béke aláírására. A második – legnagyobb – szerkezeti egységben láthatjuk részleteiben a naplót. A Csáky-naplón túlmenően újabb forrás került a kutatók kezébe, mégpedig a Wettstein János¹ hagyatékából kikerülő jegyzékek gyűjteménye. Így a két napló egymást kiegészítve nyújt teljes képet az olvasó számára a magyar delegáció tevékenységéről. Eltéréseik vizsgálata adja a hivatalos és a politikai napló elkülönítésének alapját. A fő eltérést a „nyíltság” hiánya vagy megléte jelenti. A Wettstein-napló szűk, zárt kör számára íródott, teljesen kizárva a

nyilvánosságot, míg a Csáky-napló hivatalos naplóként szolgált, és szélesebb körben is elérhető volt. A két napló együttes vizsgálatát szerkezetileg úgy oldották meg, hogy a lapok felső részét képezi a Wettstein-napló szövege, míg alá a Csáky-napló odaillo tartalmi része került. A napló(k) az elsődlegesek, de ezen túl egyéb dokumentumok is helyet kaptak a kötetben. A jobb megértést más jegyzékekből vett szövegek betoldása segíti. A kiegészítésül szolgáló iratokról Zeidler Miklós a következőket írja: „Jobb oldalon a napi bejegyzésekhez dátum és/vagy téma szerint kapcsolódó egyéb források kapnak helyet. Ezek a delegáció és a kormányzat tevékenységét, a magyarországi közhangulatot vagy a világpolitika releváns eseményeit illusztrálják – magyar és külföldi diplomáciai iratoktól (angolból, franciából, németből, olaszból és latinból fordítva), minisztertanácsi jegyzőkönyveken, magánnaplókön, magánleveleken, visszaemlékezéseken és újságcikkeken át karikatúrákig és fényképekig.” (11–12. lap).

A munka teljességre irányuló törekvését tehát a naplókön túl egyéb írásos dokumentumok is szolgálják. A szerkesztő a levéltári forrásokon túl felhasználta a szakirodalmi munkák köztörténeti háttérre, az eseménytörténet különböző szempontú leírásaira vonatkozó megállapításait is, de eközben nem kívánta értékelni és/vagy újra gondolni ezeket a műveket. A hivatkozások célja nem e munkák újraértelmezése,

hanem beillesztésük a magyar békedelegáció történeti narratívájába.

A kötet tudományos eredményeit tekintve fontos munka. A magyar békedelegáció tevékenységének szakirodalmi dokumentációja eddig szegényes volt. Azt tudni lehetett, hogy kik voltak a tagjai, milyen céllal utaztak ki, és az is már szinte axióma, hogy túl későn érkeztek és sikertelenül távoztak. Viszont tevékenységük mélyebb szintű értelmezése mindeddig elmaradt. A kötetből olyan képet kapunk a békedelegáció tevékenységéről, amely világossá teszi az ok-okozati viszonyokat, vagyis azt, hogy hogyan jutott el a magyar békedelegáció a lemondásig, és a béke aláírásáig. A kötet mindössze öt hónap eseménysorát öleli fel, arról viszont annál részletesebb leírást ad. A naplók olvasásával nem csupán a politika/külpolitika alakításába kapunk betekintést – számos új ismerettel gazdagodva – hanem egyéb, hétköznapi dolgokat is megtudhatunk (ld: Magyar népdalestély – tréfás műsor est „programja” a Chateau de Madridban, részletek 1920. február 8.)

A trianoni béke ügye a mai napig vitákat gerjeszt. Ez a kötet gondos megszerkesztettségével, pontos forrásközlésével elősegítheti a tisztánlátást, és a magyar békedelegáció tevékenységének mintaszerű átte-

kintésével érthetőbbé teheti az 1920. június 4-én történteket. Mélán vélhetjük úgy, hogy eredményei a következőkben szerves részét fogják képezni a téma szakirodalmának, módszere, a naplók tényszerű közlése és elemzése pedig a szakmában laikus, de a téma iránt érdeklődő olvasók számára is érdekessé teszi.

Uzonyi Anita

történész, PhD hallgató,
Debreceni Egyetem

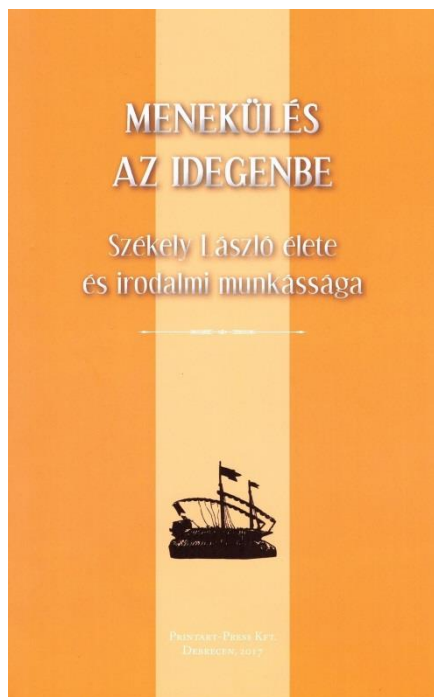
A recenzió Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹Wettstein János 1887-ben született Budapesten és 1972-ben halt meg Svájcban. Diplomataként tevékenykedett, de hosszú út vezetett pályája csúcspontjáig. Budapesten, Párizsban, Oxfordban tanult, 1911-ben jogi doktorátust szerzett. Közigazgatási gyakoronokként, aljegyzőként kezdte pályafutását, majd 1913-ban diplomáciai vizsgát tett. 1910-től 1921-ig a párizsi, 1921-től 1923-ig a hágai magyar követség ügyvivője volt, 1923–1925 között a magyar külügyminisztérium kabinetfőnöke. A következő éveket diplomáciai követi megbízásokkal töltötte (Prága, Bern). A II. világháború végét Svájcban élte meg, Locarnoban halt meg.

In.

<http://lexikon.katolikus.hu/W/Wettstein.html> (letöltés: 2018. 02. 26.)

**Pusztai Gábor Menekülés az idegenbe.
Székely László élete és irodalmi munkássága.**
Debrecen, Printart-Press Kft. 2017, 377 oldal.

Pusztai Gábor a magyarországi néderlandisztika egyik legtöbb, legértékesebb tudományos és oktatói teljesítményét felmutató képviselője. A Magyarországon eddig tökéletesen elfeledett Székely Lászlóról (1892–1946) írott alapos és kitűnő monográfiáját számos hazai és nemzetközi tudományos publikáció, konferencia-előadás előzte meg, melyek közös témája Hollandia gyarmati irodalma. Hosszú évek óta olyan neves holland kutatókkal dolgozik együtt, mint például Gerard Termorshuizen és Olf

Praamstra leideni irodalomprofesszorok. Elévülhetetlen érdemei vannak különféle, rendkívül értékes kéziratok felkutatásában és tudományos feldolgozásában, ilyen Radnai István (1893–1940), Székely László útítársának és unokatestvérének első világháborús naplója. Több hazai tudományos kötetet szerkesztett, s az ő nevéhez fűződik a néderlandisztikai tanulmányokat közlő *Acta Neerlandica* (?) c. tudományos folyóirat létrehozása és főszerkesztése valamint a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének – melynek a szerző tanszékvezető egyetemi docense – izgalmas sorozata a holland-magyar irodalmi, történelmi és kulturális kapcsolatokról, melyben ez a kötet is megjelent. Jelenleg egyik szerzője és szerkesztője a készülő magyar nyelvű holland irodalomtörténetnek, mely munkában a holland nyelvű és a magyar irodalom és kultúra találkozási pontjai állnak a középpontban. Tudományszervező tevékenysége is tekintélyes, rendszeresen szervez konferenciákat a Debreceni Egyetemen.

Jelen munkája több szempontból is fontos. Először is – ahogy már említettem – egy Magyarországon elfeledett, ám külföldön ismertebb magyar szerző Székely László, utazó, író, műfordító és grafikus munkásságával ismerttet meg minket.

Mindenekelőtt a magyar irodalmi kánon határait tágítja Székely irodalmi munkásságának bemutatásával és elemzésével. Noha az irodalmi kánonok per definitionem konzervatívak, a magyar irodalmi kánon nemzetközi viszonylatban talán még konzervatívabbnak mondható. Sem bekerülni, sem pedig kikerülni nem könnyű innen. Noha a magyarországi gender-kutatások már jó ideje szép eredményeket értek el elfelejtett vagy agyonhallgatott írónők munkásságának a bemutatásával, közülük szinte egyik sem került be a szilárdan férfiközpontú magyar irodalmi kánonba. Ugyanígy sok még a teendő az értékes, mert értéket felmutató szórakoztató vagy lektűr irodalom emancipálása terén is. Pusztai Gábor dolgozatában kimondva-kimondatlanul arra tesz kísérletet, hogy Székely Lászlót beemlje a magyar irodalmi kánonba. Nem könnyű a feladat, hiszen mind a tematika – magyar ültetvényes sors az egykori holland gyarmaton, Szumátrán – mind pedig a műfaji ambivalencia – útleírás?, kalandregény?, önéletrajz? – az irodalmi kanonizáció ellen dolgozik. A szerző érdeme, hogy felhívja Székely Lászlóra a magyar irodalomtudomány figyelmét, mely a megkésett kanonizáció első lépése lehet. Pusztai könyve tehát ebből a szempontból is innovatívnak nevezhető.

A könyv jelentősége továbbá abban rejlik, hogy Pusztai a műfordításnak a kultúrák közvetítésben betöltött szerepére is rámutat. Hosszan

elemzi Székely László és holland író-*felesége*, Madelon Lulofs (1899–1958) műfordítói munkásságát, s ennek szerepét a holland és a magyar irodalom szempontjából. A házaspárnak elvülhetetlen érdemei vannak a múlt század harmincas évei magyar irodalmának holland és a negyvenes évek holland irodalmának magyar nyelvre fordításában, azaz a két kultúra közötti közvetítésben. A házaspár budapesti műfordítói munkásságának eredménye többek között Márai Sándor, Kassák Lajos, Molnár Ferenc és más magyar szerzők hollandiai megjelenése. A kulturális transzfer tematikája meglehetősen újnak számít a magyar irodalomtudományi publikációkban, leszámítva persze a kifejezetten fordítástudományi munkákat. Ma azonban a fordítástudomány már régóta önálló diszciplínának számít, s nem csak a szépirodalmi művek fordításával foglalkozik. Pusztai kötete azért különösen értékes, mert a kulturális transzfert, egy író műfordítói tevékenységét legalább olyan fontosnak tartja, mint szépirodalmi tevékenységét, s ezért az irodalomtudományi elemzésbe beemeli a műfordítást is, mint a kulturális transzfer egyik legalapvetőbb formáját. Ezzel komoly lépést tesz abba az irányba, hogy a leendő irodalomtörténetekben a jelenleg elhallgatott műfordítók, az irodalomszervezők, maga az irodalmi intézményrendszer, egy-egy kor szak irodalmi élete is helyet kapjon. A könyv legértékesebb részének éppen azt a fejezetet tartom, amely

ben Pusztai Székelynek *Az őserdők-től az ültetvényekig* (1935) c. művének magyar, holland, angol és német szövegét bravúrosan veti egybe és elemzi a különböző társadalmi kontextusokban történő változásait és fogadtatását. Ez a rész komoly recepciótudományos kutatási eredménynek számít.

Fontos erénye a könyvnek az is, hogy Székely László személyes élettörténetét összekapcsolja irodalmi műveivel, s ezzel visszahozza a szerzőt az irodalomtudományi arénába. Ez mind a posztkoloniális elméletek, mind pedig az irodalomtudományi gender-elméletek javaslatával összecseng. Edward Said

Orientalism (1978) c. munkájában hívja fel a figyelmet a szerző fontosságára a műveiben kirajzolódó szemléletmódot illetően. Said ebben a vonatkozásban a szerző stratégiai pozíciójáról beszél. Végül, de nem utolsósorban azt is a könyv különleges értékének tekinthetjük, hogy – hasonlóan a szerző korábbi munkásságához – egy magyar szerzőnek a holland kultúrával történő találkozásán keresztül a holland-magyar kulturális kapcsolattörténet egy rendkívül izgalmas, és a magyar közönség számára tökéletesen ismeretlen fejezetét tárja elé.

Gera Judit

*néderlandistaa, egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem*

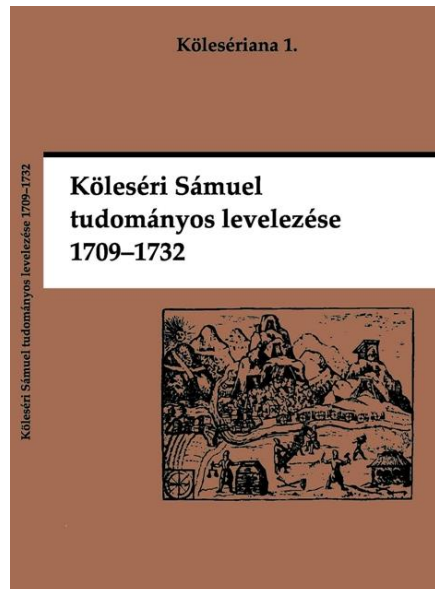
Kölesériana 1–3.

Forráskiadványok és tanulmánykötet ifjabb Köleséri Sámuel működéséről

Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2012, 2015, 2016

Az elmúlt években az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Szegedi Tudományegyetem együttes erőfeszítésének gyümölcseként három kötet jelent meg a *Kölesériana* sorozatban. A főként Font Zsuzsa szerkesztői munkájának tulajdonítható kiadványok mindegyike a partiumi református lelkész családból származó ifjabb Köleséri Sámuel (1663–1732) működését térképezi fel.

A lelkészként induló, majd az orvosi pálya felé forduló (aulikus) értelmiségi magasra ívelő, majd börtönben véget érő életútja korábban sem volt ismeretlen a kora újkor és a felvilágosodás kutatói előtt, ám a most bemutatandó kötetek várhatóan még inkább az érdeklődés középpontjába helyezik a személyét.

A sorozat első tagja a *Köleséri Sámuel tudományos levelezése 1709–1732* címet viseli, s benne a Jakó Zsigmond által jó fél évszázada gyűjteni kezdett forrásgyűjteményt találjuk.¹ A Bukaresttől Zürichig feltárt anyag kiegészült a sajtó alá rendező Font Zsuzsa által fellelt további levelekkel. A szöveggondozást Magyar László András végezte és neki köszönhetjük a Jakó professzor rövidebb regesztáit követő bővebb (kurzív) tartalmi kivonatokat is. A nagyjából latin, ritkábban magyar nyelvű levelek közül 112 Jakó Zsigmond, az *Appendix*ben közölt 14 részben az ő, részben Font Zsuzsa felfedezéseként jelent meg.

A levelek közlése kronológiai rendben történik, tételszámozással, fejlécben megadva az író és a címzett nevét, majd a keletkezés helyét. Ezt követik az említett regeszták,

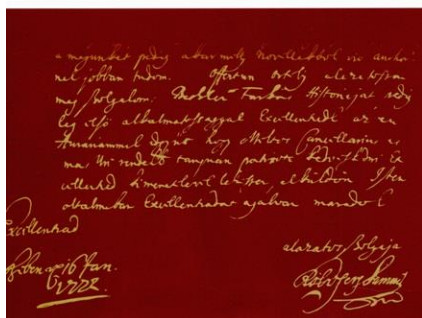
majd az adott levél modern filológiai elvek szerint közölt szövege. A lelőhelyekre történő utalás néhány esetben csak orientáló jellegű: több levél is lappang, ezért is felbecsülhetetlen Jakó Zsigmond gyűjtésének közreadása. A közölt szövegekben való eligazodást tárgy-, helynév-, és személynévmutató segíti, terjedelmes irodalomjegyzékből tájékozódhatunk továbbá a Köleséri-kutatás múltjáról és jelenlegi helyzetéről. A kötetet Font Zsuzsa írása zárja Köleséri pályájáról és a levelezés tanulságairól.

Köleséri levelezőpartnerei a korabeli magyarországi és európai politikai és tudományos elit tagjai közül kerültek ki. Kapcsolati hálójához tartoztak magyarok (gróf Károlyi Sándor, Lázár János, Huszti András), erdélyi szászok (a peregrinus Johann Lutsch), románok (Constantin Brâncoveanu, Nicolae Mavrocordat), görögök (Mihail Şendo, Nicolae de Porta), olaszok (Girolamo Albrizzi, Luigi Ferdinando Marsigli), franciák (Philippe Hecquet), svájci (Johann Jakob Scheuchzer), németalföldi (Pieter Burmann), illetve angol (Hans Sloane) személyek is. Mindez jól példázza, hogy a korabeli erdélyi tudományos élet szereplői széles körű kapcsolatokkal rendelkeztek, a nyugati kereszténység keleti végein élni nem jelentett elszigeteltséget. A levelekben olvasunk kéziratokról és nyomtatott könyvekről (ajánlás, ajándékozás, kiadás részletei), egyetemi vitákról, természettudományos gyűjtemény szervezéséről, utazás-

ról, a finnugor nyelvrokonság kutatásáról, numizmatikáról, orvosi kezelésről, feliratokról, régiségekről, gyógyvizekről, korabeli politikai eseményekről. A jelentős forrásértékkel bíró levelek kiadását tehát számos tudomány történetét kutató szakember haszonnal forgathatja. A hozzáférést megkönnyíti, hogy a kötet teljes szövege elérhető az Erdélyi Digitális Adattárban.²

Kölesériana 2.

Köleséri Sámuel
Erdély aranybányászata

***

Ifj. Köleséri Sámuel erdélyi ércbányai felügyelő *Auraria Romano-Dacica* című munkájának magyar fordítása³ az eredeti latin⁴ és a néhány évvel ezelőtt megjelent német reprint kiadás⁵ nyomán készült. A *Kölesériana*-sorozat második kötetét Font Zsuzsa szerkesztette, a fordítás, az utószó és a magyarázatok Magyar László András tollából

születtek. Köleséri számos munkája közül joggal tarthatjuk éppen ezt a főművének, hiszen két külföldi tudóstársaság, a császári Leopoldina Akadémia és a londoni Royal Society is erre tekintettel választotta tagjai közé. A hat fejezet elég tágran értelmezi az aranybányászat bemutatását. Egyes részek valóban tárgyalják a római kori, és a fejedelem kori Erdély, valamint Köleséri saját korának aranybányászati történetét és módszereit (I.) vagy a rá vonatkozó jogszabályokat (IV.), azonban mások egészen messze esnek e területtől. A pénzverésről szóló III., az arany eredetét, létrejöttét és tulajdonságait tárgyaló V., valamint az orvosi hatásáról szóló VI. fejezetet idézhetjük ellenpéldaként.

A magyar fordítás több tudományterület felől is megközelíthető. Elsőként azokat a leírásokat érdemes megemlíteni, amelyek Köleséri saját korának bányászatára vonatkoznak. Az első fejezetben helyzetjelentést ad például az erdélyi (Kölesérinél következetesen: Dacia) és a havasalföldi bányák állapotáról (31–32. p.). Figyelmet érdemelnek azok a feliratok (sírfeliratok, oszlopok felirata), amelyeket ugyanezen fejezetben közöl, mint a régi római aranybányász társaságok emlékeit – ki tudja, mi maradt meg ezekből napjainkra. Köleséri saját korának gyermeke volt: amellet, hogy cáfolta a mágikus módon lemetszett mogyorófavesszővel történő aranykeresés babonáját, bizonyítottan vélte a szőlőszemekbe hullott aranycseppek jelenségét (122. p.). Műveltsé-

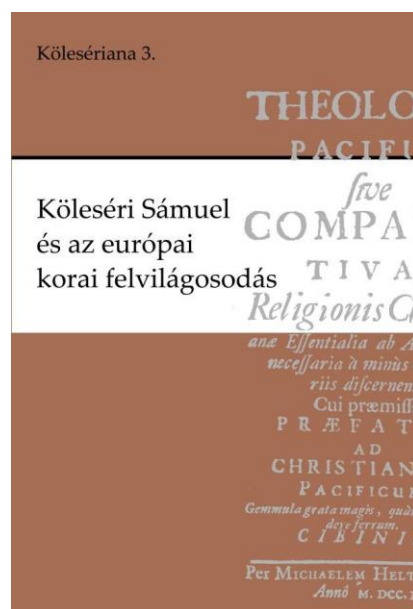
gének bizonyítékaként értékelhetjük a gyakran idézett ókori auktorok műveit, numizmatikai tájékozottságára vet némi fényt az erdélyi aranyérmek leírása (87–100. p.). A gyógyászati esetek bemutatása eredeti hivatásának köszönhető, szép számmal találunk orvostörténeti szempontból érdekes (jatrokémiai és más szemléletű) magyarázatokat, valamint kora újkori szakkönyvekből származó recepteket, esetleírásokat (VI. fejezet). Az okkult tanok kutatói érdekesnek találhatják a szerző aranycsinálásra vonatkozó fejtegetéseit (Köleséri maga is írt alkimista cikkeket!).

A törzsszöveget bőséges tartalmi kivonat, a fordító utószava, és a Kölesérire vonatkozó fontosabb irodalom 41 tételes jegyzéke követi. Személynév- és helynévmutató egészíti ki a kötetet. Legvégül néhány, részben Köleséri munkájából, részben Georgius Argicolától és a francia Enciklopédiából származó illusztrációkat közölt a szerkesztő. Az eredetileg kis példányszámban megjelent, sokféle forrásból kompilált munkácska immár magyar nyelven is várja olvasóit.

* * *

Két alapvető forráskiadás után egy tanulmánykötetet vehetünk kézbe a *Kölesériana* sorozat harmadik darabjaként, amelyet a Köleséri-levelezés megjelenése nyomán kialakuló eszmecsere ihletett. A kötet a *Köleséri Sámuel és az európai felvilágosodás* címmel mutatja be az orvos-hivatalnok és a 18. század nagy szellemi irányzatának viszo-

nyát.⁶ A három egységbe sorolt írások között találunk értekező-elemző tanulmányokat, valamint Köleséri „kisebb műveinek” magyarra fordított szövegeit is beavaglatták a kötetbe a szerkesztők: Balázs Mihály, Font Zsuzsa és Kovács András. A tematikai sokszínűség utal a Köleséri-kutatásban rejlő további lehetőségekre.

Keserű Bálint professzor írása (bevezetőképpen) mutat rá, hogy a korai felvilágosodás eszméi elsősorban a peregrinációs csatornák révén érkezhettek a Habsburg fennhatóság alatt álló Erdélybe. A közel négyezer kötetes (!) könyvtárát gyűjtő Köleséri példája jól mutatja, hogy a nyugat-európai, fejlett könyvkultúrával rendelkező országok látogatása milyen kézzelfogható, s egyben szellemi „poggyással”

látta el a Kárpát-medencébe visszatérő diákokat.

Ennek a kötetnek az első egységében három tanulmány foglalkozik a 17–18. századi vallásfilozófiával. Ezek szerzői a felekezeti viták áthidalására tett kísérletek összehasonlításával tisztázzák Köleséri hasonló irányú igyekezetét. Túri Tamás a 17. század végi református teológia közös minimumait keresve mutatja be a francia remonstránsok és a svájci ésszerű ortodoxia dogmatikai megnyilatkozásait. Balázs Mihály a németalföldi remonstráns Jean Le Clerc dogmatikai felfogását ismerteti. Le Clerc egy korai, álnéven megjelent írásában minden keresztény számára elfogadható „minimumot” kínált fel (Krisztus a megváltó), majd a Richard Simonnal folytatott polémiájából több részlet is kibontakozott a hasonló nézeteiből. Hatása a Kárpát-medencében is érezhető volt: az unitáriusok közül többen reflektáltak rá. A remonstránsoknál szigorúbb, a radikális reformáció örökségével egybecsengő erkölcsi elveket hirdető németalföldi kollegiánsokról tájékozódhatunk Keserű Gizella írásából. Az egyházi hierarchiát elvető, konfesszióellenes, a laikusok prédikálását támogató, millenarista és chiliasta elemekkel színezett csoporttal néhány erdélyi peregrinus is kapcsolatba került.

A következő egységben a kortárs közvélemény és az utókor által is a vallási közömbösség vádjával illetett Köleséri filozófiai és teológiai szövegeit ismerhetjük meg. Első-

ként Font Zsuzsa mutatja be a Köleséri Gardenius-kiadásában (*Theologiapacifica*, 1709) megjelenő egyház- és dogmakritikai nézeteket. Köleséri a kiadvány előszavában az egyházak között folyó harcot elítéli, a teológiai felfogások közötti különbséget (pl. Krisztus testi vagy szellemi jelenléte az úrvacsorában) áthidalhatóak tartja. Bírálói ugyanakkor aligha foglalkoztak a szövegeivel, inkább a külön magatartása alapján ítélték meg a lelki életét zavartalanul élő hivatalnokot. Bujtás László Zsigmond Köleséri első, teológiai képzésének részét képező németalföldi peregrinációját térképezte fel. A nyomtatásban megjelent munkáit, üdvözlőverseit, három levelét (egy id. Campegius Vitringához, kettő Johannes Braunhoz) felvonultató tanulmány több ponton is új adattal gazdagítja a rendelkezésre álló ismereteinket. Schmal Dániel Köleséri három, Burchard De Völdernél megvédett ateista-ellenes disputációját helyezi el az eszmetörténet koordináta-rendszerében. A karteziánus szellemű értekezésekben Spinoza eszméihez hasonló részletekre is bukkanunk, ám a szerző véleménye szerint ezek mindössze De Völder ismeretelméletéből fakadtak. A Schmal Dániel által vizsgált három leideni karteziánus szellemű disputáció közül kettőnek a szövegét magyar fordításban is közreadja a szerző. Közül továbbá franekeri coccejánusok, Johannes van der Waeyen és Campegius Vitringa elnökletével végbement

három disputációt, ugyancsak magyarul. Negyedikként csatlakozik hozzájuk Köleséri doktori fokozatszerzéshez kapcsolódó (önálló) munkája *A népek áldásáról*. Mindegyiket Vámos Hanna fordításában olvashatjuk, kiváló példatárként használhatók az egyetemi oktatásban is. Ugyancsak neki köszönhetjük Gardenius *Theologia pacificájának* Köleséri-féle kiadásához járuló kísérő szövegek magyarra való átültetését.

A *Köleséri erdélyi környezete és tudományos kapcsolatai* címet viselő utolsó traktus Kázmér Miklós tanulmányával indul, aki Köleséri szétszóródott ásvány- és ősmaradvány-gyűjteményének rekonstrukcióját végzi el. A kollekció legfőbb írott forráscsoportját a Jakó professzor által összegyűjtött levelezés jelenti, segítségükkel feltérképezhető egy paleontológiai/mineralógiai érdeklődésű gyűjtői kör, amelynek tagjaival Köleséri (mint bányászati szakfelügyelő) kapcsolatban állt. Magyar László András Erdély 18. századi egészségügyét tette vizsgálat tárgyává, rendkívül rossz állapotokról beszámolva. A közigazgatás hiányosságaitól az orvos- és infrastruktúra hiányán át a rossz higiéniai körülmények ellenére a román népesség bevándorlása és az erdélyiek magas népszaporulata miatt a népességszám dinamikus növekedett a század folyamán. Földesi Ferenc egy Christian Wolff erdélyiekre gyakorolt hatását bizonyító imádság latin–magyar bilingvis szövegét közli *Preces philosophi ad*

Deum (1764) címmel. Végül Ötvös Péter mutatja be Martin Opitznak a *Zlatna, avagy a lélek nyugalmáról* című tankölteményét, mint a jeles tudós „erdélyi tartózkodásának legjelentősebb verses emlékművét”. Opitz epigráfiai érdeklődéséről Köleséri is tudott, a zalatnai aranybánya praefectusának emlékművéről származó szöveget újraközölte az *Auraria Romano-Dacica* lapjain. A kötetet névmutató zárja.

***

A *Kölesériana* három darabja zárt sorozatban jelent meg, szemléltetve, hogy tervszerű munkával, intézmények és tapasztalt kutatók együttműködésével viszonylag rövid időn belül feltárható a hazai művelődéstörténet egy-egy részterülete. Három hasznos kötetet vehet kézbe az olvasó, amelyek a Köleséri-életmű számos elemét segítenek tisztázni (pl. a vallási közömbösség vádját), nem ritkán pedig új szempontból láttatják annak értékeit a korábbi források újraelemzésével (lásd a levelezését vizsgálók írásait a harmadik kötetben).

Oláh Róbert

tudományos ig. helyettes,
Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagy-
könyvtára, régi könyves könyvtáros

¹*Köleséri Sámuel tudományos levelezése, 1709–1732*, összegyűjt. Jakó Zsigmond, szerk. Font Zsuzsa, a latin szöveget gondozta regesztákkal MAGYAR László András, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012 (*Kölesériana*, 1), 251 p.; Jakó Zsigmond korábban

már közölt egy válogatást a levelekből a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben (*A XVIII. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatai Köleséri Sámuel levelezése tükrében*, 1969, 55–65. p.), majd ugyanez a tanulmány bekerült a *Társadalom Egyház, Művelődés* című gyűjteményébe is (Bp., 1997, 391–401. p.).

²<http://eda.eme.ro/handle/10598/30024> (2018. március 26.)

³Köleséri Sámuel, ifj., *Erdély aranybányászata: Auraria Romano-Dacica, Cibinii, 1717*, ford., utószó, magyarázatok MAGYAR László András,

szerk. FONT Zsuzsa, Szeged, SzTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015, Kölesérianá, 2), 178 p., [10] t.

⁴Szeben, 1717; Pozsony–Kassa, 1780.

⁵Bochum, 2009.

⁶*Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás: tanulmányok és szövegek*, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Kovács András, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016 (Kölesérianá, 3), 249 p.

„... SZELÍD, DE SZIGORÚ ÉS EGYBEN NAGYON IGAZSÁGOS BÁNÁSMÓDBAN...”

Arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon a XIX–XX. században Rébay Magdolna (szerk.). Belvedere Meridionale, Szeged, 2017. 216 p.

A tanulmánykötet – melynek megjelenését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé – Rébay Magdolnának és egykori tanítványainak írásait tartalmazza.

A címül kölcsönzött idézet az erdélyi báró Jósika család két gyermeknevelési elvét hangsúlyozza, a szeretetteljes szigort és a következetes- séget, amelyekre számos arisztokrata família törekedett utódainak nevelése és oktatása során. De legalább ilyen fontos értéként kezelték a becsületességet, a tisztességet, a mértékletességet, a fegyelmezettséget, az önuralom kifejlesztését. Valamennyi főúri család gyermekének nevelési programjában meghatározó szerepet tölthettek be a testmozgás különböző módzatai, s nagy gondot fordítottak az idegen nyelvek tanulására is, hiszen a minél több nyelven történő írás, olvasás és beszéd-készség egyik feltételét jelentette a társasági életben való sikeres helytállásuknak. Az első világhábo-

rút követően pedig a több hullámban emigrált arisztokraták széles körű nyelvismerete a választott hazába történő beilleszkedést segítette, tehát az egzisztenciateremtéshez nélkülözhetetlen eszköznek bizonyult.

Jelen kötet hét tanulmánya a még napjainkban is reneszánszát élő arisztokrata-kutatás eredményeit gazdagítja. A második világháborút követően számos felszínes, sok tekintetben megalapozatlan, politikai elvárások által vezérelt állítás kapcsolódott a főnemességhez. Az arisztokráciára koncentráló, objektivitásra törekvő kutatásokat évtizedekre száműzték a tudományos életből. A minőségi elitkutatás – mely sokrétű felkészültséget, kutatási jártasságot igényel – csak a hivatalos politika részéről megmutatkozó enyhülés következtében, illetve a rendszerváltozást követően indulhatott újra. Ezt az irányt követték a tanulmánykötet szerzői is.

Losoncziné Munkácsi Edit három grófi család, az Andrássyak, az Apponyiak és a Zichy familia nevelési szokásainak bemutatására, illetve ezek összehasonlítására vállalkozott. Vizsgálódásának időkereteit 1848 és 1867 között jelölte ki. A dolgozat forrásbázisát elsősorban memoárok és naplók alkották.

Ferkó Enikő a 19–20. század fordulóján, valamint – az arisztokrácia jelentős mértékű státuszvesztését hozó – Horthy-korszakban jellemző főúri nevelési mintákat tárta fel a szülő-gyermek kapcsolatra, továbbá a meglehetősen konser-

vatív nevelési elvekre összpontosítva. Behatóan foglalkozott a magánnevelés kontra iskolai nevelés problémakörével is.

Boruzsné Búdi Katinka és Óváry Zoltán a Bánffy, a Károlyi, a Degenfeld-Schomburg, a Dessewffy és a Jankovich-Bésán család tagjainak visszaemlékezéseit dolgozta fel. Megvizsgálták a memoárokból kirajzolódó általános nevelési elveket, kiemelt figyelmet fordítottak iskoláztatási szokásaikra, továbbá a valamennyiükénél jelen lévő, de eltérő intenzitású és kifejezési formájú vallásos nevelésre.

Mucsi László és Rébay Magdolna közös tanulmánya az idegen eredetű Wenckheim családot vizsgálta, amelynek talán legismertebb tagja az 1875 tavaszától őszig a miniszterelnöki székben ülő Wenckheim Béla volt. Előbb történeti áttekintést kapunk az indigenátust szerzett főúri familiáról, majd a nagy múltú katolikus gimnáziumokat előnyben részesítő Wenckheimék nevelési szokásainak értékelése következik. A szerzőpáros ez utóbbi vonatkozásban további kutatási célkitűzéseket fogalmazott meg. A jövőben a családtagok tanulmányaira vonatkozó adatok alaposabb értékelését, a pályaválasztási motivációk, a karrierutak vizsgálatát kívánják elvégezni. A tájékozódást leszármazási rend segíti. A felhasznált primer források közül kiemelkedő jelentőséggel bírnak a Jézus Társaság Ausztriai Rendtartományának Levéltárában őrzött dokumentumok.

A következő munka Rébay Magdolna két korábban publikált írásának átdolgozása, illetve kiegészítése. Szerző erdélyi mágnás családoknak (báró Apor, gróf Béli, báró Bornemisza, gróf Klebelsberg, báró Jósika, gróf Mikes, báró Majthényi) a kalksburgi jezsuita kollégiumban és a bécsi Theresianum gimnáziumában megfordult fiúgyermekei példáján arra keresett választ, hogy Magyarország polgárosodása idején az iskolai végzettség felértékelődésével változtak-e a nevelési elvek, iskolaválasztási szokások? Témakijelölése azért is izgalmas, mert a társadalom többi rétegétől a dualizmus korában is markánsan elkülönült főnemességet a belső differenciáltság jellemezte, és az arisztokrácián belül egy sajátos réteget képeztek az erdélyiek.

A tanulmánykötet legterjedelmesebb írása Támba Renátó tollából származik, aki a kalksburgi jezsuita kollégium fényképes dokumentumainak azon csoportját vizsgálta, amelyek a növendékek szabadidő-eltöltési szokásairól közvetítenek információkat. A 29 fotográfia az oktatási intézmény nevelési gyakorlatáról, diákéletének mikroklímájáról, gyermekszemléletéről is fontos adalékokkal szolgál. A szabadidő-eltöltési módozatok jelentősége vitathatatlan, hiszen ezek meghatározó szerepet játszanak a gyermekek testi, mentális és szociális egészségének fejlődésében. A koncepciózusan szervezett szabadidő elősegíthet értékszocializációs folyamatokat, fejlesztheti a gondolkodási

képességet, az összefüggéslátást, különféle kompetenciák kialakulásához járulhat hozzá, alkotásra motiválhat, számtalan tanulási folyamatra biztosíthat lehetőséget játékos formában.

A záró tanulmányban – a pozsonyi evangélikus gimnázium népszerűségi indexének alakulását értékelve – Rébay Magdolna arra a következtetésre jutott, hogy – bár az arisztokrácia köreiben a dualizmus idején a tanintézmény veszített vonzerejéből –, az érettségizettek tekintetében a felekezeti iskolák rangsorában a hetedik, az evangélikusok között pedig az első helyet foglalta el. Azt is megtudhatjuk, hogy a középiskola kiválasztásánál a felekezeti hovatartozás fontos, de nem kizárólagos szempont volt.

A kutatócsoportnak a Debreceni Egyetemen tíz éven keresztül folytatott műhelymunkája eredményeként megszületett kötet értékét növeli a gondosan válogatott, szemléletes képanyag. Ugyanakkor recenzens szerencsésnek tartotta volna névmutató készítésével használhatóbbá tenni a kiadványt.

A tanulmánygyűjtemény írásai fontos adalékokkal szolgálhatnak a 19–20. századi arisztokrata nevelés kérdéskörével foglalkozó szakembereknek, de a tanulmányokat jó szívvel ajánlom a magyar történelmi múlt iránt érdeklődést tanúsító laikus olvasóközönségnek is.

Zsoldos Ildikó

intézetigazgató, egyetemi docens
Nyíregyházi Egyetem

E számunk szerzői és elérhetőségük

- Bánóczki Krisztina biológia-földrajz szakos középiskolai tanár, Vámospécsi Mátyás Király Általános Iskola; PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Debrecen
- Domokos-Szabolcsy Éva agrármérnök, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Debrecen – szabolcsy@agr.unideb.hu
- Fári Miklós kertészmérnök, biológus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Debrecen – fari@agr.unideb.hu
- Gera Judit néderlandista, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest – gera.judit@btk.elte.hu
- Kálnási Árpád nyelvész, ny. egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Debrecen
- Kovács Péter építész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Debrecen kovacspe@chello.hu
- Kurucz Erika agrármérnök, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem, Debrecen – kurucz@agr.unideb.hu
- Maticsák Sándor finnugor nyelvész, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Debrecen – maticsak.sandor@arts.unideb.hu
- Nagy Gábor református lelkész, Debrecen Szabadságtelep; doktorjelölt, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen – drhenagy@hotmail.com
- Nyul Gábor matematikus, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Debrecen – gnyul@science.unideb.hu
- Oláh Róbert régi könyves könyvtáros, tud. igazgató helyettes, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen – lapislydius@gmail.com
- Orosz István történész, Professor Emeritus, Debreceni Egyetem – somogyi.krisztina@arts.unideb.hu
- Phan Viet Thu matematikus, Vietnam National University, Hanoi, Vietnám
- T. Kiss Tamás andragógus, főiskolai tanár, Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest – drkt@t-online.hu
- Tóth Tibor középiskolai tanár, igazgató, Facultas Humán Gimnázium, Budapest – tibor.toth@facultas.hu
- Uzonyi Anita történész, PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Debrecen – uanita93@gmail.com
- Virágos Zsolt irodalmár, ny. egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Debrecen – zk72viragos@yahoo.com
- Zsoldos Ildikó történész, egyetemi docens, Nyíregyházi Egyetem, Nyíregyháza – zsoldosi@nye.hu

THE DEBRECEN REVIEW

SCIENCE AND CULTURE

Quarterly of the Scientific Communities of Debrecen and the Region

---

VOL. XXVI. NO. 3.

NEW ISSUE

2018. III.

CONTENTS

STUDIES

<i>István Orosz</i> : The Heritage Kept Alive	235
<i>Sándor Maticsák</i> : “Land of Ten Million Linguists”: Facts and Misconceptions about the Origin of the Hungarian Language	240
<i>Árpád Kálnási</i> : The “Cívis” Dialect in Debrecen	258
<i>Gábor Nagy</i> : Calvinist Rigour: The Municipal and the Church Government in Debrecen	267
<i>Péter Kovács</i> : The Modern Architecture of Debrecen 1945–1975	277
<i>Krisztina Bánóczki</i> : An Analysis of Valid Strategies Concerning Climate Change, Land and Regional Development in Hajdú-Bihar County.....	289
<i>Tamás T. Kiss</i> : Some Data Concerning the “Biography” of Public Education and Its Background.....	300
<i>Miklós Fári – Erika Kurucz – Éva Szabolcsy-Domokos</i> : Further Data Concerning the History of Hungarian Genetics II	311
<i>Tibor Tóth</i> : The Social Politics of National Socialist Germany 1933–1937.....	322

NEWS OF WORLD OF SCIENCE

<i>Gábor Nyul</i> : Symposium in Memory of Tibor Szele	337
<i>Phan Viet Thu</i> : HUN-VIET International Conference.....	340

BOOK REVIEWS

Tibor Glant: The Journey of the Sacred Crown to The United States and Back Home (<i>Zsolt Virágos</i>).....	342
The Diary of the Hungarian Peace Delegation (Ed. Miklós Zeidler) (<i>Anita Uzonyi</i>).....	347
Gábor Pusztai: Escaping to Foreign Lands: The Life and Literary of László Székely (<i>Judit Gera</i>)	350
Kölesériana 1–3. (<i>Róbert Oláh</i>)	352
“...IN THE MILD BUT STRICT AND VERY JUST TREATMENT...”: The Education of Aristocrats in the 19 th and 20 th Century Hungary (Ed. Magdolna Rébay) (<i>Ildikó Zsoldos</i>)	358
Authors of this issue.....	361
Contents	362